TÉNYEK ÉS TANÚK

A. Adamovics–D. Granyin
Fejezetek a blokád könyvéből

Magvető Könyvkiadó, Budapest

TÉNYEK ÉS TANÚK

MAGVETŐ

Alesz Adamovics – Danyiil Granyin

Fejezetek a blokád könyvéből

Magvető Könyvkiadó
Budapest

A mű eredeti címe
ГЛАВЫ ИЗ БЛОКАДНОЙ КНИГИ
(Новый Мир 1977. 12)

Fordította
GELLÉRT GYÖRGY

A szöveghűséget ellenőrizte
HARSÁNYI ÉVA

© Alesz Adamovics, Danyiil Granyin, 1978
Hungarian translation Gellért György, 1979

Ennek az igazságnak címei, telefonszámai, vezeték- és keresztnevei vannak. Leningrádi lakásokban él, amelynek bejáratánál gyakran sok ajtócsengő sorakozik egymás alatt – csak meg kell nyomni a megfelelő gombot, amely mellett a noteszban feljegyzett név áll. Aki ajtót nyit, akár várta, akár nem várta ezt a látogatást, a váratlan érdeklődést, női vagy nem női, de feltétlenül már nem fiatal szemmel és bizonyos, hogy izgatottan latolgató tekintettel pillant a látogatóra („Kik ezek? Miért jöttek? ... Mit akarnak?"). A társbérlők szobái mellett elhaladva, bevezet a szobájába, és szintén majdnem bizonyos, hogy ezt mondja: „Hány év múlt el azóta ... Minden feledésbe merül ..."

Leningrádi házak, a blokádra emlékezők lakásai ...

Képzeljenek el egy katonát, aki a ma békés életét éli, de ugyanazok a falak és tárgyak veszik körül, mintha még mindig földkunyhóban, lövészárokban lakna. A (régi, stukkós) mennyezeten, a pianínó csillogó lapján üvegcserepek nyomai. A fényes parketten vaskályhából pattant parázs fekete nyoma ... A leningrádiakra itt árasztottak tüzet, zúdítottak halált: lövedékeket, bombákat. Éhínséggel gyötörték. Itt veszítették el hozzátartozóikat, szomszédaikat, itt veszítették el az egészségüket. Most pedig (ugyanitt) úgy élnek, mint bárki más. Mint bárki, éppen csak mindenfelől emlékek veszik körül.

S a leningrádi emberben benne él a blokád emléke, az, amit végigszenvedett, amin keresztülment, amit átélt sok millió más leningrádival együtt, akik már

nincsenek, akik helyett szintén emlékezni kell, ha pedig valaki kérdez – akkor el kell mondani . . .

„Hány év eltelt azóta, minden feledésbe merül" . . .

De semmi sem merül feledésbe – ezekben a szintén Leningrádban született szavakban szilárd meggyőződés, remény és kérés cseng. Úgy van, nem felejtünk – vajon elfelejthet-e ilyesmit az ember, még ha szeretné is, még ha joga volna is hozzá? Igen, mindenre emlékeznek a blokád még élő résztvevői. Ők, akik napról napra, lenyűgöző emberi méltósággal állták, viselték a blokádot. De mi, akik nem éltük át ezt, vagy a mai fiatalok – nekünk van-e jogunk arra, hogy ne igyekezzünk megtudni mindazt, amit ők, a leningrádiak miérettünk is elviseltek, átéltek, végigszenvedtek, tettek?!

És íme, most eljöttünk ehhez a férfihoz, ehhez a nőhöz – éppen ehhez az emberhez, hogy „mindent feljegyezzünk", mert az idő egyre gyorsabban ragadja el a tanúkat, a résztvevőket, azokat, akik ott voltak, akik tudták, akik látták . . .

Őszintén szólva, mi sok mindent nem tudtunk, nem tudtuk azt, milyen kegyetlen dolgok rejlenek a megszokott két szó mögött: „leningrádi blokád". Mi, akik pedig megjártuk a háborút – egyikünk a belorusz partizánok soraiban, másikunk a Leningrádi Fronton –, és látszólag hozzászoktunk mindehhez, még mi sem készültünk fel ezekre a beszámolókra. Hiszen ezek az emberek éveken át megkíméltek bennünket, de önmagukat már nem kímélik, amikor beszélni kezdenek.

Könnyebben értjük meg és visszük magunkkal a „leningrádi emlék" könyörtelen igaz történetét, ha látjuk is ezeket az embereket, az elbeszélőket, és nem

csupán a hangjukat halljuk (magnetofonról), vagy a visszaemlékezéseiket olvassuk.

Ezekben az emberekben sok csodálatos és lenyűgöző vonás akad. De azután kiderül, hogy minden olyan egyszerű, érthető, olyan emberi ... és még lenyűgözőbb.

Lenyűgöző és végtelenül megható például az, hogy közülük, a blokád egykori résztvevői közül hányan írtak és írnak verseket. Nemcsak egyszerűen naplót, visszaemlékezéseket, hanem verseket. Majdhogynem minden tizedik. Mitől van ez – a város páratlan költői kultúrájának a hatása talán? Vagy pedig túlságosan belevéződött a leningrádiak tudatába mindaz, ami történt: az éhség, a blokád és a versek (amelyek ugyanerről szóltak) – s mindez egyszerre. A leningrádiak olyan mohón hallgatták Olga Bergholc és mások verseit, mint még soha.

Felnőtt emberek „nem hivatásos" versrajongásának nem is kellene különös jelentőséget tulajdonítanunk, ha nem csillanna ki emögül a nagyobb, a legfontosabb: évek múltával a blokád kapcsán sok minden költői fénnyel ragyog, előtűnik a közös hőstett romantikája. Nem, nem mintha a leningrádiak visszaemlékezéseikben mellőznék azoknak a nappaloknak és éjszakáknak a hidegét, éhségét, hullaborzalmát. Mindez fájdalom-kiáltásként mindmáig bennük él. De mindenben és mindenekfölött – ott van annak felismerése mindenki részéről (ez meglepő!), hogy ezek *történelmi* nappalok és éjszakák voltak, az a tudat, hogy Leningrád az egyetlen város, amely dacolt a leghosszabb blokáddal, hogy a város példája segítséget nyújtott a világnak, az emberiségnek, hogy megálljon a szörnyű szakadék szélén. Ez az elvágott, körülzárt város – és ezt meg kell értenünk – az ereje,

s abból a tudatból merített erőt, hogy nem áll egyedül, hogy az egész ország figyelme, szeretete, hite, valóságos, szakadatlan támogatása áradt felé. A hallatlan áldozatokról, elképzelhetetlen megpróbáltatásokról szóló történeteket a blokád résztvevőinek hálája és büszkesége világítja át, az a szinte költői érzés: Hanem Leningrád helytállt! Kitartottunk! Az élet folytatódhat!

... És ekkor tört
vérbe-jégbe zárt
kilencszáznegyvenkettes év reánk.
Ó, év, elszánt haragunk születése!
Felkél-halál
szívében-aki él.
Leningrád éve,
leningrádi fél,
a sztálingrádi
párviadal éve.
A köznapi lét elapadt.
És
a hatalmát az élet vette át.

*O. Bergholc**

Mennyi mindent kellett elszenvednie, mennyi blokádszomorúságot, mennyi női bánatot, leningrádi reménységet, várakozást kellett átélnie („Meddig, még meddig?!"), hogy ilyen *költőien* láthassa valaki a blokád áttörését, harminc éven át őrizze ennek képét és érzését, s így beszélhessen róla:

„– Leszereltek, és már 1944. január 9-étől kezdve villamoson dolgoztam, a Nyevszkij proszpekten. És eljött a blokád feloldásának első napja. A hadihajók ágyútüzet nyitottak. Olyan látvány volt, hogy sohasem felejtem el. Szép volt, és félelmetes. *Mintha a Néva egész vize lángvörösen felemelkedett és átzúdult volna a fejünk fölött, azután pedig erős robaj hallatszott ...*" (Anna Alekszejevna Petrova, Basszejnaja utca 74., 1. ép., 18.)

Leningrád blokádjáról, a névai erőd hős védőiről,

* Pór Judit fordítása.

a fasiszták „bérgyilkosáról" – a blokád alatti éhségről gazdag dokumentumirodalom tanúskodik.

Világszerte sok ember szívét-lelkét megrázta a kis Tánya Szavicseva rövidke, téli naplója: „Ma meghalt a nagymama... Ma meghalt a mama..."

Pavel Luknyickij *Leningrád cselekszik* című értékes, részletes naplójában és a leningrádi hőskölteményben más tanúinak és résztvevőinek (közzétett) feljegyzéseiben és naplóiban sok el nem évülő, közérdekű igazság van.

A legutóbbi években, különösen Leningrádban, megjelentek a város hős védelme és a blokád áttörése számos résztvevőjének – a Leningrádi Front tábornokainak, hadvezéreinek, közkatonáinak visszaemlékezései. Kiadták azoknak a pártmunkásoknak és tanácsi dolgozóknak a visszaemlékezéseit is, akik a blokád viszonyai között is meg tudták szervezni az ostromlott város életét, akik értették a módját, hogy állhatatosságra serkentsék az embereket, létrehozták az „Élet útját". A város ifjú védőinek – iskolásoknak, tengerésztanulóknak – visszaemlékezései is megjelentek, azoknak írásai is, akik a blokáddal körülzárt városban biztosították a zöldségellátást, akik fa- és tőzegkészleteket gyűjtötték... A leningrádi blokádot átélt tudósokról, színművészekről, festőkről, orvosokról, tanárokról is íródtak könyvek.

Születtek publicisztikai írások, kisregények, regények, kezdve Nyikolaj Csukovszkij *Balti égbolt*, Vera Ketlinszkaja *Ostromgyűrűben* című művétől, Nyikolaj Tyihonov, Vera Inber, Vszevolod Visnyevszkij, Alekszander Fagyejev könyveitől... Valamennyi becsületesen, tehetségesen, szenvedéllyel ábrázolja a látottakat, átélteket, a szerzők és hőseik tapasztalatait. Mindez szépirodalom. Alekszandr Csakovszkij több köte-

tes *Blokád*-ja feldolgozta a nagy város bátorságát tolmácsoló dokumentumokat és tényeket, főként pedig azt, hogy miként függött össze a leningrádi blokád története az egész Nagy Honvédő Háború történetével, milyen kölcsönhatás alakult ki nemcsak a frontok között, hanem a leningrádiak és az egész nép kitartása között is.

Mit lehet még elmondani minderről az embereknek, a világnak? És szüksége van-e erre a mai világnak?

Ki akartuk egészíteni ezt a képet a leningrádiak arra vonatkozó tanúságtételével, hogy hogyan éltek. Rögzíteni akartuk a blokád résztvevőinek hangját, fel akartuk jegyezni azt, amit önmagukról, hozzátartozóikról, elvtársaikról elmondtak. Egyszerű leningrádiak, akik dolgoztak vagy nem dolgoztak, egyedülállóak vagy családosak, művezetők, munkások, gyerekek, mérnökök, ápolónők – különben nem a foglalkozásról és a beosztásról van szó. Korlátokat szabtunk magunknak, mert képtelenek voltunk az óriási város életének minden mozzanatát átfogni, valamennyi ágát megmutatni. Bennünket az érdekelt, amit az emberek átéltek. Mi azt akartuk megragadni, megérteni, amin az emberek keresztülmentek, amit átéreztek, megismertek, megörökítettek, nem általában az emberek, hanem konkrét egyének, akiknek neve és címe van, akik öregek és fiatalok, erősek és gyöngék, olyanok, akiket megmentettek, és olyanok, akik megmentettek másokat... Kiderült, hogy a mindennapi élet és a létezés olyan körülmények között folyt, amikor egy vödör víz vagy az olajmécses megszerzése, a kenyérért való sorállás – hihetetlen erőfeszítésbe került, minden problémává vált az elgyötört, legyengült ember számára...

Honnan merítettek erőt, honnan eredt állhatatosságuk, hol voltak lelkierejük forrásai?

Nem kevésbé gyötrő erkölcsi természetű problémák is tárultak fel előttünk. Más mércék születtek az erény, a hőstett, a kegyetlenség, a szeretet fogalma számára. Hatalmas próbát állott ki a férj és a feleség, az anya és a gyermek, a hozzátartozók, a rokonok, a kollégák kapcsolata.

Ezeknek az embereknek az elbeszéléseiben felmerültek azok a bonyolult erkölcsi feladatok, amelyeket akkor mindenkinek meg kellett oldania. Hallottunk példákat rendkívüli lelkierőről, belső nemességről, kötelességtudatról, de elképzelhetetlen szenvedésekről, kínzó nélkülözésekről, halálról is.

Nem mindig volt világos, hogy vajon időszerűek-e ezek a kíméletlenül kegyetlen történetek; vagy pedig nem múlt-e el a pillanat, nem mulasztottuk-e el az időt és a lehetőséget arra, hogy úgy beszéljünk erről, mint ahogy ez valóban volt, úgy, amint erre csupán maguk a leningrádiak emlékeznek? . . .

Amikor magnetofonunkkal ellátogattunk a leningrádiakhoz, felbolygatva a fájdalomtól és a veszteségektől még mindig égő lelküket, nemegyszer megkérdeztük önmagunktól: de hát szükséges-e ez, van-e jogunk hozzá? Válaszul a leningrádiak elbeszélései szolgálnak. Belőlük – a szövegből, a hanglejtésből – ez csendül ki: igen, nehéz és fájdalmas az emlékezés, de még fájdalmasabb volna az a gondolat, hogy erre rajtunk kívül senkinek sincs szüksége.

Márpedig ha mindez megtörtént a Földön – a halálos blokádéhség, a számtalan halál, az anyák és gyermekek töméntelen kínja –, ha az embereknek mindezt át kellett élniük, akkor ennek az emléknek

valóban évtizedek és évszázadok múltán is szolgálnia kell a többi embert.

A második világháborúról szóló dokumentum- és szépirodalom a XX. század kegyetlen igazságát tükrözte és tükrözi továbbra is: az éhség, a tömeges éhség legfontosabb fegyverként vonult be a népek közelmúltbeli és lehetséges gyilkosainak fegyvertárába, illetve szerepel benne. Ha nem írunk erről, ha ma nem emlékezünk erre, ha elfelejtjük a tegnapi tapasztalatot – ugyanazt tesszük, mint ha a halált hozó atomfegyver-készletről –, raktárakról „feledkeznénk meg".

Már 1944-ben, a blokád feloldásának napjától, amikor elkezdték átalakítani a Leningrád védelméről szervezett kiállítást fokozatosan Védelmi Múzeummá, lényegében megkezdődött a kilencszáz nap hősiességéről szóló igaz és lenyűgöző elbeszélés. A múzeum egyik létrehozója, *Vaszilij Pantyelejmonovics Kovaljov* jól emlékszik valamennyi kiállítási tárgyra, úgy beszél, mintha teremről teremre vezetne bennünket: ez itt a légierő terme, ahol az a bombázó repülőgép látható, amely elsőnek bombázta Berlint negyvenegyben, ez meg a tüzérség terme, itt van a Sumov testvérek aknavetője, néhány terem pedig a partizánmozgalomé . . .

Tánya Szavicseva naplója is ott volt, ugyanaz, amely jelenleg, gondosan megőrizve a Piszkarevszkoje temető központi emléktermében látható. Ennek az 1942-ben elpusztult kislánynak a naplója a blokád egyik jelképe, s félelmetes vádirat lett a fasizmus ellen. A naplónak megvan a maga története.

A feljegyzéseket Lev Lvovics Rakov, a múzeum igazgatója hozta el. Ez a kis füzet rendkívüli benyomást keltett. Az a terem, ahol kiállítottuk, különleges kiképzésével tűnt ki: a sátor alakú mennyezetet jeget

imitáló oszlopok tartották, a bejáratnál pedig egy tárló volt, amelyet mintha zúzmara keretezett volna. Ebben a tárlóban egy mérleg állt, rajta 125 gramm kenyér. Szemközt vele pedig egy másik tárlóban a leningrádiak akkori élelmiszeradagjaira vonatkozó anyagokat gyűjtötték össze. Az élelmiszeradag egyre fogyott, fogyatkozott, 125 grammra csökkent, azután pedig, amikor megnyílt az Élet útja, növekedésnek indult. A terem közepén a régi Leningrádi Múzeumból való tárló állt; az egyik oldalon Tánya Szavicseva kék ceruzával írott naplója feküdt, a másik oldalon pedig a blokád alatt elpusztultak érdemrendjei sorakoztak, közöttük egy meghalt fiatalember okmányai. Ezt a termet a mesterlövészek terme előzte meg.

Emlékszem, hogyan állt Lady Churchill e kiállítási tárgy előtt, nem mozdult a tárló mellől, és szemében könny csillogott, amikor lefordították neki a napló tartalmát. Eisenhower is megállt a füzet előtt (Eisenhower Zsukovval együtt járt a múzeumban). Bugyonnij is sokáig időzött itt, meg Kalinyin is (mellesleg szólva, az a ház, ahol Kalinyin valamikor lakott, éppen a múzeummal szemközt volt, a Szoljanoj utcában) . . .

Munkánk azzal járt, hogy összegyűjtöttük a blokád résztvevőinek sok ezer oldalnyi naplójegyzetét és feljegyzését, amelyeket magnetofonszalagról írtunk le – de mit kezdjünk mindezzel? Mit válasszunk ki és hogyan rendezzük el az anyagot? Az efféle szerzői munka nélkül az anyag önmagát temetné el: ugyan ki és mikor olvasná el?

Másrészt azonban az igazi szerzőknek mégis azoknak kell maradniuk, akik átélték a blokádot. Ők meséltek, mi csak feljegyeztük szavaikat. Átadták nekünk naplóikat, feljegyzett visszaemlékezéseiket is.

Most már ez a mi emlékezetünk számára is fájdalmas kincs.

Az olvasó számára persze elsősorban azok érdekesek és fontosak, akik mindezt maguk élték át – a tanúemberek, a dokumentumemberek. Mi ezt felismertük, meg aztán az ő igazságuk és sorsuk előtt az ember akaratlanul is elnémul. A magunk szerzői feladatát és szerepét abban láttuk, hogy a blokád résztvevőinek lehetőséget nyújtsunk arra, hogy munkánk lapjain, a blokád könyvének fejezeteiben találkozzanak egymással. Ennek a sok száz, olyannyira különböző embernek a sorsa ugyanaz: leningrádi blokádsors. Annyi közös gondolatuk, érzésük, beléjük vésődött emlékképük van – egyik vonzódik a másikhoz, hang válaszol a hangra, fájdalom, könny – a fájdalomra és a könnyre, büszkeség, hogy mégis helytálltak – a büszkeségre... Mit kell ebből kiválasztani, meghagyni? Vannak egyértelműen elviselhetetlen tények, akadnak legendás történetek, amelyeket ellenőrizni sem lehet... Sok száz oldalt elhagytunk abból, amit olyan buzgón kerestünk, feljegyeztünk, megfejtettünk, ha ezek az oldalak nem állták ki más oldalak, történetek, sorsok szomszédságát. A legjelentősebbet és a legmindennapibbat kellett meghagynunk. Az elbeszélés, a „hang" teljes individualitását és „szabálytalanságát" is meg akartuk őrizni, bármely irodalmi megfontolás rovására. Irodalom (mégpedig jó irodalom) már volt, és még lesz is. Mindennek megvan a maga ideje és helye. Az irodalomnak megvannak a maga előnyei és lehetőségei. De a korlátai is, ha az embernek ilyen eseménnyel és ilyen szenvedésekkel van dolga. Ezeken az oldalakon hadd hallassa szavát maga a blokádemlékezet – a maga nyelvén és a maga „stílusában". Ezért azt kérjük, fogadják el az élő el-

beszélés helytelenségeit és ismétléseit. Elnézést, inkább bizony helyesbítésért, rövidítésekért, közbeszúrásokért és kommentárokért, mint a mindennapos és a családi sorsok akaratlan hézagaiért.

Az anyag gyűjtése közben egyre világosabban láttuk, hogy nem érhetjük be csupán az éhség elbeszélésével. Bár minden ezzel kezdődött, ezzel függtek össze az emberek kínjai, veszteségei és hőstettei, de azért másvalami is létezett. Az emberek nemcsak éheztek, nemcsak meghaltak, nemcsak leküzdötték a szenvedéseket – hanem cselekedtek is. Dolgoztak, segítettek harcolni, megmentettek, elláttak másokat, egyesek tüzelőanyagot biztosítottak a leningrádiaknak, mások összegyűjtötték a gyermekeket, kórházakat, rendelőintézeteket szerveztek, biztosították az üzemek, a gyárak működését. Az éhség, a hideg, a belövések, a nélkülözés, halálesetek s e szenvedések szülte lelki megpróbáltatások mellett az emberek tettei, tevékenységei is szerepeltek lényegében mindegyik elbeszélésben, és az a mód is, ahogyan mindennek ellenére harcoltak. Az élet e három oldala mindegyik elbeszélésben megjelent. Persze ez a három rész egyik történetben sem, egyetlen emberi sorsban sem válik külön. Nehéz volna széttagolni az egységes elbeszélést. Mert egyetlen történet sem valamilyen különálló esetről szólt. A blokád alatt is éltek az emberek, ezért az egész életükről meséltek, s így egybefonódtak háború előtti éveik, családjuk, a háború utáni sorsuk, történeteikben szerepelt a front, az evakuáció meg a jelenlegi életük is. És ebből az egységes érzéssel és hangulattal teli elbeszélésből csupán egyes epizódokat vagy csupán egyes mondatokat, gondolatokat kellett kivennünk, vagyis szétválasztani a szétválaszthatatlant. A történetekből ki kellett kapcsolnunk a frontot, bár a

város elválaszthatatlan volt a Leningrádi Fronttól. Sajnáltuk mellőzni a Leningrádi Front harcosait, azokat a katonákat, akik az éhség terhét viselték, akiknek nem volt erejük a blokád áttörésére, a város felszabadítására, ugyanakkor azonban nem engedték be a fasisztákat a városba, nem tették lehetővé számukra, hogy Leningrád környékéről csapatokat vonjanak el más frontokra. Nemcsak az ellenség tartotta blokádgyűrűjében a várost, hanem a Leningrádi Front kis létszámú, gyengén ellátott hadserege is vasmarokkal tartotta Leningrád falainál a hitleri hadsereget. A Lenin városának meghódítására irányuló német tervek sorra meghiúsultak – a szinyavinói hadművelet és a Moszkovszkaja Dubrovkánál mért csapások révén.

A blokád könyvét több száz ember feljegyzéseiből, elbeszéléseiből állítottuk össze. Nem említhettünk meg mindenkit, akinek szavait feljegyeztük, nem használhattuk fel az egész összegyűjtött anyagot. De így vagy amúgy, mégis valamennyien jelen vannak ebben a könyvben, ebben a válogatásban. Talán a legféltettebben őrzött élményekkel kezdtük, amelyekhez (mindegyik) elbeszélő emlékezete óvatosan, különös fájdalommal és remegéssel nyúl, de okvetlenül állandóan mégis efelé irányul – ez az éhség, a tüzérségi támadások, a bombázás, a blokád első ősze, 1941/42 első tele és 1942 tavasza. Ezzel kell kezdenünk. Mindenekelőtt képet kell alkotnunk magunknak is azoknak a nélkülözéseknek, veszteségeknek, gyötrelmeknek egészéről, amelyet a leningrádiak átéltek. Ahogy csak azután értékelhetjük hőstettük nagyságát és erejét.

Az olvasót mindenekelőtt éppen ezeknek emlékével ismertetik meg a figyelmébe ajánlott fejezetek.

Becsempészték a városba

... Egy nap 1942 tavaszán. Két nő megy az utcán, velük egy ötéves-forma kislány, aki menet közben kicsit játszani próbál, ugrándozik ...

Ebben a pillanatban kapta őket lencsevégre egy haditudósító valahol a Nyevszkij proszpekt környékén.

Ezt a fényképet azután viszontláttuk a Leningrádi Múzeumban, a Piszkarjevszkoje temető múzeumában, a blokáddal foglalkozó könyvekben és albumokban. Emléknapokon újra közlik a folyóiratok, a hóborította trolibuszok, a holttesteket szállító kis szánok fényképeivel együtt ...

Ha figyelmesen szemügyre veszik a képet, ezt látják: az egyik nő idősebb, a másik még szinte gyermek, kislány, arca és alakja azonban öregasszonyos. Az ugrándozó kislány lába, mint két gyufaszál, csak a térde duzzadt meg alaktalanul ...

Újra jól megnéztük ezt a fényképet, amikor *Veronyika Alekszandrovna Opahova* lakásán jártam. Nemsokára megjött a lánya, *Lora Mihajlovna* is, aki ugyanolyan alacsony termetű, mint az anyja, ugyanolyan barátságos, csak tartózkodóbb, s valami nem múló szomorúság csillog a szemében.

Az asztalon ott feküdt a családi album. A blokád idejéből származó világszerte híres fénykép itt, ebben a lakásban, családi emlék.

Az előttünk ülő két nő sehogy sem kapcsolódott egybe képzeletünkben, sehogy sem olvadt össze azzal a két nőalakkal, akik a fényképen láthatók.

A blokád résztvevői beolvadnak a leningrádiak tömegébe.

Ezt az asszonyt, Veronyika Alekszandrovnát, valószínűleg sokan látták már, amikor ellátogattak a Mojkára, az Akadémiai Kórus valamelyik hangversenyére. Nagyon kedves, jóságos arcú öregasszony ellenőrzi a jegyeket és árusítja a műsorfüzeteket. Úgy viselkedik, mint aki hálás az embernek azért, hogy eljött ide. És talán még azért is, mert az illető – tudtán kívül – az ő lányát, Lora Mihajlovnát meghallgatni is jött, aki a kórusban énekel. Ők ketten ugyanitt laknak, a Mojkán, munkahelyüktől néhány lépésre.

Szűk lakásukban sokáig nézegettük a híres fényképet. Innen kezdődött az elbeszélés is – előbb az anyáé, azután a lányáé.

„. . . – Önök nem láttak éhségtől összeroskadó embereket; önök nem látták, ahogyan haldokoltak; önök nem látták a mosókonyháinkban, pincéinkben, udvarainkon heverő testek halmait. Önök nem láttak éhező gyerekeket, nekem viszont három is volt. A legidősebb, Lora, tizenhárom éves volt, és az éhségtől megbénult, szörnyű disztrófiát kapott. A fényképen is láthatja; mintha nem is tizenhárom éves kislány, hanem öregasszony volna.

– Veronyika Alekszandrovna – ez Lora – itt balra?

– Igen . . . Harmincnégy éves voltam, amikor a férjem elesett a fronton. Amikor pedig később gyermekeimmel együtt a hátországba, Szibériába szállítottak bennünket, ott azt gondolták, hogy két nővér érkezett – olyan ijesztően öreges volt a kislány, egyszóval borzalmasan nézett ki. És a lába? Nem is láb volt az, hanem bőrrel bevont csont. Én még most is néha ránézek a lábamra: a térdem alatt barnászöld foltok ütnek ki. A bőr alatt van, nyilván a skorbut

maradványa. Akkor mindnyájunknak szörnyű skorbutja volt, mert hiszen képzelhetik, hogy az a százhuszonöt gramm kenyér, amit decemberben kaptunk, nem is volt kenyér. Ha látnák ezt a darab kenyeret! Az ott a múzeumban már kiszáradt, és úgy fekszik, mint valami mesterségesen előállított tárgy. De akkor, amikor kézbe vettük, folyt róla a víz, és olyan volt, mint az agyag. És ilyen kenyeret adtunk a gyerekeknek... Az én gyermekeim nem szoktak ugyan kérni, de hát a szemük, az kért. Látni kellett ezeket a szemeket! Tudja, ez egyszerűen elmondhatatlan... A Gosztyinij Dvor több mint egy hétig égett, és nem volt mivel eloltani a tüzet, mert a vízvezeték elromlott, nem volt víz, épkézláb emberek sem voltak, munkáskéz sem akadt, az embereknek egyszerűen elfogyott már az erejük. És mégis ide-oda vánszorogtak, csináltak valamit, dolgoztak. Én nem dolgoztam, mert nem vettek fel semmilyen munkára, mivel kisgyermekeim voltak. És igyekeztek az első alkalommal elszállítani Leningrádból: még szörnyűbb időre számítottak. Nem tudták, hogy minden jóra fordult, hogy megkezdődik az áttörés, és megindulnak a csapataink, hogy minden nagyon jóra fordul. Bennünket negyvenkettő júliusában vittek el a hátországba.

– És ez itt a fényképen a kisebbik lánya?

– Igen, és látják, ugrándozni próbál, pedig nézzék csak, milyen volt a térde: egészen duzzadt a felgyűlt vizenyőtől. Négyéves lehetett akkor a kislányom. De hát mit akar? A napocska melengeti, ő a mamájával sétál, és a mama csupa jót ígér: most sétálunk még egy kicsit, aztán hazafelé menet, benézünk az étkezdébe, a jegyre ebédet kérünk, hazavisszük és enni fogunk. Az »enni« pedig, ugyan tudják-e – varázsszó volt abban az időben. Otthon olykor leült egy székre,

kis erszényével a kezében, és papírdarabokat tépdesett – nagyon szerette ezt a játékot –, és várta az ebédet. A kis hasa felpuffadt, mint minden gyereké akkoriban. Aztán ebéd után megint csak üldögélt a székén, tépkedte tovább a papirosokat, és teletömte velük az erszényét.

– Azt játszotta, hogy élelmiszerjegyek?

– Igen, olyanra szaggatta azokat a papírokat, mint amilyenek a kenyérjegyek voltak. Egyre csak az apró papírdarabkák megsemmisítésével foglalkozott. Kislányom már felnőtt, két gyereke van.

– Hogy hívják?

– Doloresz. Harminchétben született. A férjem katona volt akkor, és egy katonai telepen laktunk. Abban az időben igen sok katonánk tért vissza Spanyolországból. A férjemnek megtetszett ez a spanyol név, és ezt adta a kislányunknak.

– Hol esett el a férje?

– A férjem negyvenkettőben esett el a Ladoga-tavi átkelésénél. Békés foglalkozású ember volt: muzsikus, műkedvelő zenekarok karmestere. Azután bevonult katonai szolgálatra, és katonakarmester lett. Meg felcser. Ezt is kitanulta. A második lányomat Bertának hívják, ő is él. Mind élnek, mind a hárman.

– Maga csak a férje után kapott élelmiszerjegyeket?

– Igen, mert én nem dolgoztam. Korábban tagja voltam a házunkban az egészségügyi brigádnak. De amikor az orvos megtudta, hogy három gyerekem van, felmentettek. Én különben egészségügyi tanfolyamra is jártam, szóval elsősegélynyújtást tanultam: ha valaki sebesülten összerogyott az utcán, mert eltalálta egy repeszdarab, be kellett cipelni a házba, az egészségügyi sarokba, és be kellett kötözni. Akkor

mindenki foglalkozott ezzel Leningrádban, nemcsak én.

– Hol laktak akkoriban?

– A Grazsdanszkaja utca tizenkilencben, az Oktyabrszkij kerületben. Most itt a Mojkán lakunk, húszas számú ház, tizenhetes számú lakás. A lányom már húsz éve itt dolgozik. A kórusban énekel.

– És maga?

– Én is a kórusnál dolgozom, hatvannyolc óta. jegyszedőnő vagyok. A Grazsdanszkaján egy húsz négyzetméteres szobánk volt mindössze, és hozzá egy ekkora család – ezért kapta a lányom ezt a lakást.

– És itt, ezen a fényképen – hová igyekeztek éppen?

– Amennyire kiveszem, ez a Nyevszkij proszpekt. A következő útirányunk volt: a házból kilépve, végigmentünk a Majorov utcán, a Hercen utcán, azután kerülővel idejöttünk, a Leningrádi Áruházhoz. Azért vittem el őket hazulról, hogy eltereljem a figyelmüket az evésről. Egyszerűen csak sétálgattunk, Lora akkoriban kelt fel a betegágyból. Az orvos azt mondta, hogy minél többet kell gyakorolnia a járást: a bal oldala teljesen megbénult. Látja: bottal megy. És az orvos azt mondta, hogy minél többet járjon. Így hát igen nagy kerülőket csináltunk. Néha egy moziba is bementünk, megnéztünk egy filmet, hogy valamiképpen eltereljük a figyelmünket az evésről.

– Akkor játszottak a mozik?

– Már igen. Egyszer, amikor a Mologyozsnij moziban a Disznópásztor lány és a pásztorfiú című filmet néztük éppen, légiriadót fújtak. Az előadás félbeszakadt, a termet elsötétítették, és egy ideig ott ültünk. Télen persze nehezebb volt, mert hiszen, gondolhatják, nem volt víz, a vízvezeték megrongálódott.

Az emberek teáskannákkal, lábasokkal, vödrökkel, szánkókkal jártak vízért – kinek mije volt. Az utcai csapokból (voltak ép, nyitott csapok, tiszta ivóvízzel) vittük, ki mivel tudott. Később a házunkban a mosókonyha is kapott vizet, és mi összekapaszkodva jártunk oda, mert a földön egymás hegyén-hátán hevertek a halottak; míg autókkal el nem vitték onnan őket. Az utcán felszedték a halottakat, s lerakták őket a mosókonyhában (aztán gépkocsi jött értük és elvitték őket). És ott, a mosókonyhában volt a víz is. Úgyhogy kézen fogva mentünk. Aki félt, az nem nézett rájuk.

– És azért mentek láncban, mert féltek?

– Egyrészt, mert féltünk, másrészt, mert nem volt villany. Az első egy égő forgácsot vitt magával, akárcsak falun, az utolsó is világított, a többiek pedig teáskannákkal, korsókkal kezükben mentek. Hiszen mosakodni kellett, inni kellett, főzni is kellett.

– Megbeszélték egymással a dolgot?

– Megbeszéltük a szomszédainkkal, akikkel egy lépcsőházban vagy egy emeleten laktunk, és együtt elindultunk. Ha valamelyik gyereket is magammal tudtam vinni, akkor teáskannát vagy korsót adtam neki, hogy együtt menjünk.

– Térjünk vissza a fényképhez. A Majorov utcán sétáltak, és aztán?

– Aztán a Hercen utcán mentünk, és itt, a Barrikada mozi környékén értünk ki a Nyevszkijre. Itt nyitva volt egy sereg kis üzlet, ahol irodaszereket, könyveket árultak.

– Mindez negyvenkettő februárjában-márciusában történt?

– Inkább áprilisban vagy májusban, az elutazásunk előtt. Júliusban vittek el minket (még az evakuációs

papírom is megvan valahol). Akkor, mint katonafeleséget, behívtak a parancsnokságra, mert májusban lejárt a férjem után járó segély. Attól fogva abból a kis segélyből éltem, amelyet a parancsnokság adott a gyerekeim után, mert hát hárman voltak.

– Lora Mihajlovna, maga emlékszik erre a napra? Amikor itt megy a képen az anyjával, a húgocskájával?

– Nem.

– És más, hasonló sétákra emlékszik? Hány éves volt akkor?

– A Mamával egyidősnek látszottam. Pedig még tizenhárom éves sem voltam akkor.

– Emlékszik a betegségére és arra, hogyan viselte el az éhezést? Milyen emléke maradt saját magáról, tizenkét-tizenhárom éves korából?

– Szerintem a legszörnyűbb dolog az, ha az ember állandóan enni akar, és egyáltalán semmi ennivalója nincs. A második legszörnyűbb, ha sem a keze, sem a lába nem mozog, s az ember nem tudja, egyáltalán életben marad-e, és tud-e majd mozogni. Az orvosnő mindennap eljött és megnézett, én azonban jól tudtam, hogy csak azt ellenőrzi, élek-e vagy nem.

– De valóban semmit sem tudott segíteni?

– Ugyan mivel segíthetett volna az orvosnő? Csukamájolajat írt fel, no meg olajpogácsát, olyan kipréselt olajpogácsát, amilyet nálunk a gyermekkórházban adtak, meg haltejet. Mindez azonban persze ehetetlen volt. Két ilyen betege volt, mint én, vagyis jómagam meg egy másik kislány.

– Éhség-paralízis volt ez?

– Paralízis disztrófia következtében. Egyszer eljött az orvosnő, és közölte, hogy a másik kislány meghalt.

– Ezt ő mondta el magának?

– Nem, mamának mondta, de nekem jó a fülem, és meghallottam, amit az ajtó előtt, a folyosón mondott. Meg olyasmit is említett, hogy én is erre a sorsra jutok. És amikor másnap eljött, és látta, hogy élek, még csodálkozott is. Később aztán összetalálkoztam ezzel az orvosnővel. A háború után, talán ötvenháromban lehetett. Mentünk az utcán, már gyerekem is volt, kicsike. Ő pedig megkérdi a mamámtól: »Hogy vannak?« »Mi van a családjával, a férjével?« – »Lora persze meghalt?« Én meg így feleltem: »Doktornő! Élek, még egy karon ülő gyerekem is van.« Az orvosnőnek a szava is elállt. Vagyis csodák csodája az, ami történt.

– De hát ki mentette meg magát? Az édesanyja?

– Mama meg papa is persze, amíg élt. Meg aztán én nagyon akartam élni. El sem tudja képzelni, menynyire! Magam is csodálkozom, hogy egy én korombeli gyerekben ilyen nagy akaraterő lehetett. Nagyon akartam élni.

– És milyen volt a húgocskája, emlékszik rá?

– Hát hogyne! Emlékszem, olyan állapotban volt, hogy folyton csak ült, és papírt vagdosott. Csupa bütyök lett a keze tőle. Persze ilyen volt a lelkiállapota a gyereknek. Kicsi volt még, négyéves. Folyton éhség kínozta, értik? Amikor egy gyerek enni akar, akkor kér. Ő azonban soha nem kért, mert tudta, hogy nincs mit. Csak ült és vagdosta, tépegette a papírdarabkákat, bele is őrülhetett volna ebbe.

– Annyit vagdosott, hogy bütykös lett a keze?

– Igen, csupa bütyök volt az ujja. Amikor mama elvette tőle az ollót, a húgom talált egy másik papírdarabot, és szótlanul tépdesni kezdte."

Később, a blokád idején éhező gyerekekről szóló, más elbeszélésekben is találkoztunk hasonló motívumokkal. A kisfiúk, kislányok papírdarabokat tépdestek, vagdostak, ide-oda himbálták magukat ültőhelyükben, szüntelenül, módszeresen kapirgáltak valamit, igyekeztek valamiképp elfojtani az őrjítő, mardosó éhségérzést.

– „Azt mondja, Veronyika Alekszandrovna, hogy Lora decemberben betegedett meg?

– Igen. Decemberben. Akkor ment először egyedül a kenyérboltba. Sorbaállt. Amikor hazaért, azt mondta, hogy a lába olyan gyenge, mintha vattából volna. Hát feküdt egy kicsikét. Elmúlt. Aztán lejött velem fát fűrészelni, mert az orvosnő azt mondta, hogy a meleg a legfontosabb, az étel mellett még melegre is szükségünk van. És amikor lementünk fát fűrészelni, Lora végképp összeroskadt, ölben kellett felvinni. Decembertől májusig ágyban feküdt. Az idejét persze nem tudom pontosan megmondani, de május elején már fel-felkelt. És az orvosnő, aki eljárt hozzánk, azt mondta, hogy okvetlenül tegyünk hosszabb sétákat, hogy megerősödjünk, mert decemberben-januárban volt egy olyan időszak, amikor valamennyien ágynak estünk, nem volt már bennünk erő sem a harchoz, vágy se arra, hogy felkeljünk, vagy bármit is csináljunk. A lakásban az ajtók tárva-nyitva álltak, az jött be, aki akart. És egyszer, amikor eljött az orvosnő, én is ágyban feküdtem, az egész család ágyban feküdt, mert attól az élettől már teljesen kihunyt bennünk mindenféle érzés. Az orvosnő pedig rám ripakodott, azt mondta, hogy legalább a lakásban járkáljunk. Hű, hogy megszidott! Az az igazság, hogy nagyon rendes doktornő volt. Mindennap eljött hozzánk, bár nem remélte, hogy életben maradunk.

A vége felé ezt mondogatta nekem: »Mit tehetek én? Legfeljebb annyit, hogy aláírom a halotti bizonyítványt.« Többször eljöttek hozzám a házkezelőségtől, hogy ellenőrizzék, Lora él-e. Azért, mert abban az időben előfordult, hogy a halottak élelmiszerjegyeit az életben maradottak felhasználták. No és mindig csodálkoztak, hogy csak fekszik, de azért él. A kislány néha szeretett volna valamit csinálni, olvasgatni, fél kézzel varrogatni, valahogy alkalmazkodni a helyzethez. És azután (erről már beszéltem), amikor beköszöntött a tavasz, és melegen sütött a napocska, sétálni mentünk. Az orvosnő ezt mondta: járjanak, járjanak, járjanak, erősítsék a lábukat. A lábunk pedig nagyon fájt – a hosszú fekvéstől meg a skorbuttól.

– Azt mondta, a szomszédasszonyok nem ismerték meg Lorát?

– Igen. Elindultunk, és úgy gondoltam, nem megyünk messzire. Elhatároztam, hogy kicsit üldögélünk a napon, sütkérezünk, aztán hazamegyünk, hiszen még a harmadik emeletre is fel kellett vinnem Lorát. Még ha jóformán nem is volt súlya, de hát abban az időben én is csak negyvenkét kiló voltam. Megértik, hogy ez már csak a csont súlya. Nehezemre esett felemelni a kislányt. És a szomszédasszonyok azt mondták: hál' istennek, hogy a nagyobbik kislány halála után felhasználhatták az ő jegyét is, és így átvészelték a telet. Erre Lora sírva fakadt, és ezt mondta: »Mama! Menjünk innen. Ne hallgassuk ezeket az öregasszonyokat!« A szomszédasszonyok nem hitték el, hogy Lora él. Nem ismerték meg... Akkor sétálni kezdtünk. A séták eleinte nem voltak nagyon hosszúak, de aztán egyre hosszabbak lettek. Nyilván éppen séta közben akadtam össze azzal az elvtárssal, a fényképésszel.

– Mikor látta először ezt a fényképet?

– Először a Leningrád Védelmének Múzeumában. Sőt nem is én láttam. A barátnőmnél voltam, már igen régóta jóban vagyunk, ő is sokáig itt lakott Leningrádban, a gyerekeivel, és szintén csak nyáron evakuáltak. Nos, és az ő fia járt a Leningrád Védelmének Múzeumában. Tudják, a fiúk szerettek odamenni, mert ott lelőtt repülőgépeket, német sisakokat, fegyvereket meg más egyebet lehetett látni. A fiú meg hazaszaladt és elújságolta: »Ronya néni! Láttam magát!« Én pedig megkérdem: »Hol láttál?« »Hát az úgy volt – meséli –, hogy a múzeumban voltam, és ott van maga, Lora meg Dolja, mind a hárman. És ez a szöveg áll alatta: 'Leningrádiak sétálnak . . .'« Amikor a középső lányom Északról hazajött és nálam vendégeskedett, elment a múzeumba, és kérte, hogy készítsenek számunkra másolatot erről a fényképről. De mivel ő közben visszautazott, Lorának kellett elmennie a képért. Amikor meglátta a képet – rosszul lett. Hiszen megértik: ilyen állapotban kellett látnia saját magát! És visszaemlékezett erre az egészre! Egy rövid pillanatra megint átélte mindazt a sok szörnyűséget és borzalmat. Odalépett hozzá egy férfi, a múzeum egyik munkatársa, és így szólt: »Miért sír? Ebben az évben – negyvenegyben meg negyvenkettőben – temérdek ember pusztult el. Ne sírjon! Ők már nincsenek. De magának élnie kell.« Az a nő pedig, aki kiadta a fényképet, így szólt a férfinak: »Tudja, ő van itt a képen.« A férfi szörnyen zavarba jött, mentegetőzve odábbállt. Hát így kaptuk meg ezt a fényképet. És én itthon őrzöm. Mégis, hadd legyen itt, bár persze borzalmas és szörnyű, és mindig felzaklat és könnyekre fakaszt."

Hát ennyi minden van egyetlen felvétel mögött. Az ismeretlen haditudósító-fényképész számára reménységet, életre ébredést jelentett. Számunkra, akik ma élünk, pillantás a távolból a blokád szörnyű és legendás valóságába. Az Opahov család, anya és leánya számára pedig – az emlékezet élő fájdalma. Három hónappal e magnetofonfelvétel után Lora Mihajlovna Opahova meghalt. A blokád, még ha egy időre elbocsátotta is, végül megtalálta a maga áldozatait.

Később, mint életed csúcsán, barátom,
úgy időzik el emlékezeted
A Vörös Parancsnok utcai házon,
hol tűz pislákolt, huzat sziszegett.
Mint ma, ifjan, kidülleszted a melled,
sírva-ujjongva idézi szíved
a barikádot itt a kapu mellett,
a hangomat, a homályt, a hideget.

O. Bergholc*

Ezek a remények költői képnek, ábrándnak, nem pedig jóslatnak tűntek. De azóta eltelt harmincöt év, és kiderült, hogy Olga Bergholcnak igaza van. A szörnyű, éhínséges évekre nemcsak rémülettel, bánattal, sírva emlékeznek vissza az emberek, de csodálattal is adóznak lelkük szilárdságának, méltóságának, a leningrádiak hősi tette nagyságának.

Csak a költészetnek adatott meg a jövőbelátás e tehetsége. Az üres, jéghideg, sötét lakásokban a metronóm ütemes kopogása után felcsendült egy halk, kissé akadozó női hang, amelyet valamennyi leningrádi ismert. Az éhségtől felajzott képzelet látomásain keresztül részvét és szeretet áradt az emberek felé. Olyan asszonytól eredt, aki éppúgy gyötrődött, éhezett és mindent megértett, mindent átérzett.

* Pór Judit fordítása.

És most, egy egész emberöltő után, felkeressük ezeket az embereket, és arra kérjük őket, meséljenek a blokádról. Nem általában a blokádról, arról sokat írtak már, hanem arról, hogyan éltek ők a blokád idején. Először ezt válaszolták:

– Még túlságosan fájdalmas az emlék, nem tudok, nem akarok visszaemlékezni, nem és nem, hiszen túl szörnyű volt az, amit átéltem . . .

Másról, egyes epizódokról – arról, hogyan működött egy gyár, vagy hogyan ástak lövészárkokat, és hogyan helyeztek el tankcsapdákat – hajlandóak beszélni. Csak a saját életükről nem. Mi pedig azt kértük, hogy éppen erről, saját magukról, saját élményeikről meséljenek. Végül aztán beleegyeztek. Talán csak két-három ember volt kivétel. Lehet, hogy egyesek nem meséltek el mindent. Olykor kíméltek bennünket. Olykor féltették önmagukat. Kínzó volt belemerülni a múltba. Beszéd közben sírtak, el-elhallgattak, mert nem tudtak erőt venni magukon. Az ilyen elbeszélések után egyesek sokáig nem nyugodtak meg . . . A következő napokban sokan telefonáltak nekünk, felkerestek, írtak, felidéztek még egyet-mást, vagy pedig, éppen ellenkezőleg, megrémültek attól, ami a felszínre tört belőlük, s arra kértek, töröljük le a magnetofonfelvételt.

Féltek visszatérni a blokád gyűrűjébe zárt városba, a hajdani, dérlepte lakásukba, ahol az ember „a saját ágyán megfagyott, mintha a sztyeppén lett volna" (O. Bergholc). Mi azonban olyan kegyetlenséggel ragaszkodtunk kívánságunkhoz, amely saját magunk számára is nyomasztó, sőt szégyenletes volt. A történelemre és az új nemzedékekre hivatkoztunk, amelyeknek tudniuk kell mindent úgy, ahogyan volt. Titkon kétségek gyötörtek bennünket: érdemes-e? Mire

való évtizedek múltán újra előráncigálni a feledésből az emberek elképzelhetetlen kínjait és szenvedéseit? Segítünk-e ezzel bárkinek?

De láttuk, hogy ezek a visszaemlékezések, bármennyire fájdalmasak is, arra késztetik az embereket, hogy elgondolkodjanak, más szemmel nézzenek önmagukra. Az embertől akkor teljes erőfeszítést követeltek, fizikai és szellemi erőfeszítést egyaránt. Hónapról hónapra, lélegzetvételnyi szünet nélkül. Ha most visszatekintenek arra az időre, az emberek csodálkoznak, nem hisznek maguknak, nem hiszik el, hogy ilyesmire képesek voltak. Ez az emberi képességek különleges felfelé ívelése volt: igen, éppen életük legnehezebb időszakában volt ez a felfelé ívelés. Erre az időre nem szívesen emlékeznek vissza, de ha mégis, büszkeség ébred bennük. Hiszen mégis olyan idő volt az, amikor mindenki véghez is vihetett valamit, tanúságot tehetett nemeslelkűségéről, feltárult lelki gazdagsága, bátorsága, a benne élő szeretet és hit.

És kiderült, hogy mindenkinek megvan a maga története. Mindenkinek a sajátja. Az ismétlések elkerülhetetlenek voltak, mégis mindegyik elbeszélés újat, váratlant hozott.

Miközben hallgattuk, magnetofonszalagra vettük ezeket az elbeszéléseket, többször is úgy éreztük: nos, ez már a szenvedésnek, a bánatnak a tetőpontja, a másik történet azonban a szomorúságnak új tetőpontját, az állhatatosság új csúcsát, az emberi lélek új erejét tárta fel előttünk.

Hiába gyűlt anyagunk, a téma nem merült ki. Nem jutottunk el addig a várt pontig, amikor az újabb elbeszélések már semmi lényegeset nem tehetnek hozzá ahhoz, amit már tudunk.

A végponthoz talán majd később érkezünk el, to-

vábbi harminc vagy ötven elbeszélés után, de az is lehet, hogy ilyen nem is létezik.

Amikor 1975. április 5-én az első felvételt készítettük Marija Gurjanovna Sztyepancsukkal (Selgunov utca 8., 51. ajtó), már ismertük az emlékezetében élő legnagyobb fájdalmat: a kislánya meghalt. Az asszony azonban makacsul és szinte ijedten tért ki e téma elől... S mi úgy határoztunk, hogy nem erőltetjük a dolgot. Később azonban megtudtuk, hogy éppen ezzel még nagyobb szenvedést okoztunk neki. Bonyolult érzés ez a blokádra emlékezés!

– „És tudják, mi történt a távozásuk után? – mondta a telefonban az az asszony, akitől Marija Gurjanovna címét kaptuk. – Marija idesietett hozzám, egészen feldúlt lelkiállapotban volt amiatt, hogy nem mondta el önöknek a legfontosabbat: »Attól féltem, sírva fakadok, ha a kislányomról kezdek beszélni, és akkor nem tudok tovább mesélni, és ezek az emberek hiába jöttek el, hiába fáradtak.«"

Azután roppant izgatottan végigjárta valamennyi blokád ideji barátnőjét és ismerősét (a huszonhétből, mint ez az asszony elmondta nekünk, mindössze négy maradt életben). Elment a lánya sírjához, és elment a templomba. És beteg lett, ágynak esett.

Úgy hisszük, nemcsak azért, mert az emlékek felzaklatták, hanem mert még valamiféle bűntudat is támadt benne az elpusztult lányával szemben, akiről semmit sem mesélt el nekünk: mintha feláldozta volna az emlékét hallgatásával, csak hogy „ne zavarja" a mi munkánkat, a blokád igaz történeteinek összegyűjtését.

Azután pedig Galina Makszimovna Goreckaja (új ismerősünk) megmutatta nekünk *A légiriadó jelére* című kötetet, amely Leningrádban jelent meg, s amely

leírja annak a gyárra zúduló tüzérségi támadásnak és a gyárban történt robbanásnak a tragédiáját, amely Marija Gurjanovna lánya számára végzetes volt. (A kislány ott volt anyja mellett a gyárban.) Ez különös hatást gyakorolt az asszonyra: nem mintha megnyugtatta volna, de legalább feloldotta az utóbbi napok feszültségét. Látta, és meggyőződött róla, hogy az ő elbeszélése nélkül is tudni fogják az emberek, emlékeznek majd rá, hogyan halt meg a lánya . . .

A blokád résztvevői visszaemlékezéseikben vitáznak is, illetve folytatják a vitát (nem mindennapos vita-e ez?) azokkal, akik nemcsak hogy „nem emlékeznek", de még haragszanak is, ha mások emlékeztetik őket. Hasonló ez ahhoz, ami a gyermekkel történik a családban: a szülők váltig óvják az élet drámáitól (a másokéitól) és az élet szomorúságától (a másokétól), mondván: „hadd erősödjék meg a lelke", azután pedig kiderül, hogy . . .

„– Gyakran kérdezik tőlem: igen, a blokád . . . De valójában mi is az a blokád? Tavaly még ezt kérdezte levelében az unokám, az idén pedig már ezt mondja: nincsenek bizonyítékaid."

Ezek a szinte sértődötten hangzó szavak *Taiszija Vasziljevna Mescsankiná*-ból szakadtak ki már elbeszélésének vége felé. Nemegyszer próbált otthon, gyermekei és unokái körében elmesélni bizonyos részleteket a blokádról – de azok nem hittek neki. És milyen bizonyítékokkal szolgálhatott volna?

– Most pedig, ahogy önöknek mesélek, eszembe jut, lehet, hogy önök sem hiszik el?

Minduntalan szembetaláltuk magunkat ezzel a bizalmatlanságvárással, ezzel a fájdalmas, aggódó érzéssel, amely a visszaemlékezés során támadt fel bennük; avagy saját szavaik hallatára egyre gyanakvóbbá

váltak, történetük félrekanyarodott, elapadt, közismert tények takarták el.

Egy technikumi tanárnő ismerősöm mesélte – *Nyil Nyikolajevics Beljajev* –, hetvenötben találkozót szervezett egy öreg leningrádi férfival, aki átélte a blokádot. Az idős ember a diákoknak arról beszélt, hogy milyen volt a helyzet negyvenkettőben és negyvenháromban. És amikor ezekről a nyomasztó dolgokról mesélt, amelyeket az embereknek az éhínség idején át kellett élniük, sok diák rendkívül – hogy úgy mondjam – figyelmetlenül hallgatta. Amikor pedig az idős ember befejezte a visszaemlékezést, felállt egy leány, és azt mondta, nem érti, mi abban a különös, hogy képzeljék csak, valaki még azt a százhuszonöt vagy százötven gramm kenyeret sem ehette meg naponta – hát ő most egy hétig is elvan kenyér nélkül, és kitűnően érzi magát.

– És semmi gúny sem volt a szavaiban?

– Azt nem tudom... Hiszen manapság általában olyasféle vélemények vannak, hogy eleget beszéltünk már a blokádról.

Az, hogy az emberek jóllakottak, és szerencsés körülmények között élnek – mint például a blokádot átélő öregemberrel vitába szálló lány meg a kételkedő kis unoka –, az persze jó. De az, hogy ezek a gyerekek, úgy látszik, „erkölcsileg disztrófiások" (a disztrófia sorvadás, Leningrádban, a háború idején gyakran használt kifejezés) – ez már rosszabb.

De mi sem egyszerűbb, mint ostobasággal, lelketlenséggel vádolni, a szerencsés körülmények miatt kárhoztatni másokat. Vagy pedig elhessegetni őket, kivételnek minősíteni. Fontoljuk csak meg: vajon a legjobb szándékú, érzékeny lelkű és hazafias szellemű ember, aki sohasem érzett éhséget, könnyen el tudja-e

képzelni csak úgy, egyik pillanatról a másikra, hogy milyen is lehet az? Hogy milyen volt a hosszú leningrádi éhség, és mit jelentett ilyen éhségben egy darabka, 125 grammos kenyér, hogy mit jelentett egy darabka kenyérhéj ... Nem, jóllakottan, kellemes melegben felnőtt embertől ilyesmit nem lehet követelni, inkább türelmesen, meggyőzően kell mesélni neki, fel kell ébreszteni a képzeletét. A nemzedékek folytonossága mindenkire bizonyos kötelezettségeket ró. Az új nemzedékeknek meg kell ismerniük, meg kell hallgatniuk azoknak az embereknek az elbeszéléseit, akik ilyesmit elviseltek és átéltek.

Az egyik blokádról szóló elbeszélés felvétele közben olyan beszélgetés alakult ki, amely meglepett bennünket. Egy asszony mesélt, s a lánya, a veje, az unokái hallgatták. Ilyesmi gyakran előfordult. Persze mi éppúgy, mint az elbeszélő, szívesen nélkülöztük volna a kívülálló hallgatókat, de hát ez nem mindig sikerült. És félrevonulni sem volt hová, azonkívül a kíváncsiság a háziakat és a szomszédokat is hatalmába kerítette. Különben, olykor a hallgatók közbeszólásai is segítettek, bizalmatlanságuk, együttérzésük, sopánkodásuk, könnyeik serkentették az emlékezetet.

Az a felvétel, amelyről most szó esik, nem volt könnyű, az elbeszélés maga pedig nyomasztó. A fiatalabbak nem ismerték a családjukat ért sok-sok bajnak mindezeket a részleteit. Tudni is akartak mindent, meg nem is. Ők maguk sohasem kérdezősködtek volna, most azonban feszült figyelemmel hallgatták az elbeszélést. Elsőnek a vő türelme fogyott el; ez a nem nagyon fiatal és nem is leningrádi ember, így kiáltott fel:

– Minek, de hát minek volt szükség ilyen szenvedésekre? Fel kellett volna adni a várost! El kellett

volna kerülni mindezt! Minek kellett pusztítani az embereket?

Ilyen egyszerűen, természetesen tört ki belőle a bosszúság annak az elmúlt eseménynek az ostobasága, furcsasága miatt.

Eleinte nem egészen értettük, mire gondol. Harmincötéves-forma, szakállas, igen szolid, komoly férfi volt, lehetetlennek tartottuk, hogy ne tudja, mit beszél. De aztán rájöttünk, hogy mégsem lehetetlen. Valahol, valamikor bizonyára ő is hallott, olvasott a hitleri parancsnokságnak azokról a parancsairól, a Führernek azokról a terveiről, amelyek a város megsemmisítésére, felperzselésére, elpusztítására vonatkoztak. Manapság azonban mindez már annyira őrültnek, fantasztikusnak látszik, hogy valószínűleg elveszítette számára a realitását.

Az idő, az azóta eltelt évtizedek észrevétlenül egyszerűbbé teszik a múltat, amit mi mintegy a jelenlegi jogi és erkölcsi normákon keresztül vizsgálunk.

A nyugati írásművekben már másféle érveléssel találkoztunk. Ezekből az értetlenség, a fájdalom, az őszinteség helyett inkább a kapitulálók önigazolása csendül ki, az a bosszúvágyó kísérlet, hogy a tétlenséget hősiességgé változtassák... Humánus hangon kérdezik: valóban szükség volt ilyen mérhetetlen kínokra, ilyen szenvedésekre és áldozatokra? Igazolják-e azokat a katonai és más előnyök? Emberséges dolog-e ezt tenni egy város lakosságával? Párizst például nyílt várossá nyilvánították... Más fővárosok, amelyek kapituláltak, épségben maradtak. Azután pedig szétroppantották a fasizmus gerincét, mindennek ellenére legyőzték – a maga idejében...

Ez az érvelés, ez a vita – nyíltan vagy leplezetten – benne rejlik egyes nyugati szerzők munkáiban, köny-

veiben, cikkeiben. Mennyire cinikus és hálátlan dolog ez! Ha ők akár csak a saját logikájukat becsületesen végigvinnék: hát nem azért élvezi ma az emberiség Párizs és Prága, Athén és Budapest szépségét, építészeti gyöngyszemeit, történelmi értékeit és a kultúra sok más kincsét, és nem azért létezik a mi európai civilizációnk, egyetemeivel, könyvtáraival, képtáraival együtt és nem azért nem következett be az „ezeréves német birodalom" sötét korszaka, mert voltak, akik nem sajnálták önmagukat, voltak, akik városaikat – fővárosokat és nem fővárosokat egyaránt – a legvégsőkig védelmezték az élethalálharcban, s ezzel megmentették valamennyi ember holnapját? ... Párizst a franciák és az emberiség számára szintén itt mentették meg, a lángoló Sztálingrádban, az éjjel-nappal tűz alatt tartott Leningrádban, Moszkva előtt ... Az a kínszenvedés és helytállás mentette meg, amelyről a leningrádiak beszélnek.

Amikor az európai fővárosokat sorra nyílt várossá nyilvánították, megmaradt, tovább élt egy titkos remény: Hitler előtt még ott állt a Szovjetunió. Párizs is tudta ezt. De Moszkvának, Leningrádnak, Sztálingrádnak még inkább tudnia kellett, hogy ők talán a Föld utolsó reménységei ... Ők senkiben sem reménykedhettek.

„A Führer elhatározta, hogy Pétervárt letörli a föld színéről ..." – így hangzott a német haditengerészeti vezérkar 1941. szeptember 22-i „Pétervár város jövőjéről" szóló, 1601/41 1-a számú titkos direktívája. Alább következett az indokolás:

„Szovjet-Oroszország veresége után semmi érdek sem fűződik e nagy település további fennmaradásához. Finnország pontosan ugyanígy bejelentette, hogy nem érdeke e város további fennmaradása, közvetle-

nül új határa mentén. Azt javasoljuk, hogy vegyék a várost szoros blokád alá, és mindenféle kaliberű lövegekből zúdított tüzérségi tűzzel és szüntelen légi bombázással tegyék a földdel egyenlővé. Ha a városban kialakult helyzet következtében megadási kérelmet terjesztenek elő, akkor ezt el kell utasítani... Nem érdekünk, hogy e nagy város lakosságának akár csak egy része is megmaradjon."

Ez az okmány megjelent a nürnbergi per anyagai között. (*A nürnbergi per*, 3. kiad. Moszkva, 1955. I. köt. 783. old. oroszul.)

Ezt az utasítást több ízben megismételték. 1941. október 7-én például a német fegyveres erők legfelsőbb parancsnokságának bizalmas direktívájában ez állt: „A Führer ismételten úgy határozott, hogy Leningrád, később pedig Moszkva kapitulációját még abban az esetben sem kell elfogadni, ha az ellenség felajánlaná..." (*A nürnbergi per*, I. köt. 784. old. oroszul.)

Keitel utasítása a „Közép" hadseregcsoport parancsnokának: „Leningrádot sürgősen el kell vágni és kiéheztetéssel kell bevenni." (V. Kovalcsuk: *Leningrád és a Nagy Föld*. Leningrád, 1975. Nauka Kiadó, 19. old. oroszul.)

Moszkva és Leningrád teljes megsemmisítésre volt ítélve – lakosaival együtt. Éppen ezzel kellett megkezdődnie nagyméretekben annak, ami Hitler szándéka volt: „Szét kell zúzni az oroszokat mint népet." Vagyis teljesen elpusztítani, megsemmisíteni mint biológiai, földrajzi, történelmi képződményt! De a leningrádiak hőstettét nem a megsemmisülés veszélye idézte elő. Akkor a blokád sivár napjaiban vagy a Moszkva-környék hóbuckái között, ezt csupán sejtették, elképzelték, okmányokkal csak jóval később igazolták. Nem, itt másvalami volt: az az egyszerű és el-

vitathatatlan vágy, hogy megvédjék saját életmódjukat. Hiszen valakinek csak kellett. Valakinek össze kellett csapnia a fasizmussal, útját kellett állnia, meg kellett védelmeznie az emberek szabadságát és méltóságát.

Ez az igazolása és értelme Leningrád hőstettének, ettől mentették meg a leningrádiak, a szovjet emberek önmagukat és az emberiséget, ilyen áldozatoktól és kínoktól, s vállaltak mindenféle szenvedést, gyötrelmet, s még csak nem is gondoltak a „nyílt" városokra. Valakinek mégiscsak kellett . . .

Ahhoz, hogy ezt értékelni tudjuk, érzékelnünk kell azoknak a megpróbáltatásoknak a nagyságát, amelyeket a szovjet nép elviselt.

„Egyszer valaki megkérdezte tőlem – írja *Alekszandra Fjodorovna Szokolova* –: »miért van magának ennyi kitüntetése, köztük a 'Németország legyőzéséért' is? Hiszen nem is volt a fronton!« Az igaz, hogy a fronton nem voltunk, de nem tapasztaltunk és viseltünk el kevesebbet, mint ha ott lettünk volna: én ismerem minden fűszál ízét, ismerem a tőzegnek meg azoknak a katonai derékszíjaknak az ízét, amelyek a finn háborúból maradtak nálam . . ."

Nem, itt nem arról van szó, hogy az idősebbek szívesen hangsúlyozzák saját maguk és múltjuk előnyeit az újabb nemzedékekkel és a mával szemben. Jó ideig sokuknak egyáltalán nem volt kedvük sem visszaemlékezni, sem mesélni. Sőt mindezt fölösleges kegyetlenségnek tartották.

De amíg tegnap talán még érdemes volt kímélni honfitársaink háborútól agyonsebzett lelkét, ma már az új nemzedéknek éppenséggel szüksége van arra, hogy minél teljesebben, minél részletesebben megismerje, érzékelje azt, ami *őelőtte* történt. Hiszen tud-

nia kell, milyen árat fizettek mindenért, nemcsak azokról kell tudnia, akik harcoltak, hanem azokról is, akik helyt tudtak állni, ezekről a fegyvertelen emberekről is, akik csupán állhatatosságukkal tudtak valamit mondani a világnak. Tudniuk kell, hogy milyen lehet a háború, és hogy micsoda jótétemény a béke . . .

A blokád résztvevői ismerik a béke árát.

A blokádot átélt leningrádiak aztán mindennek ismerik az árát.

„Nagyon örülünk, hogy most olyan jól élünk, hogy mindenki jóllakott és rendesen öltözött, és a kisgyerekekbe minél több ennivalót igyekszünk belediktálni, és folyton eszembe jut, hogy amikor Larisza reggel hétkor felébredt, és tegnapi kenyeret kért:

– Lariszka, nincs kenyér – mondtuk neki.

– Hát akkor adjátok ide a holnapit! – felelte."

Ez a most Tasznóban élő *Vera Ivanovna Pavlova* leveléből való.

A már idős és a blokád többi túlélőjéhez hasonlóan természetesen rossz egészségi állapotban levő *Jekatyerina Dmitrijevna Jankovszkaja-Ladizsenszkaja,* aki a fiatalkori, a háború előtt készült fényképén olyan szép, hogy párját ritkítja, kijelenti: „Ha azt mondaná valaki, hogy visszaadná az egészségemet, a szépségemet és a fiatalságomat és még egyszer éljek át ilyesmit – hát nem akarnám, nem egyeznék bele!"

M. M. Hoblova (Kontorszkaja utca 18. szám. 89. ajtó) pedig ezt írta nekünk:

„A blokád idején azon gondolkodtam, hogy ha túléljük, vajon milyen érzéssel emlékezünk majd vissza erre a szörnyű időre . . . Én meg a férjem még ma is érezzük olykor a szánkban az akkori éhség ízét. A férjem néha ezt mondja: »Nem vagyok éhes, de a fogam vásik, ez még mindig a blokád műve, hogy a fene

vinné el!« És én sem vagyok éhes, de a nyelvem sajog."

Az igazság arról, amit a blokád éveiben milliók éltek át, az a dokumentális igazság, amit az emlékezők az általuk átéltekről mondtak el, talán még mindig kegyetlennek tűnik. Viszont (reméljük) utat tör minden szívhez. Annak a lánynak a szívéhez is utat tör, aki a 125 gramm kenyér nélkül is tud élni.

„Útközben elhaladtam egy újonnan épült ház előtt; két asztalos még kint gyalult. Lehajoltam néhány tiszta forgácsért; az egyiket bekaptam, a többit pedig tartalékul zsebre dugtam."

„... kép az utcán, az újabb éhségroham közben sem bántam meg, hogy nem esengtem azért a koronáért. Elővettem a második forgácsot is, s szopogatni kezdtem. Ez megint használt. Miért is nem rágcsáltam korábban is?"*

Ez nem blokád, hanem Knut Hamsun.

Knut Hamsun roppant erővel írja le, sőt mondhatni, kutatja az éhség érzését, hőse éhségének fiziológiáját *Éhség* című híres regényében. Magányos hőse az éhségtől elkínzottan, félőrülten csatangol a jólétben élő Christianiában. És nekünk, olvasóknak, nemcsak a szívünk reagál arra, ami a hőssel történik, hanem szinte a gyomrunk és a mirigyeink is. Az olvasó mintegy maga is átéli az éhezés különböző szakaszait. Az éhezés erejének kifejezése még egy nagy tehetség számára sem könnyű. Csak a művész saját élményei, ínséges ifjúságának, a krónikus koplalás kínzó éveinek emlékei teszik ezt a művet lenyűgözően hitelessé. Hamsun éhség-ábrázolását az egyik legerőteljesebbnek tekintették a világirodalomban. A szerelem és az

* Hajdú Henrik fordítása.

éhség kormányozza a világot – írta Schiller; Gorkij pedig, aki e szavakat több ízben is elismételte, úgy vélte, hogy ez az emberi szenvedések végtelen történetének legigazabb és legtalálóbb mottója.

A Hamsun regényében szereplő éhség és a leningrádi blokád alatti éhség – különböző jelenségek. Világos, hogy a tömeges éhség: különleges helyzet. Első pillantásra mégis az állapotok hasonlósága vehető észre:

„Azt ettük, ami akadt. Emlékszem, hazamentem, és úgy szerettem volna enni! Akkor a Vojtyik utcában laktam. A kályha mellett tűzifa feküdt, egy vagy két hasáb. És fogtam egy hasábot (emlékszem, fenyőfa volt), és rágni kezdtem, mert fiatal fogaim harapni vágytak. Szörnyen éhes voltam! Addig rágtam, rágcsáltam a hasábot, még a gyanta is kicsurrant. A gyantaíz pedig szinte örömmel töltött el: legalább rágok valamit. Enni kellett valamit, hogy az ember elkerülje az éhhalált, ami pedig még rosszabb, mintha valaki a belövésektől pusztul el. Az éhhalál igen gyötrelmes." (*Jelena Mihajlovna Nyikityina*, Sztacsek sugárút 26., 151. ajtó.)

Megint Knut Hamsun szavait idézzük, a szépirodalmat: „Az éhség már megtette hatását. Gyomrom fenyegetően háborgott. Nagyon szenvedtem; minden kikívánkozott belőlem. Kínosan öklendeztem valami sötét sarokban. Dühösen küszködtem, hogy visszafojtsam az újabb öblítőrohamot; ökölbe szorítottam a kezemet, viaskodtam, toporzékoltam, nyeldekeltem . . . hasztalan!"*

Ebben a regényben, akárcsak minden igazi irodalomban, kihívást találunk a hűvös finnyássággal szem-

* Hajdú Henrik fordítása.

ben, csupán az emberszeretet és ennélfogva a részvét érzése nem riad vissza semmitől. Az ember kínlódik, mert képtelen magában tartani az olyan drágán szerzett táplálékot, és a szerző szenved az emberért, azért, mert az tehetetlen az „élet ironikus mivoltával" szemben, amelyről olyan szenvedélyesen, fájdalommal írt Dosztojevszkij *A félkegyelmű*-ben . . .

Az *Éhség*, Knut Hamsun regénye, újra meg újra felteszi a kérdést: mi erősebb bennetek: az emberi részvét, a másik ember megértése, vagy a finomkodó undorodás?

De a blokád felidézése még inkább próbára teszi ezeket az érzéseinket és lelki erőnket is, amely nélkül félrefordulnánk a szenvedő ember látványa előtt. A kegyetlen éhségtől haláltusáját vívó ember bizony nem éppen „esztétikus" látvány. Erre fel kell készülnünk, ha az egész igazságot, és nem csupán egy-egy gerezdjét akarjuk látni, hallani, megérteni.

Ám nem érthetjük meg „a halált a városba becsempésző" fasizmusnak (Olga Bergholc igen találó kifejezése szerint) egész aljasságát, ha nem beszélünk a tömeges éhségről, a hitleristáknak erről a „bérgyilkosáról".

Hiszen a városok éheztetése a blokád alatt, éppúgy, mint a lágerek éheztetése (mint az auschwitzi és a többi haláltáboré) a fasiszták legfontosabb eszközeinek egyike volt, amelynek segítségével igyekeztek megvalósítani az egész népek kiirtására, egész országok „elnéptelenítésére" irányuló terveiket.

Egyébként, a legkíméletlenebb és a legigazmondóbb elbeszélőink közül sokan egészségügyiek: orvosok, ápolónők, nővérek, akiknek hivatásukból fakad a könyörületesség. Ezek az emberek szépítgetés nélkül beszélnek az éhező emberről, a tömeges éhségről, mert

az ő szemükben semmilyen betegség (márpedig a disztrófia és még inkább az alimentáris disztrófia – igen súlyos betegség) semmiféle megnyilvánulása nem alázza meg az embert. Egy orvosnő például elmondta önmagáról, hogy akkoriban „mindig nedvesen" jártkelt a városban, akár a kisgyermek: az éhségtől ugyanis elsorvadtak a rekeszizmai.

G. A. Szamovarova orvosnő így emlékszik vissza:

„– Megettük az összes macskát, az összes kutyát, amit csak találtunk. Előbb a férfiak haltak meg, mert a férfiak izmosabbak, és kevesebb rajtuk a zsír. A nőkön, még a kis termetűeken is, nagyobb a zsírpárna. De a nők közül is sokan meghaltak, pedig ők ellenállóképesebbek voltak. Az emberek szinte aggastyánokká váltak, tudják, mert a zsírréteg eltűnt róluk, és ennélfogva minden izmuk kilátszott, még a véredényeik is. És valamennyien nagyon-nagyon petyhüdtek voltak."

A harmadik fokozatú alimentáris disztrófiában szenvedő ember nemcsak izom nélküli csontvázzá válik (az ilyen embernek még ülni is fáj), hanem ez azzal is jár, hogy a gyomor felemészti a velőt.

Akit éhség üldözött, ugyanúgy vonaglott és kínlódott, mint a súlyos sebesült . . .

„Legjobban a kislányok tartották magukat, egy tizenkét éves, Tolja nevű kisfiú viszont nagyon szenvedett, már jó ideje koplalt, néha lefeküdt a nyikorgó kis ágyára, és egyre csak himbálta magát, hogy valamiképp elfeledkezzék az éhségről, addig himbálózott, míg az anyja rá nem kiabált, de aztán mindig újrakezdte. Később megtudtam, hogy meghalt . . ." (M. M. Hohlova.)

Igen, a „régi", klasszikus irodalomban szereplő éh-

ség és a tömeges éhség (amely ráadásul, mint a fasizmus idején, szervezett és irányított) különböző szintű és értelmű jelenségek.

Tömeges éhség azelőtt is előfordult, de talán csupán a krónikák számoltak be róla részletesen, komolyan. Később pedig (a XIX. században és a XX. század első felében) az orvosi-egészségügyi szakirodalom.

E könyv egyik szerzője Puskin környékén, tehát a Leningrádi Fronton harcolt negyvenegy őszén és telén, egészen negyvenkettő tavaszáig. Lövészárkokban gunnyasztott, s minden éjjel a leningrádi tüzek visszfényei lángoltak a háta mögött, bíborvörös foltok lyuggatták át a csillagos sötétséget. Elöl rakéták röppentek fel, hátul pedig a város égett. Nappal a város körvonala pontosan, részletesen kirajzolódott a tiszta égen. A sok-sok kémény nem füstölt, a város fölött tiszta volt a levegő, csupán néhol, a tűzvészek színhelyén emelkedtek vastag, kormos füstoszlopok a magasba. Mindennap ugyanazokban az órákban fasiszta bombázók suhantak át az első vonal fölött, bombatámadásra indultak, estefelé pedig, felváltva őket, láthatatlan nehéz lövedékek szálltak lágy surranással a város felé.

Az ő zászlóaljában is előfordultak disztrófiás és éhség-ödémás esetek, mivel a katonai fejadag is szűkös volt, és ha annyira nem is, mint a városi lakosságé, de a katonaság normájához képest igen szűkös. Ennek ellenére a katonáknak őrt kellett állniuk, felderítésre kellett járniuk, szét kellett kotorniuk a havat a lövészárkokban, azután lövedékeket, töltényeket kellett cipelniük, és fegyvereket tisztítaniuk. És a háború ráadásul nehéz fizikai munka is, ahol nincs sem szabadnap, sem szünet.

A németek sem az aknákat, sem a lövedékeket nem

sajnálták. Voltak olyan napok, amikor a zászlóalj szakaszán csak néhány tucat harcos maradt. A vasútvonal menti német lövészárkok alig ötven méterre estek a mieinktől. A németek cipókat tűztek szuronyaikra, a mellvéd fölé emelték őket, s úgy ajánlgatták, hogy álljunk át hozzájuk, bőséges ellátást és nyugodt életet ígértek a fogságban. Azt bizonygatták, hogy a Leningrádi Front katonái pusztulásra vannak ítélve, és ha nem döglenek éhen, akkor ők ölik meg őket. Nem volt könnyű ezt hallgatni. De a zászlóaljból egész télen mégsem állt át a németekhez egyetlen katona sem.

És bár a szerző végigjárta ezt az egész hosszú háborút, ahol támadások, győzelmek, rohamok és különböző frontok voltak, s mindezt nemcsak látta, hanem át is élte – nehezen tudná megmagyarázni, hogy a Leningrádi Front éhes, átfagyott, elgyengült katonáinak miként sikerült megvédeni, megtartani a várost, helyt-állni a védelemben ezekben a nyílt völgykatlanokban húzódó, alacsony és könnyen átlőhető lövészárkokban, sőt szüntelenül rohamozni, szorongatni az ellenséget, előnyomulni egyes szakaszokon, nem téve lehetővé a német parancsnokság számára azt sem, hogy egyes hadosztályokat leváltson, és más frontokra vessen át Leningrád környékéről. Most, annyi év múltával, az is érthetetlennek látszik, miként vált világossá decemberben, a legnehezebb időben, katonáink előtt az, hogy a németek nem tudnak betörni, nem tudnak áttörni Leningrádba.

A háromszáz évvel ezelőtti és a mostani éhség ugyanaz az éhség. A kínok és a fizikai érzések ugyanazok. De a blokádéhséget az emberek különleges módon fogták fel: ez nem valami egyéni baj, és nem a rossz termés okozta éhség volt, hanem a fasizmus által a városba becsempészett ellenség, olyan ellen-

fél volt, akivel küzdeni, harcolni kellett, ez háború volt.

A leningrádiaknak gyárba kellett járniuk, dolgozniuk kellett, a háztetőkön őrködtek, mentették a berendezéseket, a házakat, hozzátartozóikat – gyermekeiket, apjukat, férjüket, feleségüket, ellátták a frontot, ápolták a sebesülteket, tüzet oltottak, tüzelőanyagot szereztek, vizet hordtak, élelmiszert, lövedékeket szállítottak, kiserődöket építettek, álcázták az épületeket.

Válja Moroz tizenöt éves volt a blokád idején. Apja népfelkelőnek állt. Nővére is a frontra akart menni, de nem sikerült, katonai kórházban helyezkedett el. 1941 decemberében meghalt az apja, két hónap múlva a nővére, március végén az anyja. Válja egyedül maradt. Bejuttatták egy gyárba, esztergályostanulónak. Alkatrészeket készített a lövedékek stabilizátoraihoz. Dolgozott, a blokád alatt mindvégig dolgozott.

A „dolgozni" szót akkori jelentésében kell érteni. Minden mozdulat lassított ütemű volt. Lassan emelkedtek fel a kezek, lassan mozogtak az ujjak. Senki sem szaladt, lassan jártak, nagyon nehezen emelték a lábukat. Manapság egy egészséges, jóllakott fiatal szervezet el sem tud képzelni ilyen erőtlenséget, ilyen járást.

„Körülbelül olyan érzés, hogy az ember nem tudja a lábát felemelni. Értik? Hát olyan érzés, mintha valamilyen lépcsőfokra kellene lépni, de a lábam szinte vattából van. Álmodni szokott az ember ilyesmit: már-már futni készül, de a lába nem mozog. Vagy kiáltani akar – de nincs hangja.

Emlékszem arra az érzésre, amikor a lábamat odább kellett rakni (ez akkor volt, amikor anya még élt, amikor ki kellett járni), amikor rá kellett tenni

a lépcsőfokra, s egy pillanatig a lábam nem működött, nem engedelmeskedett, azt hittem, elesem. De aztán mégis volt elég erőm, valahogy felkapaszkodtam."

Hogy legalább valamiképp értékeljük az ilyen helyzetben levő leningrádiak munkáját, hogy felfogjuk, mit jelentett egy löveget megjavítani, felmenni a padlásra ügyeletes szolgálatot teljesíteni, mit jelentett eltakarítani egy torlaszt – ehhez mindenekelőtt meg kellett érteni a blokádba zárt város kiterjedését és erejét, kiterjedését nemcsak széltében – hanem mintegy az *ember belsejében* is. Meg kell érteni, milyen hatással volt az éhség az ember viselkedésére, milyen megpróbáltatások sújtották pszichikumát, lelkét, hitét, s amellett nem általában az emberét, hanem egy konkrét emberét, mert mindenkinek megvolt a maga élménye, a maga saját összecsapása az éhséggel, és ez különbözőképpen folyt le.

Csak ha felfogtuk az éhséget, elképzeltük erejét, tanulmányoztuk méreteit, hatását – csak akkor érezhetjük meg azt, amit a leningrádiak véghez vittek. Enélkül nem lehet megérteni a város védői bátorságának, helytállásának nagyságát.

Az éhség egyes részletei olykor véletlenül elejtett, éles mondatokból váratlanul bukkannak elő, tudatosítani sem lehet őket mindjárt.

Tamara Alekszandrovna Haltunyen a disztrófiás betegek kórházában dolgozott, s amikor ott egy beteget beraktak a kádba – amint erre visszaemlékezik –, a beteg harsányan kiabálni kezdett: „. . . hogy ő csupa csont, nem tud sem ülni, sem feküdni, semmi zsír sincs a testén."

„– Három asszony volt ott, és jómagam – én még kislány voltam. Én voltam a legfiatalabb, és engem tartottak a legerősebbnek. Azt hiszem, én nem is vol-

tam olyan rosszul – kezdte elbeszélését *Maja Joannovna Babics* pszichiáter.

– Hány éves volt akkor?

– Tizenhat. Átvettem az élelmiszerjegyeiket, sorba álltam, hogy felvegyem valamennyiök kenyéradagját, mindenkiét külön. Nemegyszer rajtakaptam magam, hogy ez jut eszembe: bárcsak úgy lenne meg a súlya, hogy egy kis darabkát is adnának hozzá. Amikor adtak, akkor néha megettem ezt a súlypótlást az ő adagjukból. Aztán visszamentem, és mindenkinek odaadtam az adagját. Az a csipetnyi kenyér pedig szinte a munkámért járt. Néha meg csak álltam, álltam – és hiába, mert nem volt kenyér. Amikor meghoztam a kenyeret, ők ott feküdtek a szobában a díványon meg az ágyon. Mint valami gubók hevertek; nemezcsizmát viseltek, s vattapaplannal takaróztak. Valamennyien feküdtek. Pislogott a mécses, valami olaj égett benne. Egy kis vaskályha is volt. Mellette vízzel telt vödör, a víz éjszakára a vödör fenekéig megfagyott. Aztán felkeltünk, és fejszével jégdarabkákat hasogattunk le, hogy vizet forraljunk. Sorban keltünk fel. Megittuk azt a löttyöt.

... Január elején történt. Beállít a lakásunkra Tolja, az osztálytársam. Ő amolyan költő volt, a fellegek között lebegett, a »lenni vagy nem lenni?« problémájáról beszélt. Az iskolában olyan fiú volt, akit a fennkölt dolgok érdekeltek. És egyszer csak beállít – az arca szürkészöld, a szeme egészen kidülledt, és azt mondja: »Megvan még a macskád?« Nekünk ugyanis macskánk volt. Mire én: »Ugyan már! Miért érdekel?« »Hát mert szeretnénk megenni!« Az anyja és a nagymamája ágyban feküdt. És Tolja elment. Olyan szörnyű, olyan piszkos, sovány volt. Dülöngélve ment el! Alig egy évvel azelőtt pedig egészen másként volt

minden. Összejöttünk, magasröptű témákról beszélgettünk. És egyszer csak: a *macska!* Az volt a szándékom, hogy egy-két hét múlva elmegyek hozzá (a szomszéd utcában laktak). De nem mentem el mindjárt. A legszörnyűbb az volt, ha el kellett menni hazulról, ösztönösen igyekeztünk megkímélni magunkat az ilyesféle látványoktól. Ez valamiféle intuíció lehetett. Aztán mégis elmentem abba a házba. Felmegyek az első emeletre – az ajtókat nem zárták be, az ember bemehetett akárhová, bármelyik szobába beléphetsz, elvehetsz bármit. Elegáns ház volt – masszív, szép. Egy volt milliomosé. Békeidőben szőnyegek borították a lépcsőt. Tolja egy társbérleti lakás egyik szobájában lakott. Bemegyek a szobába. Sötét van, alig dereng. És mind a hárman holtan fekszenek: a nagymamája, az anyja és ő. A szobában elképzelhetetlen volt a piszok. Hideg volt. Úgy látszik, nem volt erejük fűteni. Mind meghaltak. Megrémültem. A többi szobába be sem mentem, elindultam visszafelé."

Hogy milyen volt egy lakás a blokád idején, azt semmilyen múzeumban nem lehet bemutatni, semmiféle makettel vagy diorámával nem lehet ábrázolni, ahogyan a fagyot, a bánatot, az éhséget sem lehet . . .

A blokád átélői, amikor visszaemlékeznek, a kitört ablakokat, a tűzifának szétfűrészelt bútorokat említik – ez a legélesebb, leszokatlanabb látvány. A lakás külseje azonban akkoriban csupán a gyerekeket és a frontról érkező látogatókat lepte meg igazán. Ahogyan ez például *Vlagyimir Jakovlevics Alekszandrov*val történt:

„– Az ember sokáig, nagyon sokáig kopog – és semmi válasz. Már végképp az a benyomása, hogy odabent mindenki halott. Aztán valamilyen csoszogás hallatszik, kinyílik az ajtó. A lakásban, ahol a hőmér-

séklet ugyanannyi, mint odakint a szabadban, megjelenik egy isten tudja, mibe bugyolált lény. Az ember a kezébe nyom egy kis csomagot, amelyben kétszersült vagy ilyesvalami van. És mi lepett meg? Hát az, hogy nem volt érzelmi reakció.

– Még akkor sem, ha élelmiszert kaptak?

– Még akkor sem, ha élelmiszert. Hiszen sok éhezőnél beállt már az étvágy elvesztése, az éhség-atrófia."

Ott, a fronton úgy gondolták, hogy az a néhány kanál köles, az a kétszersült, amelyet a szűkös adagjukból takarítottak meg, tettek félre, elragadtatást kelt – de éppen így, már közömbösen fogadták . . .

A háború végén *Alekszej Dmitrijevics Bezzubov*-ot Németországba vezényelték. Megszervezték a Németországi Szovjet Katonai Közigazgatást, és Bezzubovot mint gazdag tapasztalatokkal rendelkező, jól képzett élelmezési szakembert az élelmiszeripar tudományos-technikai osztályának főnökévé nevezték ki. Az volt a feladata, hogy irányítsa a németországi egyetemi laboratóriumokat, tudományos kutatóintézeteket, tervkészítő szervezeteket, ezért nem meglepő, hogy a sors összehozta egy kiváló német szakemberrel, Ziegelmayer professzorral. Előbb-utóbb ennek meg kellett történnie. Ziegelmayer az egyik legkitűnőbb tudós hírében állt az élelmezésügy terén. Azelőtt a müncheni táplálkozástudományi intézet vezetője volt. Nos hát, találkoztak, beszélgetni kezdtek – hiszen látszólag az egyik legbékésebb tudomány szakértői voltak. Ugyan mi lehet jóságosabb, jobb indulatú, gondoskodóbb szakma, mint éppen a táplálkozás tudománya?

És a beszélgetés során egyszerre csak kiderült, hogy Ziegelmayer professzor a háború alatt magas tisztséget töltött be: a hitleri hadsereg helyettes hadbiz-

tosa volt. Mint kiváló szakembert bevonták a parancsnokság számára igen fontos problémának – a blokáddal körülzárt Leningrád helyzetének a megvizsgálásába. A város ellen indított közvetlen támadás elakadt. A szovjet csapatok szilárdan tartották belülről a blokádgyűrűt, sehol sem engedték áttörni. Hát ekkor volt szükség a hitleri vezérkarnak Ziegelmayer szaktanácsára. Ő pedig tanácsot adott, mit kell tenni avégett, hogy Leningrádot minél hamarabb éhhalállal elpusztítsák. Éppen erre gondolt Göbbels, amikor 1941. szeptember 10-én, kissé képmutatóan, ezt jegyezte fel naplójában: „A jövőben sem fárasztjuk magunkat Leningrád kapitulációjának követelésével. Szinte tudományosan megalapozott módszerrel fogjuk megsemmisíteni."

Ziegelmayer kiszámította, meddig tarthat a blokád a jelenlegi élelmiszeradagok mellett, amikor kezdődik az éhenhalás, hogyan folyik le a haldoklás, mikor pusztulnak el valamennyien.

„Ziegelmayer elmondta nekem, ők pontosan tudták, mennyi élelmiszerünk maradt, tudták, hány ember van Leningrádban. Igaz ugyan, hogy tévedett, én később közöltem vele, hogy a mi helyzetünk még súlyosabb volt: »Ön nem vette tekintetbe, hogy a hadsereggel együtt hányan érkeztek a leningrádi, a novgorodi és más területekről.« Ziegelmayer csodálkozott, és folyton ezt kérdezgette: »De hát hogyan tartottak ki?! Hogyan tartottak ki?! Hogyan tudtak kitartani? Hiszen ez teljesen lehetetlen!« Én olyan szakvéleményt adtam, hogy ilyen fejadag mellett az emberek fizikailag nem képesek élni. És ezért nem kell német katonák életét kockáztatni. A leningrádiak maguktól meghalnak, csak egyetlen embert sem szabad kiengedni az arcvonalon keresztül. Hadd maradjon ott minél több,

annál hamarabb meghalnak, és mi teljesen akadálytalanul bevonulunk a városba, egyetlen német katonát sem veszítünk. Azután azt mondta: »Én mégiscsak régi élelmezésügyi szakember vagyok. Nem értem, miféle csoda történt ott önöknél? . . .«

Alekszej Dmitrijevics még sok mindent mesélhetett volna a munkájáról. Azt a vitaminkutató intézetet, amelynek a kémiai-technológiai osztályát vezette, a városi tanács végrehajtó bizottsága a tűlevélpárlat készítésének irányításával bízta meg, hogy valamiképpen megelőzzék az avitaminózis elterjedését a lakosság körében. Ezt a határozatot 1941. november 18-án hozták. Még két évszázados levéltári anyagokat is kiástak abból az időből, amikor Oroszország tűlevelet exportált skorbut elleni gyógyszerként. Okmányokat találtak arról, hogy a svédekkel vívott háború idején miként gyógyították a skorbutot fenyő-tűlevelekkel. A. D. Bezzubov munkatársaival kidolgozta, milyen módszerrel lehet ipari méretekben skorbutellenes tűlevél-kivonatot készíteni, hogyan készítsék otthon, s ezzel a kivonattal miként növeljék az élelmiszerek vitamintartalmát. Éppen, amikor Ziegelmayer hozzáfogott a vezérkartól kapott adatok tanulmányozásához, Bezzubov azt tanította, miként lehet szétdarabolni a fenyőtűket s elvégezni az extrakciót, leszűrni, kivonni a párlatot. Ugyanakkor azt is tanulmányozta, hogyan lehet felhasználni a katonai és a polgári kórházakban a kicsírázott borsót.

Egy hónap múlva, december második felében Bezzubov és az intézet életben maradt munkatársai elindultak, hogy ellenőrizzék, hogyan működnek a tűlevélpárlat-készítő berendezések. Végigjárták a katonai alakulatokat, a kórházakat, a gyermekintézményeket,

a rendelőket. Negyvenhat gyárban, hat tudományos intézményben működtek ilyen berendezések.

A fagyás elleni harc céljára karotinkivonásra alkalmas módszereket kerestek.

1942. január elején pellagrás megbetegedések ütötték fel fejüket a városban. Mindenáron nikotinsavat kellett szerezni – PP vitamint. A dohánygyárak padlásairól és szellőzőcsöveiből összeszedték a dohányport. Kivonták belőle a nikotinsavat.

Bezzubov elmesélhette volna Ziegelmayernek, hogyan sajátították el az alimentáris disztrófia gyógyítását. Leghatékonyabbaknak a fehérje- és a vitaminkészítmények mutatkoztak. Teljes értékű fehérje volt a kazein*, az élesztő, az albumin. Bezzubov segítséget nyújtott ahhoz, hogy megszervezzék a kazein szállítását Leningrádba. Még korábban pedig megtalálta a módját, hogy felhasználja a Badajev-raktárakban levő égett cukor maradékát. Ezt a nevezetes cukrot, amelyet a tűz megolvasztott, tűzoltófecskendőkből vízzel árasztottak el, és földdel, homokkal keveredett össze – annyit meséltek nekünk erről –, éppen ezt vonták ki tíz meg tíz tonnaszámra. Édes, fekete földgöröngyök voltak, és Bezzubov kieszelte a módját, hogy felülről vízzel mossák át, és azután cukrászárugyárban feldolgozzák. Ő a háború előtt ennek a gyárnak a főmérnöke volt. Ebből a fekete túróból, amelyet a leningrádiak még sokáig szedegettek a tűz pusztította üres telken, azután kandiszcukor-karamellát készítettek. Íze a forradalom előtti híres kandiszcukorra, a landrinra emlékeztetett. Ez kesernyés mellékízű, népszerű karamella volt Oroszországban.

Bezzubov osztálya azt tanulmányozta, mekkora a

* A tej és tejtermékek legmagasabb fehérjetartalmú alkotórésze.

pitypang, a csalán és a laboda karotin- és vitamintartalma, és mit lehet belőlük készíteni ...

Ziegelmayer erről semmit sem tudott. Ilyenféle apróságokat tulajdonképpen aligha vehetett figyelembe. Ő körülbelül ugyanolyan profilú szakember volt, mint Bezzubov, s azt számítgatta, hány napig élhet egy átlagos leningrádi fehérje és zsiradék nélkül. Ő globális számításokat végzett. Feladat állt előtte, kísérlet, óriási és a maga nemében egyedülálló kísérlet. Minél nagyobb a lakosság, vagyis a vizsgálandó személyek száma, annál kevésbé éreztetik hatásukat a különféle anomáliák, annál pontosabb lesz az eredmény.

Semmiből nem keletkezhet energia. Száz évvel ezelőtt Robert Mayer orvos, ennek a Ziegelmayernek nagy honfitársa levezette az energia megmaradásának törvényét. És Alekszej Bezzubov és Ziegelmayer azt tanulmányozta, hogy az emberi szervezet miként engedelmeskedik ennek a törvénynek, de homlokegyenest ellenkező célból tanulmányozták.

A szív, a tüdő, valamennyi szerv munkájának biztosítása végett a szervezetet fűtőanyaggal kell ellátni. Ziegelmayer pontosan tudta: a hő nem keletkezhet szellemből, akaratból, meggyőződésből; bármennyire szeretne is az ember melegedni, szervezetének ehhez nem gondolatokra, nem hitre van szüksége, hanem kalóriákra, táplálékra, amelynek minimális mennyisége napi kétezer kalória.

Ez a kalóriamennyiség nem volt meg a leningrádiaknál.

Mivel Ziegelmayer nem tapasztalta a várt eredményt, mindenesetre még mindenféle koefficienseket is beiktatott. Leningrád azonban változatlanul kitartott. Ziegelmayer még néhány végső feltevést is meg-

kockáztatott – meg kellett mentenie az energetika törvényeit.

E város lakóinak meg kellett halniuk, kötelesek voltak meghalni, ők pedig tovább éltek, mozogtak, sőt dolgoztak is, áthágva a tudomány rendíthetetlen alapjait. A leningrádiak élelmiszeradagja ismeretes volt, a levegő hőmérsékletét, a kenyér minőségét, mindent, mindent kiszámítottak, tekintetbe vettek: 125 gramm, 150 gramm, sőt még 250 gramm kenyér sem biztosíthatta ilyen hidegben a szervezet fiziológiai létét, ha minden más élelmiszer hiányzik.

Ziegelmayer nem értette meg, hol tévedett a számításban. Nem tudta megmagyarázni a vezérkarnak, miért nem igazolódnak a számításai.

Most pedig erről kérdezősködött ettől a szovjet professzor úrtól. De Alekszej Dmitrijevics sem tudta teljesen megmagyarázni ezt a jelenséget. Nagyon udvariasan, érzéseit tompítva beszélgetett Ziegelmayerrel, az élelmezésügy tudós szakemberével, aki az éhség »konzultánsa« volt. Bezzubov megemlítette, hogy nem vették tekintetbe a győzelem hitét, a leningrádiak szervezetének szellemi tartalékairól beszélt.

Őszintén szólva azonban előtte sem volt minden világos. Ő mindent személyesen látott, és óriási tapasztalata ellenére mégsem értette meg teljesen, honnan merítették az emberek az erejüket . . .

. . . Ezt a »láthatatlan« gyilkost eleinte nem tartották a legveszélyesebbnek. Mások gyilkoltak: a bombák, a lövedékek, mégpedig mindenki számára sokkal feltűnőbben. Meg aztán 1941 augusztusa és szeptembere általában anélkül is roppantul izgalmas időszak volt: mindennap újabb rohamot vártak. Az ellenség a kapuk előtt! – e kiáltás harsogott a leningrádiak lelkében, s minden más aggodalmat elfojtott.

Tengerészek, katonák állítanak be a leningrádi lakásba, odább tolják a gyermekágyat, téglával tömik be az ablakot, lőrést csinálnak – és a lakó segít nekik. Az ellenséges harckocsik a Kirov Gyártól négy kilométerre állnak . . .

Az ellenség szövetségesének* – amely egy-másfél hónap múlva a leningrádiak legfőbb és legszörnyűbb gyilkosává válik – gondolata nyugtalanította, kínzón mardosta az embereket, de még nem látszott annyira veszélyesnek."

Galina Joszifovna Petrova (Fontanka utca 39., 3. ajtó) a következőket mondta el:

„– Elég hamar bevezették a jegyrendszert. Emlékszem, még ki sem vettük a nekünk járó élelmiszermennyiséget.

– Eleinte?

– Igen. Eleinte az egész kenyeret kivettük, de láttuk, hogy a kenyér megmarad; akkor még cipó és zsúrkenyér is volt. Aztán már eszünkbe jutott, hogy lám, akkor adtak kenyeret, de mi nem vettük ki, pedig ki lehetett volna venni és kétszersültnek megszárítani. Kezdetben pedig semmi jelentőséget nem tulajdonítottunk ennek. Itt volt az apám, az anyám, a nővérem, meg itt voltam én. A nővérem férjhez ment, és ők augusztusban Szocsiba utaztak, apa, anya és én itt maradtunk.

– Ugyanebben a házban?

– Nem, akkor a Gogol utca tizenhétben laktunk, abban a házban, ahol valamikor Gogol lakott."

Szívósan tartotta magát az az illúzió (emellett a

* „Itt addig lesz feszült a helyzet, amíg szövetségesünk, az éhség nem érezteti hatását" – jegyezte fel naplójában F. Halder, a német vezérkar főnöke.

legrosszabb kilátásokkal egyidejűleg), hogy hamarosan valami csoda folytán „minden rendbe jön". A váratlanság lélektani állapota hónapokig elhúzódott. Pedig azt lehetne gondolni, ez az állapot csak pillanatokig tarthat.

De ez a váratlanság sokáig tartott.

A háború első hónapjainak erre a „pszichológiájára" hívja fel a figyelmet beszámolójában *Jevgenyij Szergejevics Ljapin* matematikus (Moszkovszkij sugárút 208., 16. ajtó).

„– Augusztus volt akkor?

– Igen, augusztus. Ami azt illeti, hogy valaki szándékosan kósza híreket terjesztett volna – hát én nem tudom, én nem hallottam. Úgy vélem, az emberek maguk igyekeztek megnyugtatni önmagukat. Többek között volt akkor egy ilyen valószínűtlen hír: a városban azért hallatszik lövöldözés, mert az ellenség deszantalakulatot dobott le, azok elrejtőztek valahol a temetőben, s most aknavetőkből tüzelnek a városra, hogy pánikot keltsenek. Az ilyen elképzelések jellemzőek voltak arra az időre. Az emberek sehogyan sem tudták felfogni mindazt, ami valójában történt. Tapasztalatuk nem volt. Annál kevésbé, mert még éltek az emlékezetükben a nyugati háború leírásai, az ottani mindenféle trükkök, a franciaországi és belgiumi légi deszantok történetei. Hát ilyesfélét vártak itt is. Azután pedig minden kiderült. A temetőben nem gunnyasztott senki, senki sem lőtt ránk aknavetőkből, egyszerűen közelebb nyomult hozzánk a front, és a messzehordó tüzérség nyolcvan kilométernyi távolságra tüzelhetett. A dátumra már pontosan nem emlékszem, de ez a moszkvai pályaudvar mögött történt. És nem naponta két-három lövés dörrent, hanem szüntelen volt a tüzérségi tűz, Leningrádtól húsz

kilométerre, Pavlovszkban folyt a harc. Minden érthető lett. Már tudtuk, hogy a front Leningrádhoz nyomult, odaért az ellenség, a harc közvetlenül a város előtt folyik, és nyilván a város sorsa is ezzel függ össze. Nagy légitámadásokat mégsem intéztek a város ellen. Erre az időre még a szórványos lövöldözés is megszűnt. Egyszóval pánik segítségével akartak elfoglalni bennünket, de pánik nem volt.

Mi várt ránk a jövőben? Ez szerintem, ha nem tévedek, szeptember hetedikén vagy nyolcadikán vált világossá, amikor este megint légiriadót rendeltek el. Már sok légiriadó volt, és mi nem vettük komolyan. Kinéztem az ablakon (akkor a Varsói pályaudvar környékén laktam). Először azt hallottuk, hogy a légvédelmi ágyúk különösen hevesen és erősen tüzelnek. Amikor felnéztem az égre, szokatlan dolgot vettem észre: nem egyes repülőgépek haladtak, amelyek valahol a magasban szoktak repülni, kis pontokként, és még felismerni sem lehet őket. Nem, hanem nagyszámú repülőgép haladt, nyilvánvalóan kiszámított, bonyolult alakzatban. Úgy sorakoztak fel, hogy mozgásuk fenyegetőnek tűnjék. És valóban, fenyegető is volt. Körülöttünk lövedékek robbantak, látszottak a légvédelmi tüzérség gránátjainak robbanásai. Azok meg egyenletesen haladtak; nem kanyarogtak, nem írtak le különféle bonyolult figurákat, mint augusztusban tették. Sőt, még ha valamelyik füstbe borult, és lefelé zuhant, a többi akkor is folytatta útját. Világosan látszott, hogy ez nem véletlen támadás, hanem tömegtámadás. Elvonult az első hullám, elvonult a második hullám, a harmadik hullám. Valami történik, ez világos volt. Egyszerre csak, amikor dél felé néztem, egyre növekvő, nagy füstfelhőt pillantottam meg. Ilyesmi először fordult elő. A felhő mind magasabb-

ra nőtt, több tucat, majd több száz méteres lett. Világos volt: ez az ellenséges légierő tevékenységének következménye. Mindezért később drága árat fizettünk.

Akkor még nem tudtunk az éhségről, egyáltalán nem is gondoltunk rá. A jegy alapján történő ellátás jó volt: annyi kenyeret adtak, hogy meg sem lehetett enni (hatszáz vagy nyolcszáz grammot – ugyan melyik leningrádi evett ennyi kenyeret egy nap alatt?). Úgyhogy a dolognak ez az oldala nem jött számításba. Az események elébe vágva, elmondom azonban, hogy éppen a raktár eltalálása és elpusztítása – sok lakos életébe került."

E tények tisztázása, következményeik értékelése – a történetírók dolga. Mi nem a történelmi okmányokat tanulmányoztuk, mi élő emberek elbeszéléseit hallgattuk figyelmesen. Közöttünk és a múlt között az emberi memória volt – idő koptatta, ingatag híd. Egyeseknek az emlékezetében megmaradt a múlt, másoknál pedig az váltotta fel, amit könyvekben olvastak, filmekben láttak, s maguk sem vették észre, hogyan történt ez. A dátumok eltolódtak. Leningrád első bombázása 1941. szeptember 6-án volt, harmadnap, szeptember 8-án, a második légitámadás következett, ekkor bombázták szét a Badajev-raktárakat. Ez a két időpont sok emberben egybeolvadt, s így történt, hogy ezek a raktárak szerintük már az első bombázás során leégtek. Sok ilyen tévedés akadt.

Mi nem a történelmi képet akartuk tisztázni, hanem inkább az akkori emberek állapotát. És ebben az értelemben fontos volt tudni azt, hogy éppen mi vésődött emlékezetükbe azokból az évekből. Mi hasított belé a lelkükbe, mi maradt meg a blokádélet-

ből örökre a lelkükben, a tudatukban, az átélt élményekből mi él állandóan együtt az emberrel.

... Az éhség már ott volt mellettük, a városban. Szűkösebbek lettek az élelmiszeradagok, a város összegyűjtött mindent, amit csak össze lehetett gyűjteni, megőrizni, felhasználni. Mindenféle „pótanyagok" terjedtek el – a kenyérgyárakban, az étkezdékben.

És mindenki maga is körülnézelődött, keresgélt, hol milyen ennivaló maradt, mit lehetne felhasználni?

Az éhség még csak tapogatta áldozatainak torkát, de már mindenkit aggasztó, kényelmetlen érzés fogott el: a gyilkos valahol a közelben van... Maguk a leningrádiak így számoltak be erről az időről:

Ivan Andrejevics Korotkov festőművész:

„– Az éhség fokozatosan egyre inkább szorongatott. Mit tettem? Milyen eszközökhöz nyúltam? Hát sorra jártam a kiürítés során eltávozott barátaim lakásait. Mindenekelőtt Taja Grigorjevnához mentem el. Nem emlékszem, hogyan jutottam be (úgy emlékszem, ott volt a társbérlőnője). Beléptem, feltúrtam valamennyi szekrényt, összeszedtem mindenféle – penészes, zöldes színű – kétszersültet meg más egyebet. Egyszóval, kis zsákra valót szedtem össze. Roppantul elégedett voltam, hogy elég nagy adagot szereztem valamiből. Még mások lakására is elmentem, szintén összegyűjtöttem az ott maradt, megszáradt ételdarabkákat. Azután az egyik diákom olajpogácsát hozott, illetve lepényeket. Három lepényt hozott. Ez koloszszális dolog volt – három olajlepény!

– De melyik hónapban lehetett ez?

– Októberben, novemberben, amikor már hideg volt, amikor már semmi sem maradt. Aztán odahaza

találtam egy kevés lisztet. Aztán akadt nálam halenyv az alapozáshoz, meg néhány üveg lenolaj az ablakpárkányon... Valahogyan megéreztem, hogy rosszul áll a dolog. Így hát nem nagyon láttam neki, hanem mindezt egyenletesen elosztottam."

Nyil Nyikolajevics Beljajev, a rádió volt munkatársa:

„– Mi volt jellemző azokra a hónapokra, amikor elkezdődött az éhezés? Hát az, hogy azonnal felhasználtunk mindent, ami ehető volt. Mi tartozott ide? Például a napraforgóolaj-pogácsa, amelyet a piacon lehetett kapni darabokban. Egy kis olajpogácsa-darabkát, egy szeletet harminc rubelért lehetett venni. Ki tudja, miért, a harmincrubeles ár több hónapig tartotta magát, míg csak az olajpogácsa el nem fogyott. Egy négyzetdeciméter állatbőr – tehén- vagy lóbőr (ebből kocsonyát lehetett főzni) –, asztalosenyv – ilyesmit vásároltak a piacon, s mindegyik körülbelül harminc rubelbe került. Ha kis bőrdarabból főznek kocsonyát, akkor nem lesz elég jó, tömör, de ha asztalosenyvet tesznek hozzá, akkor megfő, jóféle, sűrű lesz. Persze nagyon undorító étel volt, de mustárral, borssal, ecettel ízesítve – ezeket rendszeresen adták jegyre (tulajdonképpen csak ezeket adták rendszeresen) – valahogyan meg lehetett enni, és valahogyan élni lehetett. De negyvenkettőben már semmi ilyesmi nem volt kapható, sem olajpogácsa, sem enyv. Mindez eltűnt. Úgyhogy nem maradt más választás, mint – akárcsak az Amundsenről és Nansenről szóló elbeszélésekben szereplő sarkutazók tették – hogy a szíjakra térjünk át. De ez rossz dolog volt, mert akkoriban azoknak az utazóknak szironybőr szíjaik voltak, ez vegyi kikészítést nem kapott, úgyszólván feldolgozatlan

szironybőr volt. De a modern szíj micsoda? Semmi! Ezt szétvagdalod, felaprítod, megpróbálod megfőzni, főzöd-főzöd – de csak nem puhul meg. Ha pedig mégis, és megeszed, hát – mint mondani szokás – semmi örömöd nem telik benne, az égvilágon semmi."

Az éhes ember látszólag még az egészen képtelen dolgokat is megpróbálta „hasznosítani". Különösen naiv-gyámoltalan találékonyságot tanúsítottak az ipari tanulók. Ők (ahogyan sokan elmondták) haltak meg alighanem elsőknek: egyesek, akiknek nem voltak rokonaik és hozzátartozóik, amit kaptak, egyszerre elfogyasztották, felélték a ruhájukat, a cipőjüket.

A tapasztalt, fegyelmezettebb blokádosok véleménye szerint a túlságos találékonyság végzetes volt. Gyakran még előbb megölte az embert, mintsem az éhség elvégezte volna a maga művét. De az emberek, még ha tudták is ezt, akkor sem tudták türtőztetni magukat: az éhség nem tréfál! . . .

Zoja Alekszejevna Bernyikovics, az Ermitázs dolgozója meséli:

„– Persze mindent meg kellett enni: szíjakat is ettem, enyvet is ettem, olajkencét is ettem: kenyeret sütöttem olajkencével. Aztán azt hallottuk, hogy mustárból nagyon ízletes palacsintát lehet készíteni. Micsoda sorállás volt mustárért!

– Hogyhogy, csupán mustárból?

– Érteni kell a készítéséhez. Én két csomaggal szórtam bele (tizenöt csomaggal vettem, azt gondoltam, elkel a tartalék, talán életben maradok). Nos, hét napig áztatni kell, azután leönteni a vizet, és frisset önteni rá, hogy a keserű íz teljesen eltávozzon. No, persze palacsintát sütöttem, kettőt. Megettem egyet, és utána úgy ordítottam, mint az őrült. Ször-

nyű fájdalom hasogatott! Nagyon sokan meghaltak tőle. Mégiscsak mustár: állítólag szétmarta a beleket. Amikor kihívták hozzám az orvost, ezt kérdezte: »Hány palacsintát evett?« »Csak egyet.« – »Az a szerencséje, hogy keveset evett. Az a szerencséje!« Hát így maradtam életben ... Landrint vásároltunk, édes teát ittunk; néha szaharint is lehetett szerezni. Igaz, tavasszal már ott volt a konyhakert. Nagyon boldog voltam, hogy az én konyhakertemhez senki sem nyúlt. Tudják, milyen füvet ettem? Labodát meg martilaput, ismerik ezt? Hazaviszek egy teli zsákkal, volt egy nagy fonott üvegem, abba belepréseltem, megsóztam és sóval ettem."

A „badajevi" földről, az „édes" földről sokan mesélnek. Ezt ugyanúgy árulták a piacokon, mint más élelmiszert. A „badajevi élelmiszer" minősége (és ára) attól függött, milyen földréteg volt – felső vagy alsó. *Valentyina Sztyepanovna Moroz* könyvtárosnő most is emlékszik az ízére:

„– Azután még a következő részlet vésődött az emlékezetembe: amikor szétbombázták a Badajev-raktárakat, mi odaszaladtunk, illetve odavánszorogtunk. És ott volt ez a föld. Most is érzem a számban a földnek az ízét, vagyis mindmáig az a benyomásom, hogy zsíros túrót ettem. Ez fekete föld volt. Valóban olajtartalmú lehetett?

– Édességet érzett?

– Nem is édességet, hanem valami zsírosat, talán vaj is akadt benne. Olyan érzés volt, hogy ez a föld nagyon ízletes, amolyan igazán zsíros!

– És hogyan készítették el ezt a földet?

– Sehogyan sem készítettük el. Egyszerűen kis darabokban lenyeltük, és forró vizet ittunk rá."

A blokád ideji ételek listájában sok minden található: madáreledelből való kendermag és maguk a kanárik, rigók, papagájok is, összeszedték a tapétákból, a könyvek tábláiból a lisztenyvet, kifőzték a hajtószíjakat, macskát, kutyát, varjút ettek, mindenféle ipari olajat fogyasztottak, felhasználták az olajkencét, a gyógyszereket, a fűszereket, a vazelint, a glicerint, a növényi nyersanyag mindenféle melléktermékeit. Ez a jegyzék hosszú, s meglepő az a leleményesség, sőt furfangosság, amellyel minden környező tárgyat ehetőség szempontjából kipróbáltak.

Vannak olyan népek, amelyeknél szokás, hogy például kutyákat, kígyókat vagy békákat fogyasztanak ételként. A leningrádiak nehezen tudták túltenni magukat „előítéleteiken" meg neveltetésükön – sokan pedig nem is tudtak megbirkózni vele.

A „kenyér" szó mindezek közepette megkapta, visszaszerezte a maga jelképes értelmét – mindennapi kenyerünk. A kenyér mint életmód, a kenyér mint a föld legkülönb ajándéka, az ember erejének forrása.

Az éhség nemcsak fizikailag változtatta meg az embereket – módosította jellemüket, szokásaikat, egyeseknek egész lelki alkatát eltorzította.

„– Hogyan sikerült munkatársaimat segítenem? – emlékszik vissza *Zinaida Alekszandrovna Ignatovics* (Szrednyij sugárút 35., 35. ajtó). – Közvetlenül a háború előtt mi a laboratóriumban ételmérgezésekkel, sőt baktériumokkal is foglalkoztunk. A baktériumok kitenyésztése végett különleges tápanyagot főznek. Ez húslevesből készül. A leningrádi húskombinát ilyen tápanyagot, ilyen koncentrált húslevest készített számunkra. Miből? Hát amikor levágták a teheneket, és a méhükben magzatot találtak, akkor ezekből a magzatokból Liebich-féle kivonatot állítottak elő, és ki-

szárították. Jókora készletünk volt ebből. Sok munkatársunkat megmentette. Amikor elkezdődött az éhezés, én, mint a tudományos osztály helyettes vezetője, munkahelyemre érkezve, elővettem az üvegedényt, odaültek körém a munkatársaim, és én egy-egy evőkanál húskivonatot adtam mindegyiknek. Ezt így is meg lehetett enni. Meg akarok említeni egy esetet, amely mindmáig izgat. Volt az intézetünkben egy munkatárs, igen művelt ember. Öles termetű, egészséges férfi. Hát ő igen gyorsan elengedte magát. Amikor én reggelente kiosztottam a húslevesadagot, ő már elsőnek ült ott az asztalnál. És olyan égő szemmel meredt a kanálra! Érezni lehetett, hogy minden gondolata erre összpontosul. Nagyon nehéz volt elképzelni, hogy ez is ő – ez a tapintatos, okos ember, ez a nagyszerű ember! Amikor sorra nyíltak meg a legyengült lakosok kezelésére szervezett gyógyintézetek, sikerült elhelyeznünk őt egy ilyen gyógyintézetben. Akkor azonban az orvosok még nem tudták, hogy annak, aki éhezett, nem szabad mindjárt sok ételt adni. Ő kétszáz gramm vajat, fél kenyeret kapott. Az egészet azon nyomban megette – és éjjel meghalt.

– Vajon az orvosok nem tudták ezt?

– Eleinte nem tudták. Azután már tudták, hogy az embert fokozatosan kell kivezetni az éhezés állapotából."

Ugyanebben a kis laboratóriumban mások is voltak, akik ezekben a hónapokban éltek, és másként haltak meg.

„– Volt nálunk egy bizonyos Szolovjov, az előcsarnokban ült. Egyszerű ember, még írni-olvasni sem nagyon jól tudott. A fiai a frontra mentek. Csak a

lánya maradt vele (a felesége még a háború előtt meghalt). Azután a vejét behívták, és az öreg lánya is követte férjét a frontra. Szolovjov afféle ügyeletes őr volt nálunk, hiszen a mi laboratóriumunkba – mivelhogy élelmiszerkutató laboratórium volt – éjjelnappal hoztak analizálandó anyagokat. És ő ott ült a fűtetlen, hideg előcsarnokban. Tanulatlan ember volt, de szilárd meggyőződés élt benne, s a kishitűeknek ezt mondogatta: »Hát odaadjuk mi Leningrádot? Sohasem adjuk oda.« Jómaga pedig egyre szorosabbra húzta az övét, és egyre fogyott. Átvette az anyagokat elemzésre, teljesítette a kötelességét, és mindenkit bátorított: »Várjatok még egy kicsit! Megvédik Leningrádot. És mindnyájan élni fogunk.« És egy napon bejöttek hozzám a munkatársak: miért nem látni Szolovjovot? Ő pedig ott ült az őrhelyén, a támlátlan széken – holtan. Így halt meg, szilárdan bízva a feltétlen győzelemben, abban, hogy Leningrádot feltétlenül felszabadítják."

Z. A. Ignatovics nem tett összehasonlítást. Egyetlen szóval, hanglejtéssel, semmivel sem ítélte el előbb említett néhai munkatársát. Az emberek megértették, hogy az éhség erőt vehet valakin, mindent megsemmisítő erejét ki-ki önmagán érezte, és titokban félt: ma helytálltam, de hátha holnap nem lesz akaraterőm, és valami megroppan, összetörik bennem . . .

„– Az egész blokádot átvészeltem. Legrosszabb volt az éhség – állítja *Ligyija Szergejevna Uszova,* aki akkor munkásnő volt. – Ez a legszörnyűbb. Gyárunkat mindennap lőtték. Mi azonban nem mentünk le az óvóhelyre: egyáltalán nem féltünk már ettől. Először azt csináltuk, hogy felkaptunk egy darab kenye-

ret, és a szájunkba tömtük; isten őrizz, én meghalok, és a kenyér megmarad! Értik? Így gondolkodtunk. Utána meg az ember megijedt: megevett mindent, a bombázás pedig véget ért! Ez negyvenkettőben történt. Ez volt a legborzalmasabb év!... Emlékszem, amikor édesanyám haldokolt, én cukrot adtam neki, kis darabokban, ő pedig folyton ezt mondogatta: »Te jó lélek, te jó lélek!« A nővéremmel pedig már nem tudtam megosztani az élelmet. Kórházban volt, vittem neki egyet-mást, de míg a kórház felé mentem, megkezdődött az ágyúzás, és én mindent megettem, nem tudtam elvinni neki. Ekkor már olyan állapotban voltam, hogy semmi másra nem tudtam gondolni, csak az evésre. Értik? Ez mindennél szörnyűbb."

Ligyija Szergejevna könyörtelen önmagával szemben. Azok közé tartozik, akiknél ezen a könyörtelenségen keresztül szinte átlátszik az élő lelkiismeret, amelyet semmiféle furfangos engedékenység sem nyugtat meg az idő múlásával.

Munkájáról beszélve, minduntalan visszatér az éhség emlékeihez, ezekhez a nyilván kitörölhetetlen érzésekhez.

„– Akkor az Ötös Számú Fémárugyárban dolgoztam. Azután áthelyeztek bennünket a Krasznaja Zarja-gyárba, nagyon messzire kellett járni. Itt romeltakarítással foglalkoztunk. Nagyon nehéz volt, amikor hóban dolgoztunk. Egyszer elestem. Bevittek a kórház felvételi helyiségébe. És amikor magamhoz tértem, ezt hallottam: bizony ennek a betegnek igen gyenge a szívműködése. Akkor bizonyára injekciót kaptam. Amikor felnyitottam a szememet, forró vizet adtak, és visszaküldtek a munkahelyemre. Mégiscsak szívós voltam. Talán még szükséges is volt, hogy visz-

szaküldjenek dolgozni, mert az, aki lefeküdt, nem kelt fel.

– És tudták már akkor, hogy az, aki lefeküdt, nem kel fel? Vagy erre csak később, utólag jöttek rá?

– Nem, akkor még semmit sem értettünk. Ezt mondhatom: akkor minden gondolat csak az evésre irányult. Valóságos elmebaj volt. Negyvenkettőben már nem tudtam a fejadagomat hazavinni az üzletből: ha nyers borsót adtak, az utcán megettem... Így telt el negyvenkettő tele, és beköszöntött a tavasz. Borzalmasan néztem ki. A testem igen erősen felpüffedt. Valószínűtlenül sovány voltam: magas termetem ellenére csak negyvenkét kilót nyomtam (megmértem magam a kórházban, kíváncsi voltam rá). A lábam akár két oszlop, az arcom egészen felpuffadt, a szemem – apró rés. Borzalmasan néztem ki. És akkor kezdtünk feljavított élelmezést kapni. Nagyon okosan volt megszervezve: naponta négyszer kaptunk enni, kis adagokban, nagy tápértékű ételeket adtak, de mi még sírtunk is. Úgy éreztük, hogy kifosztottak: elvették az élelmiszerjegyeinket, és kevés ennivalót adtak. Ez persze kétségkívül valami pszichózis volt. Az étkező a Nyevszkij proszpekt és a Vlagyimirovszkij utca sarkán volt, a mai Moszkva étterem helyén. Valósággal szörnyű volt: az ember odamegy – és kap egy kis tálka kását. Borzasztóan szerettünk volna többet. És eszembe jut, amikor ültem egy kis parkban, az ugrándozó verebeket néztem, és szakasztott macskaösztön ébredt bennem: de jó volna megfogni ezt a verebet, és levest főzni belőle!

– Feljavított élelmezést kaptunk, és még füvet is kezdtünk enni. Hajnalban – négy óra tájt – keltem, és kimentem mindenféle szemétdombra, csalánt szedni. És ha sikerült egy zsebkendőre való csalánt ösz-

szeszedni, boldog voltam! No, aztán meg a Tauriai parkba jártam, ott derékig ért a fű. Egyszerűen végigkóstoltam, melyiknek milyen az íze. Persze laboda volt. Még meg is lepődtem: ugyan miért esznek az emberek retket, amikor labodát is lehet enni, ez sokkal ízletesebb. Hát ezzel a fűvel egészítettük ki azt a kásafejadagot, amelyet kaptunk."

Találkoztunk egy munkáscsaláddal, *Vasziljevékkal: Nyikandr Ivanoviccsal és Zoja Jefimovnával* (Metallisztov utca 105., 41. ajtó), s magnóra vettük, amit elmondtak. A férfi művezető volt a Fémárugyárban, az asszony a gyermekeiket igyekezett megmenteni. Így beszélt erről:

„– Két gyermekünk volt. Ez, az idősebbik kislány, aki életben maradt, harminchétben született. Ő akkor hároméves és néhány hónapos volt, a második pedig három és fél hónapos. Nos, eleinte azt gondoltuk, most is úgy lesz, ahogyan a finn háború idején – bennünket nem érintett; elsötétítés volt, de ellenség nem jutott a közelbe. Most azonban igen hamar megindult Leningrád felé. Mi persze már számítottunk rá, hogy ideér. Aztán meg arra készültem, hogy a kiürítés során a hátországba távozunk, mert a műhelyből azokat, akiknek kiskorú gyermekeik voltak, igyekeztek evakuálni – és nekem kettő is volt. Volt nálunk otthon egy dajka is. Hiszen akkor kevés óvoda működött, a bölcsődékbe pedig nem nagyon vitték a kicsiket. Már az evakuálási igazolványom is megvolt (a mi gyárunkból az omszki területre vitték az embereket), meg a helyjegyünk is a vonatra. Sok asszony elutazott. Én is felkészültem, ezt gondoltam: mit is kezdjek itt, hiszen nincs hová tennem a gyerekeket. A dajkám vologdai volt, és szintén el akart utazni.

Amellett folyton rémüldözött, hogy éhség lesz, éhség lesz, és volt neki egy öreg nagyapja, aki ezt mondogatta: ha háború lesz, okvetlenül éhség lesz! Én meg valahogy nem tulajdonítottam ennek jelentőséget.

Szóval, először összecsomagoltam. Az indulás napjának reggelén felkerekedtünk; akkor a Kondratyevszkij utca negyvenben laktunk, a lakótömbben. A gyári iparvágány ott a közelben halad el, és a szerelvény már benn állt, fel lehetett szállni. Reggel eljött néhány munkásnő a műhelyből, hogy kikísérjen. Batyuba kötöztem a holmit, de csak úgy, mintha nyaralni mennénk. Tudják, ezt gondoltam: elutazunk, talán ott töltjük a nyarat, és aztán visszatérünk. Hiszen senki nem számított ilyesmire! Összecsomagoltam, az asszonyok pedig azt mondták nekem: »Hogy utazhatsz így el? Van ott valakid?« Én meg ezt feleltem: »Senkim sincs, mindenkim Leningrádban él.« Erre hirtelen gondolkodni kezdtem: ugyan hová utazzam két ilyen aprósággal? Ott senki sem vár bennünket. És úgy döntöttem, hogy nem megyek, és kész! Kicsomagoltam! És maradtam! No, aztán elkezdődtek a belövések, de éhséget még nem tapasztaltunk. És a belövések olyan hatással voltak ránk, és úgy láttuk a dolgot, hogy inkább éheznénk, csak ne volna ilyen szörnyű tüzelés, mert hát ez munkáskerület, itt körös-körül gyárak vannak. Ugyanis éjszakánként bombáztak, tüzet zúdítottak ránk, és világító-rakétákat eresztettek alá, olyanok voltak, mint az ernyők. Aztán megszűnt az élelmiszer-ellátás. A kislányom sokáig játszott élelmiszerjegyesdit, élelmiszerjegyeket vagdosott körbe.

– Ez a háború után történt? A felesleges jegyeket?

– Igen, hiszen maradtak beváltatlan jegyek. Éjjel három órakor mentem el hazulról, és sorba álltam

élelmiszerért. Két télikabátot vettem fel, és még kötéllel vagy széles övvel is átfűztem, hogy minél szorosabb legyen, mert akkor már csupa csont és bőr voltam.

A férjem reggelente munkába ment, a gyárba. Ezt a nagyobbik kislányt pedig otthagytam a szopós csecsemővel. Ő átjött a mi ágyunkra, és figyelt: ha nedves volt a kicsi – akkor tiszta pelenkát rakott alá. Én pedig sorban álltam élelmiszerért. És néha hiába ácsorogtam – semmit sem kaptam, üres kézzel jöttem haza. Az egyetlen, ami segített az élethez, a konyhakert volt. Ahol most a házakkal beépített Revolucija út húzódik, ott akkor mezők voltak. Két szotka* földet kaptunk. Magvakat is adtak. Volt ott sárgarépa, répa, karórépa meg tarlórépa. Terepszínű kis csomagok voltak, szorosan leragasztva. Szétosztották a magvakat. Aztán, hogy ásni kezdtük ezeket a konyhakerteket, krumplicsírákat is adtak nekünk, a gyárban osztottak szét másfél-másfél kilónyit, úgy emlékszem, mintha most volna.

– Csírákat?

– Igen, csírákat, gumócsúcsokat. Nos, hát mi ketten három kilót kaptunk, és elültettük. Csodálatos krumpli volt: nagy, piros, szétomlott az ember szájában. És mi örültünk a zöldségfélének. Meg káposzta is igen sok volt. Először, amikor a kiürítés során el akartam utazni, tejport kaptam az útra. Azután az első időben a kicsinek ebből pótoltam egy keveset. De egyelőre még magunk is kaptunk élelmiszereket, úgyhogy futotta. Később, amikor már végképp éheztünk, a kicsi nagyon lefogyott. De olyan pirospozsgás volt az arca. A férjemnek az anyja – nyolcvanéves lehetett – is

* Szotka: a hektár századrésze.

még mindig pirospozsgás volt: ilyen az arcszíne... Egyszer a kenyérgyárak, a sütödék néhány napig nem sütöttek kenyeret. No és akkor lisztet adtak. Én kenyér helyett kaptam ezt a lisztet, és lisztlevest főztem, egyszerűen két kanál lisztet dobtam be egy lábas vízbe, és kissé megsóztam. Hát ennek a forró lisztnek aztán alaposan nekiláttunk. A kislánynak pedig jó sűrű kását főztem. Éjszaka hallom, hogy hányni kezd. Én a nagyobbik kislánnyal a tűzhelyen aludtam. A férjem meg az asztalokon, két vagy három asztal volt a konyhában. A kicsinek pedig székeket vittünk ki a konyhába. Ő ott feküdt. Gyorsan felugrottam, meggyújtottam a mécsest. Látom, hogy hányt, elrontotta a gyomrát. Ezután elmentem az orvosi tanácsadásra, és azt mondtam: »Nincs mit adnom a gyereknek, írjon fel legalább valamit!« Az orvosnő így felelt: »Nincs semmink, nem írhatunk fel.« Mire én: »Nézze meg ezt a gyereket.« Ő pedig: »Ugyan, hiszen pirospozsgás az arcszíne.« »Ne az arcát nézze, a keze, a lába, olyan mint a cérnaszál.« »Ne bontsa ki, hideg van nálunk. És semmink sincs.« Hát szóval elutasítottak. No, a kislány persze hamarosan meghalt, mert már végképp semmit sem tudtam adni neki, sem kását, sem olajat, semmit nem kaptunk ebben az időben.

Azután, vagy két hónap telhetett el a halála után, akkor kezdték meg az élelmiszerszállítást a Ladogán keresztül. És beállít egy ápolónő, Irina Vasziljevát keresi, azt mondja: »Az orvosi tanácsadástól jövök.« »Mit akar?« – »Hát most injekciókat adunk. Hozza el a kicsit, injekciót kell adni neki.« Mondom: »Neki már nem kell semmi. Én elmentem magukhoz, és maguk azt mondták, hogy semmijük sincs, most pedig neki nem kell semmi...« Aztán roppantul felduzzadt

a képem. Ahogyan megállapították: heveny kötőszövet-gyulladás volt a jobb arcomon. Annyira megdagadt az arcom, hogy a szememet sem tudtam kinyitni. Amikor reggel felkeltem – nem volt se orrom, se nyakam, semmim se, minden egybefolyt! Aztán a férjem egyszer csak hazajött ebédidőben. Mondom neki: »Vigyél el a rendelőbe. Vajon mi lehet ez? Negyvenfokos lázam van.« Hát ő elvitt, illetve gyalogszerrel ballagtunk oda. Ott meg körös-körül mindenütt hordágyak – disztrófiás és véres hasmenésben szenvedő betegek fekszenek, nyögnek, jajgatnak. És sűrű félhomály, csak a sarokban ég egy kis lámpa. A férjem elment, az ügyeletes orvost kereste, benyitott valahová. Én előbb nem láttam semmit. S egyszerre zene szűrődött ki, gramofon szólt, hát tudják, ez valahogy nem fért össze. Blokád, elsötétítés, mi mécsesekkel világítottunk, az ablakokat sötétkék és fekete papírfüggönyökkel takartuk el (ezeket árulták) ... Kinyitottam a szememet, és láttam: egy könnyű ruhát viselő lány szökdécselt el arra. Mint valami látomás. Az orvosért szaladt, hogy elhívja hozzám. Aztán, amikor már ott feküdtem, megtudtam, hogy ezek gyakornokok voltak, az meg amolyan pihenőszoba, és a zenében kerestek feledést.

– A kislánya pedig egyedül volt otthon?

– Igen, egyedül volt. A férjem gyárba járt, aztán pedig a katonai parancsnokságra, ő meg egyedül maradt a negyedik emeleten. Amikor pedig bombáztak, tudják, amint a bomba becsapódik, a házak valósággal rengenek. Én egyetlenegyszer sem voltam óvóhelyen. Gondoltam: ha megöl a bomba, akkor mindegy, hogy a pincében vagy itt. Néha összekészítettem egy táskát, tartottam benne egyet-mást, egy kis ivóvizet meg pelenkát még az apróságnak. Mi rendszerint az

előszobában ültünk le ilyenkor – én és még a másik szobában lakó asszony a gyerekével. Leültünk a táskával, és a helyiség közepén üldögéltünk, hogy az üvegcserepek ne találjanak el minket. És amikor engem bevittek a kórházba, a kislányom egyedül maradt. Én több mint egy hónapig feküdtem a kórházban. Nos, a férjem reggel enni adott a kislánynak, és a gyárba ment. Ebédidőben hazaszaladt, felmelegített valamit, közel laktunk. Aztán hazajöttem a kórházból. Akkor kaptuk azt a darabka földet a konyhakertben. A férjem elvitt oda, és azt mondta: itt van, áss. Én meg csak álltam. Erős szél volt, és ahogy rám fújt – elestem. Leülni nem volt mire – mindenütt csak a nedves föld . . ."

Eleinte csak olyan halottakat lehetett látni, akiket bombák, lövedékek öltek meg. Később azonban egyre több olyan is volt, aki az éhség áldozatául esett. Ezeket ideig-óráig nemhogy nem vették észre – hanem inkább féltek teljesen felfogni azt, hogy ez mit jelent, milyen veszély közeledik a város felé.

Galina Joszifovna Petrova orvostanhallgató volt, és az elsők közé tartozott, akik az alimentáris disztrófia áldozatait láthatták. Amikor azonban holttestet vett észre azután, ő, aki csaknem kész orvos volt, úgy megijedt, mint egy csitri – nem a halott embertől, hanem a tömeges éhségtől, amely hirtelen tudatosodott benne . . .

Az ember már lát. De nem akarózik látnia. Nem akarja elfogadni.

Ivan Andrejevics Korotkov festőművész jól megjegyezte az emberi tudatnak ezt a gyámoltalan ravaszságát, amely számára túlságosan borzalmas igazság.

„– Sorban állok kenyérért a péküzletben. Ott amo-

lyan kis mécses pislákol, és a jegyekre egy nedves kenyérdarabkát adnak. Érzem, hogy valamibe belebotlom, és átlépek rajta. Nem tudatosul bennem, hogy ez ember. Azt gondolom: ugyan ki dobott itt le egy zsákot? Sehogyan sem tudom megérteni, általában mi is történik. Átléptem, s utánam jönnek a többiek. Csak amikor az utcára értem, csak akkor fogtam fel, hogy egy emberen lépdeltünk keresztül, aki itt elesett! Átlépdeltünk rajta, és senki sem ismerte ezt fel. Hát ilyen szörnyű állapotok voltak!

– És a kenyéreladókat őrizték?

– Nem tudom, talán volt is valamiféle titkos őrség. Erre valahogy senki sem gondolt, és nekem sem volt semmi ilyesféle különleges sejtésem. Micsoda érthetetlen dolgok: állandóan tévedtem valamiben. Például a feleségemnek, Irina Joszifovnának volt egy nővére: Marija Joszifovna. Neki egyetlen éjszakán éhen halt a férje és a fia. Valamiképpen értesítettek. Elmentem hozzájuk. Volt még egy fiuk, aki abban az időben politikai vezetőként dolgozott egy katonai kórházban, mert félszemű volt (az egyik szemét elveszítette a háborúban). Ő valahogy csináltatott két koporsót (ez akkoriban nagy ritkaság volt), szerzett egy lovat; és mi feltettük a két koporsót valamiféle parasztszánra, odakötöztük, ráültünk a koporsókra, és kimentünk velük a temetőbe. Úgy emlékszem erre a helyre a Malaja Poszadszkaján, mintha ma volna. Amolyan masszív sarokház volt. Ők ebben a házban laktak, a Malaja Poszadszkaja tízben. Erkélyek is voltak ott. Nagyon elevenen emlékszem, ahogy Marija Joszifovna odalent állt, mi pedig ezeken a koporsókon ülve, elindultunk a szánnal. Mondhatni, Moiszejenko festőművész ecsetjére méltó kép volt.

Nos, hát elindultunk. A Szerafimovszkij temetőbe

igyekeztünk. És hát az úton sokan húztak maguk után szánkón egyet-mást. Valaki megkért bennünket, hogy kössük oda a szánkóját a mi teherszánunkhoz, őt meg magunk mellé ültettük. Felvettünk egy embert, kettőt. Végül már három szánkó volt mögénk kötve, és még hárman ültek mellettünk. És szép lassan haladtunk a Szerafimovszkij temető felé. Megérkeztünk a temetőbe. Ott meg exkavátor működik, árkokat ás. Ekkor látom, hogy valahol messzebb megállt egy teherautó. Ekkor még valahogyan nem fogtam fel a dolgot; csak később jöttem rá, hogy az árkokba halottakat szállítanak és elföldelik őket; az autók pedig azért érkeznek, mert városszerte összeszedik a holttesteket, idehozzák és eltemetik őket. Ebben az időben értetlen voltam, vagy olyan lelkiállapotban lehettem, hogy nem szabad átadni magam semminek – és nem fogtam fel ezt a dolgot."

Dmitrij Mihajlovics Szmirnov – akkor még kamasz fiú volt, de jól emlékszik mindenre, ami történt, és a saját érzéseire is.

„– Decemberben még nem hevertek halottak az utcán, és január elején sem. Ez csak január végén kezdődött. Januárban még koporsóban szállították el őket. Aztán már koporsó nélkül, később meg, bizonyos idő elteltével, már úgy volt, hogy – amint visszaemlékszem – többségük valamibe bevarrva, beburkolva hevert az utcán.

– Lepedőkbe?

– Igen . . . Sok halottat szállítottak. Mit jelent az, hogy sokat? Ha útközben, a Bolsoj sugárút egyik végétől a másikig az ember három, négy-öt halottal találkozik . . . Szánkón, legtöbbnyire szánkón vitték őket, mert már hó volt. Néhányat két összekötött

szánkón vittek. Többnyire nők húzták. Az én anyám is kis híján meghalt. Gyógyszertárban dolgozott, talán ez mentette meg. Furunkulózisa támadt, szörnyű kelések lepték el a nyakát. Aztán – egyesek ezt nem hiszik el – sokat segített rajta a fenyőtűlevél, fenyőpárlatot ittunk. Nagy megrázkódtatás volt, amit egyszer valahol a Bolsoj sugárúton láttam (most is a szemem előtt lebeg, ahol az ipariskola vagy az üzemi ipari-tanuló-intézet, vagy nem tudom, mi volt, talán az a gyűjtőközpont, ahová a holttesteket szállították... Már egy tavaszi napon lehetett, mert hó már nem volt): autó haladt az úttesten, és rajta holttestek hevertek. Ez olyan látvány volt, de olyan... Most is látom azt a helyet, ahol ez az autó megy, látom, ahogyan megy. Ennél a pontnál csak elfordulni lehet. De most már elfordulni sem tudok... Emellett, tudják, hogy, hogy nem, egy régi, háború előtti háromtonnás teherautó volt, tudják, amelyiknek olyan nagy vezetőfülkéje van. Nem láttak ilyet? Nekem meg az jutott eszembe: ugyan miért nem távoztak el ezek a kiürítés során, miért nem utaztak el? Hiszen eleinte gyalogszerrel el lehetett volna menni. Végül aztán megszervezték az evakuálást az Élet útján: oda embereket vittek, vissza élelmiszert, oda embereket, vissza élelmiszert."

Igen találóan fejezte ki ez az elbeszélő a „blokád-emlékezet" könyörtelen erejét: „Csak elfordulni lehet. Ennél a pontnál. De most már elfordulni sem tudok."

... Szörnyű kínok voltak, de váratlanul olyan örömök is jelentkeztek, hogy örökre az ember emlékezetébe véső dtek.

A blokád átélői közül senki sem gondolja magában: mi hőstettet vittünk véghez, hősiességet tanúsítottunk. Nem. De évtizedek múltán egyszerre csak

kiderül, hogy ezek a nehéz évek – mintegy az élet igazolása, hogy ez az érzés rokona annak az érzésnek, amely a Nagy Honvédő Háború katonáját tölti el. És a blokád résztvevői még ismerik is az ember határtalan lehetőségeit, közöttük a saját lehetőségeiket is, tisztelik önmagukat. A múlttal való mindenféle érintkezés természetesen sok ellentmondásos dolgot támaszt fel, mindenkiben a maga módján; rémület és elragadtatás, szégyen és szépség, undor és szeretet – minden olyan szorosan összekeveredett, hogy néha nincs erő egyvalamilyen érzés leválasztásához.

Látogatásunk előtt, amint ezt később bevallotta nekünk, Pavel Filippovics Gubcsevszkij, az Ermitázs tudományos munkatársa, miközben felkészült a beszélgetésre, ezt fontolgatta: ugyan mi volt számára a blokád?

„– Magam is nehezen tudtam válaszolni erre. Belövések? Hát ez mindenütt volt. Bombázások? Az is volt mindenütt. Éhség? Hát ez persze nem olyan, mint mindenütt, hanem szörnyűbb formájú, de hiszen sehol sem volt már könnyű az élet. Halál? Hát ez mindenütt előfordult, de még milyen! Nos, talán csak nem ennyire koncentrált formában. S nekem úgy tűnt, amikor számot akartam adni magamnak (erről soha, sehol nem beszéltem, még önmagammal sem), hogy a blokád – mindenekelőtt az ember. Az ember pedig különböző lehet. És ennek révén nyilván ennek a »blokád«-fogalomnak az igen különböző érzékelése is tapasztalható – az ember egyéniségétől függően.

És ami meglepő: ezután én a következőt gondoltam – soha életemben, sem a blokád előtt, sem a blokád után, egyetlenegyszer sem volt olyan tudatos és határozott célom az életben. Sőt ez a cél még közelinek is látszott. Más lapra tartozik, hogy különféle okok miatt

folyton arrébb mozdult. De hát mi történt bennem, az emberben? Én nem vagyok holmi vezető vagy ilyesmi, én közönséges, egyszerű ember vagyok, s pontos és határozott célom volt, azelőtt pedig (és lám most, ma is) ez mindig elhalványult, elmosódott. Akkor meg határozott volt. Hát ez számomra a blokád, persze minden egyéb is, amiről már sokan meséltek önöknek. Az ember valamilyen csodálatos céltudatosságra tett szert. És hogy is mondjam önöknek? Bizonyára ez is valahogy képtelenül hangzik – éreztem, hogy valami megszűnt, felszabadult bennem. Természetesen ezer meg ezer »nem lehet« és »nem tehetem« volt. Természetesen nem léphettem át a blokádgyűrűt, vagy nem utazhattam fekete-tengeri fürdőhelyre. Meg természetesen nem ehettem ízletes dolgokat. Sőt mi több, sok különféle teendőt teljesítettem – beosztásom révén (a nagy épületek polgári védelmének főnöke voltam) és állampolgári kötelességeim révén egyaránt. Természetesen parancsoltak nekem, utasításokat kaptam, hogy egyet-mást meg *kell* csinálnom, *köteles* vagyok megcsinálni, de ez a »kell« az én számomra a szabadság volt. Önöknek bizonyára furcsának tűnik az, amit én mondok, de én őszinte akarok lenni önökkel, ez így volt, és ez is a blokád.

– Tehát azt mondja, hogy állandóan érezte, látta a célt . . .

– A szobámban ültem, és a következő ágyúzást vártam, ez még jobban kimerítette az embert, mert sokáig tart – értik? –, és ezt gondoltam: milyen csodabogár voltam, hogyan éltem azelőtt! Ritkán jártam a filharmonikusok hangversenyeire, ritkán jártam a Kirov Színházba. Hiszen milyen sok minden szükséges ehhez! Szükséges, hogy a színházban meleg legyen, hogy világítás legyen, hogy összegyűjtsenek több

mint száz zenekari tagot, és ők jóllakottak legyenek, hogy összeszedjék a balettművészeket, hogy a közönség el tudjon *menni* oda és még ezernyi »hogy«! S ezt én nem értékeltem, ezt nem vettem észre. Nem gondoltam akkor arra, hogy egyszer csak véget ér ez a blokád, és én akkor lábosszámra eszem majd a tejbegrízt (bizonyára hallották ezt, a blokád egyes átélői bizonyára beszéltek erről önöknek). Nálam ilyesmi valahogy nem volt. De volt a következő: megjelent előttem a cél, hogy meg kell találnom az életben azt a nagyot – hangzatos szóval élve –, azt a szellemi valamit, amit azelőtt kevéssé becsültem, amit nemigen használtam fel, nem tudtam megvalósítani."

Az Ermitázs látogatóktól mindig zsúfolt termeiben a tárlatvezető fojtott hangja zsong a világ valamennyi nyelvén. Képek, szobrok, intarziás parkett – úgy látszik, mindig így volt, és másként nem is lehetett a szépség e nagy kútforrásában, amelynek kedvéért távoli országokból jönnek el ide... A hivatali szobában azonban a múzeum néhány munkatársa elmondja, hogyan éltek itt a háború alatt. És bár nem illik ide, nem tartozik a témához, de nincs erőm megkerülni, félretenni Pavel Filippovics Gubcsevszkij elbeszélésének egy részletét. Ez olyan eset, amely az idő múltával mindinkább gondolkodóba ejtett.

„– Harminckét lövedék csapott be. A pusztulás foka különböző volt: a Címerteremben az ágyúgolyó valahol két méterre a Kis Trónterem falától vágódott be. Hogy a ballisztika milyen törvényei szerint, azt nem tudom, de tény, hogy a repeszdarabok ide, a Kis Trónterembe hullottak. A Címerteremben kis lyuk keletkezett a padlóban, le a Rastrelli-galériába – és

semmi több. A Kis Tróntermet pedig teljesen átlyuggatták a repeszdarabok. Leszakadt a csillár, ezt nem sikerült helyreállítani – nagyon törékeny bronzból volt... Azonkívül a repeszdarabok valósággal szitává lyuggatták a falakat és a mennyezetet. A falakon semmi sem volt (ezeket az ezüsttel hímzett, nagyon stílusos, szép lyoni bársonyokat hengerekre csavarták, és a hátországba vitték), a falfestés hihetetlenül nehezen restaurálható. Ez szörnyen nézett ki. Vagy az a lépcső, amelyen önök most felmennek a múzeumba – a Nagykövet-, Jordán- vagy Fő-bejárat, nevezhetik, ahogyan tetszik –, szintén borzalmasan festett. Egy lövedék rést vágott ennek a lépcsőnek a födémjében. Míg a mennyezet csak megsötétedett, fekete lett, mert a majdnem három éven keresztül szüntelenül változó hőmérséklet ilyenné tette – a mennyezetfreskók alapja, és valamennyi mennyezet vasból van, az ezernyolcszázharminchetes tűzvész után vasmennyezeteket készítettek, s a vas megrozsdásodott, mint a szakemberek mondják, a fém elfáradt. És ezek a freskók, amelyeket most látnak, ez az egész pikkelyekben hullott – a pikkelyek valamivel nagyobbak voltak ennél a kis könyvnél. Az emberek, a munkatársaink, még ezeken a pikkelyeken jártak. Persze szánalmas látvány volt.

– És a képeket mind elszállították?

– Nos, az Ermitázs összesen egymillió-száztizenhétezer tárgyat szállított el, de itt már a statisztika beszél, ez pedig unalmas és érdektelen. A termekben gyakorlatilag nem maradtak képek. De nem lehetett a kiürítés során elszállítani Giulio Romano óriási kartonját, nem lehetett elszállítani Fra Angelico freskóját – még hengerre tekerve is széthullott volna, nem lehetett elszállítani a Raffaello-loggia falfestményeit.

Azt is itt hagytuk, ami önmagától épségben maradhatott, például a kereteket.

– Milyen látványt nyújtottak a termek?

– Üres keretek! Orbeli bölcs intézkedése volt: az összes keretet ott kell hagyni a helyén. A Tretyakov Képtár összezavarta a dolgot, ott mindent elrejtettek, és azután másfél évig igyekeztek eligazodni, nem tudták helyreállítani a kiállítást. Az Ermitázs pedig a hátországba szállított képek visszahozása után tizennyolc nappal már újra megnyitotta a képtárat! A háború alatt pedig csak úgy ásítoztak az üres keretek – mint megannyi szemüveg –, és én néhány tárlatvezetést végeztem ezek alapján.

– Az üres keretek alapján?

– Az üres keretekén.

– Melyik évben volt ez?

– Negyvenkettő tavaszán, valamikor április végén. A szóban forgó esetben az alhadnagyképző tanfolyam hallgatói számára. A növendékek segítettek nekünk kicipelni a víz alá került pompás, értékes bútorokat. Úgy esett, hogy nem tudták a hátországba szállítani ezeket a bútorokat. A lóistállók helyiségébe vitték ki őket, ezek a földszinten vannak, a függőkert alatt. Negyvenkettőben fölülről betört a víz, és a bútor, a pompás garnitúrák: középkori, francia, klasszicista stílusú – minden víz alá került. Meg kellett menteni, át kellett cipelni valahová, de hogyan és ki? Az a negyven öregasszony, aki a kezem alatt volt, és akiknek legalább egyharmada kórházban feküdt, vagy rendelőintézeti kezelésre szorult? A többiek pedig – egytől egyig munkában megrokkant vagy hetvenévesnél idősebb emberek voltak. Azokat a hallgatókat pedig Szibériából hozták, ők még többé-kevésbé erős fiatalemberek voltak, itt alhadnagyképző tanfolyamra jár-

tak. Ők áthurcolták a bútorokat egy viszonylag veszélytelen terembe, és azok a háború végéig itt álltak. Meg kellett köszönni nekik. Felsorakoztatták őket a teremben (itt az oszlopok között), néhány köszönő szót mondtak nekik. Azután pedig én ezeket a szibériai fiúkat végigvezettem az Ermitázson, az üres keretek mellett. Ez volt a legcsodálatosabb tárlatvezetés az életemben. Kiderült, hogy az üres keretek is lenyűgöző hatást tehetnek."

Elképzelhető, hogyan történt ez – az Ermitázs a télen átfagyott falait mennyezettől padlóig dér borítja, a lépések öblösen visszahangzanak az üres termekben . . . A négyszögletes keretek – aranyozottak, tölgyfából valók, kicsik, óriásiak, simák vagy cifra faragásúak, díszítéssel ékesítettek – olyan keretek, amelyeket azelőtt észre sem vettek, és most önállóakká váltak: egyesek az üresség kitöltésére pályáznak, mások pedig hangsúlyozzák az ürességet, amelyet felfedtek. Ezek a keretek – Poussin, Rembrandt, Cranach, hollandok, franciák, olaszok festményeié – Gubcsevszkij számára létező képeket jelentettek. Ő a saját szemével látta a keretekben a festményeket, valamennyi apró részletüket, a fényjátékát, a színek árnyalatait – az alakokat, az arcokat, a ruhák redőit, az egyes ecsetvonásokat. Hiányuk még szemléletesebbé tette számára a képeket. Képzelőereje, memóriájának, belső látásának élessége egyre fokozódott, kitöltötte az ürességet. Gubcsevszkij a képek hiányát szavakkal, gesztusokkal, hanglejtéssel, fantáziájának, a nyelvnek, az ismereteknek minden eszközével igyekezett pótolni. Az emberek feszült figyelemmel vizsgálták a keretbe foglalt üres térséget. A szó vonallá, színné, ecsetvonássá változott, megjelent az árnyék és a levegő játé-

ka. Úgy vélik, szóval nem lehet a festészetet tolmácsolni. Ez így van, de abban a blokádéletben a szó reprodukálta a képeket, visszahozta, arra kényszerítette őket, hogy megcsillogtassák valamennyi színüket, mégpedig olyan élességgel, olyan ábrázoló erővel, hogy örökre emlékezetbe vésődtek. Pavel Filippovics Gubcsevszkijnek később sohasem sikerült olyan tárlatvezetést tartania, amelynek résztvevői annyit *láttak* és éreztek volna.

... Az ellenség arra várt, hogy Leningrád mikor „emészti fel önmagát". És szüntelenül – ágyúgolyókkal, bombákkal, röpcédulákkal – emlékeztetett arra, hogy itt az idő, hogy ő vár.

Zoja Alekszejevna Bernyikovics a fasiszták efféle kárörvendő-szadista figyelmeztetéseiről így mesél:

„– És, amikor a lövészárkokat ástuk, tudják, ott milyen csasztuskák járták? A németek röpcédulákat dobáltak, ilyen szöveggel: »Ha megettétek a babot – készítsetek koporsót!« Ezt repülőgépről dobálták a németek. Vagy pedig: »Ha a lencsét felfaltátok, Leningrádot feladjátok!« Mi pedig csak ezt kiáltoztuk: Majd adunk mi nektek! ..."

A halál mindennapos jelenséggé vált a városban. A szovjet katonák és tengerészek, akik maguk is koplaltak, verekedtek, vérüket ontották a „Talpalatnyi Néva-földön", a vasútvonal felé törtek, amely tökéletes ellátást nyújtott volna Leningrád számára, visszaadta volna az éhező, kimerült emberek erejét, megőrizte volna életüket. A november végén, decemberben a Ladoga-tavon keresztül létesített jégút, az „Élet útja" már némi élelmiszert és reményt is adott. Megint lehetőség nyílt a leningrádiak hátországba szállítására, bár a kimerült, beteg emberek számára ez az útvonal

igen nehéz volt, és sokan útközben az élet felé, sőt már a gyűrűből kitörve pusztultak el. Az éhség egészen 1942 nyaráig szedte áldozatait, még akkor is, amikor már könnyebb lett a helyzet: sok embernél túlságosan előrehaladott stádiumban volt a disztrófia.

„– Eljöttek a rokonok az anyakönyvi hivatalba, és bejegyeztették azokat, akik éhen haltak és megfagytak – meséli *Jelena Mihajlovna Nyikityina* tanárnő. – Ez már negyvenegy decemberében és negyvenkettő januárjában volt. Az én emlékezetemben, az én életemben ez volt az egész blokád legsúlyosabb időszaka. Nem elég, hogy háború volt, ostromzár, bombázások. Mindez igen nehéz, szörnyű dolog. De mégsem annyira szörnyű, mint az éhség, mert az égvilágon semmi ennivaló nem akadt. Mi sáncásás közben még kiástuk itt-ott a földben maradt krumplit, káposztalevelekkel táplálkoztunk, és néha lóhúst adtak nekünk (ha egy ló megsebesült, akkor azonnal levágták és a húsát nekünk adták). Akkor azonban már az égvilágon semmi ennivaló nem volt, mert otthon a készletek már kimerültek, minden kifogyott; eleinte még akadt valami kétszersült meg keményítő. Nekem néhány kilónyi is volt. De minden elfogyott. És az ember munkába megy, de a lába alig-alig mozog. A villamosok már nem jártak. Nem volt víz. Nem volt villany. Az emberek szörnyű állapotban voltak: nem tudtak járni, még a szennyvízzel teli vödröt sem tudták kivinni... Én akkor az anyakönyvi hivatalban dolgoztam – negyvenegy decemberében és negyvenkettő januárjában.

– Mesélje el részletesebben, hogyan végezte a bejegyzéseket.

– Nos, sorban álltak. Odalépett egy asszony, és

elmondta, hogy meghalt az anyja, meghalt az öreg szomszédasszonya. Átadta a személyazonossági igazolványukat, az okmányaikat. Én kiállítottam a bizonyítványt. Gyorsan írtam, siettem. A tinta megfagyott. A Kirov kerületi tanács épületében semmilyen fűtés nem volt. Később kis kályhákat állítottak be, de arra nem emlékszem, hogy ezek meleget adtak volna. Mint már mondtam, a tinta megfagyott. Az ember belép, és a kezével melegíti a tintát, azt gondolja, hogy attól felmelegszik. Hát így állítottam ki nekik az okmányokat. Emlékszem, decemberben és januárban hosszú sorokban álltak, hogy nyilvántartásba vétessék a haláleseteket. Legyengült emberek ácsorogtak, sajnáltam őket. És igyekeztünk minél hamarább elbocsátani valamennyiüket. Mellesleg – nem sírtak. Én akkor munka után hazamentem. Nálam lakott a fivérem családja is (a fivérem a fronton volt): a felesége és kisfiuk. A gyerek akkor a negyedik évében járt (azóta már megvédte a disszertációját). Előfordult, hogy amikor hazatértem, ő ott feküdt az ágyon, mindig ott feküdt, mert hát a hideg meg az éhség miatt kitalálni sem volt erőnk semmit; hosszú ujjú ingecske volt rajta, hogy melegebb legyen; és a gyerek feláll abban az ingecskében, és ezt kérdi: »Lena néni, legalább egy kis darab kenyérkét hoztál nekem?« És én így válaszoltam: »Nem, nem hoztam.« Mert nekem sem volt semmim. A jegyekre megkaptuk azt, ami járt. Én összeszedtem az egész család jegyeit, elmentem a péküzletbe, és elhoztam. Mindig csak én jártam oda, mert a többiek nem tudtak járni, valamennyien idősebbek voltak nálam. No, és a kisgyerek minden alkalommal megkérdi: »Hoztál nekem valamit?« Rossz volt ránézni. Ha most összehasonlítjuk a mi kicsinyeink gyermekkorával, amikor az ember al-

mát ad nekik, és nem akarják megenni... Akkor pedig még kenyér sem volt!

– És a fivére?

– A fronton volt, visszajött. Igaz, súlyosan megsebesült, de ma is él... »Legalább kenyérhéját hoztál nekem?« – kérdi este a kicsi. Olyan sovány ka, csupa csont. És ebben a fehér ingecskében – hát egészen olyan, mint a halál! Az ember hazamegy, bekopog (a csengők nem működtek), és mindannyiszor ez jár az eszében: no, most kinyitják az ajtót, és azt mondják, hogy a család valamelyik tagja meghalt, mert akkoriban óriási méretű volt a halandóság, mindenkit utolért a halál. Velünk szemben, ugyanazon az emeleten, Nyikolszkijék laktak, a Kirov Színház színészei. Munka után, estefelé hazaérek, és egyszerre csak látom, hogy a színészt holtan hozzák ki a lakásból. Akkor már nem készítettek koporsót, a halottat egyszerűen lepedőbe csavarták, és kivitték a fagyba... Ezután, februárban vagy talán január végén, a kerületi pártbizottság a lakosság evakuálásával foglalkozó bizottságba helyezett át. Szervező titkár voltam. Okmányokat adtam ki, rendelvényeket állítottam ki, az Élet útja túlsó oldalára, a Ladoga-tavon való átkelésre.

– Kobonába?

– Igen. És jegyeket vagy élelmezési utalványokat is adtam nekik. Hogy ott, a Ladoga-tó partján, máris kapjanak ellátást... Ugyanott, a Kirov kerületi tanács épületében dolgoztunk, de egy másik irodában, a kétszázhatvanasban. Ott már kis kályha állt, és egy kicsit befűtöttünk. Tűzifa azonban nem volt, úgyhogy az ott maradt bútort égettük fel, régi székeket, fölösleges íróasztalokat, szekrényeket, a hitványabb bútort széttörtük. Utána pedig magunk szereztünk tűzifát:

faházakat jártunk bontani. Emlékszem, én a közeli Január 9. parkban bontottam. A kerületi tanács épületének fűtése céljára meg általában a kerület lakossága számára, hogy az emberek egy kicsit melegben lehessenek.

– És a faházak lakóit átköltöztették, vagy azok már üresen álltak?

– Üresen. Senki sem lakott bennük. A férfiak a frontra mentek, a nők pedig vagy meghaltak a hidegtől meg az éhségtől, vagy pedig már a Nagy Földre küldték őket. Egyeseket melegebb kőházakba költöztettek át. És abból az időből, amikor az evakuálási bizottságban dolgoztam, nem tudom elfelejteni a következő esetet. Egyszer felkeresett egy ismerős férfi. Első férjem jó barátja volt. Emlékszem, hogy amikor elvégezték a Hajóépítő Főiskolát, és együtt dolgoztak az Admiraltyejszkij Gyárban, nagyon szerettek szépen öltözködni. Ott sok pénzt kerestek, és mind a ketten elegánsak voltak. És a férjemnek ez a barátja egyszer csak megjelent az irodámban, s olyan piszkos, olyan ijesztő külsejű volt, hogy eleinte rá sem ismertem. Azért jött, hogy megkapja a maga és az anyja hátországba távozásához szükséges okmányokat. Az édesanyja, mint mondta, az éhhalál szélén állt. Akkoriban pedig volt egy utasítás arra, hogy lehetőleg minden öreget el kell szállítani Leningrádból, mert nincs ennivaló. Hát ezért elsősorban az öregeket és a gyerekeket szállították el. Nem tudom, hogy ez az ember miért nem szolgált a hadseregben, talán az egészségi állapota miatt. De ijesztően festett, csupa korom volt, az arca is kormos, valamilyen női kendőt viselt, vagyis a télikabátja fölé holmi gyapjúkendőt kötött, és a kabátja gallérja fel volt tűrve, az arca alig-alig látszott. Amikor hozzáfogtam az okmányok kiállításához,

ránéztem, és ezt gondoltam: Istenem, hiszen ez jó ismerős, a férjem évfolyamtársa, fiatalember, nemrég végezte el a főiskolát. Huszonhét éves lehetett, és most úgy nézett ki, mint egy aggastyán. Kiállítottam az okmányokat neki meg az anyjának. Ő pedig ezt mondta: »Előbb elhúzom szánon az édesanyámat a Finn pályaudvarig, aztán meg talán ő is húz engem egy kicsit.« Ő is nagyon legyengült az éhségtől. Az emberek egymást váltva jutottak el szánkón a Finn pályaudvarig, onnan pedig tovább vitték őket a Ladogatavon keresztül az Élet útján. És később megtudtam, ez az ismerősöm sem jutott a Ladoga-tóig, útközben az éhségtől és a hidegtől ő is, meg az anyja is elpusztultak."

Arról keveset meséltek nekünk az emberek, hogyan haltak meg közvetlen közelükben a hozzátartozóik – vagy azért, mert az emberek mintegy ködfátyolon keresztül emlékeznek erre, vagy mert a felidézés túlságosan fájdalmas. Viszont a temetésről sokat beszéltek.

Azok között a viszonyok között nem volt könnyű megadni a végtisztességet a halottnak. Sok embernek ez egyszerűen meghaladta az erejét. És nem tudták megfizetni, ha saját erejükből nem futotta. A temetés probléma lett. Elbeszélése olykor gyötrelmesebb volt, mint a halálé. De az egyik elválaszthatatlan a másiktól.

A szeretet, a közeli hozzátartozó elveszítése miatti szomorúság egész ereje – mind arra a törekvésre pazarlódott, hogy akit már megmenteni nem lehetett, legalább eltemessék. Az emberek emberek maradtak.

Ljudmila Alekszejevna Manikina (Nyevszkij proszpekt, 130., 13. ajtó) történész, a Központi Állami Hadtörténeti Levéltár munkatársa, így beszél erről:

„– Azután pedig az következett, ami mindenki számára: az éhínséges november, az éhínséges december. Ez negyvenegyben volt. Ekkor már igen súlyos veszteségeink voltak. Ekkor halt meg Alekszej Alekszejevics Silov. A szovjet levéltárügy egyik megalapítója volt.

– Hogyan halt meg?

– Hogyan halt meg? Megbetegedett, legyengült. Hiszen valamennyien második kategóriájú ellátást kaptunk – alkalmazottnak járó élelmiszerjegyeket. Alekszej Alekszejevics akkor hatvanéves volt. Úgy élt, mint mi valamennyien – kaszárnyaviszonyok között. A Történeti Levéltárban dolgozott (ez ugyanahhoz a szervhez tartozott), pincében lakott. És hát egyszerűen elaludt, ahogyan majdnem mindenki, aki éhségdisztrófiától halt meg. Egy idő múlva szánkóra tettük, s mivel végképp lehetetlen volt temetőben elföldelni, egy kerítéssel körülvett helyre vittük oda, ahol a Novaja Gollangyija van. Ismerik ezt a helyet? Szánkón, koporsóban vagy anélkül hordták oda a halottakat – mindenféle módon. Hivatalosan kijelölt hely volt. Két-három ember ült ott, ügyeletes szolgálatot teljesített. Azután teherautókkal szállították el a holttesteket.

– És a Vérző Megváltó templomnál hogyan temettek?

– A Vérző Megváltó környékén egészen másként volt. Egyszerűen odaszállították a halottakat. A gyógyszertáraknál is igen sok embert raktak le – félholtakat vagy már halottakat.

– A gyógyszertárak mellett? Miért éppen ott?

– Úgy gondolom, azért, mert azelőtt a gyógyszertárakban mégiscsak nyújtottak valamiféle orvosi segítséget. A kórházak körül is leraktak embereket. Nem

volt erejük, módjuk arra, hogy még messzebbre vigyék őket. Mi is így tettünk Alekszej Alekszejevicscsel. És hol van eltemetve? Sokszor kérdezték tőlem a leningrádi tudósok: »Hol van eltemetve Silov?« Nem tudom... Azután meghalt Mihail Iljics Ahun. Igen kiváló katonai bibliográfus volt. A Szmolenszki temetőbe akartuk vinni, de nem voltunk képesek odáig eljutni. Félúton a hóban hagytuk a koporsót. Ez januárban történt. Március másodikán pedig meghalt az édesanyám. Ez az én személyes ügyem, de el akarom mondani, mi történt. Amikor anyám meghalt, nekem valamilyen rögeszmém támadt... Ő március másodikán halt meg. Élelmiszerjegyet pedig előző napon kapott. Eltartottnak járó jegyet. Anyám is elaludt. Igen közel lakott a Katonai Levéltárhoz; én a Gercen utca egyben dolgoztam, ő pedig a tizenegyben lakott.

– Ön itt lakott? Ugyanebben a házban?

– Igen. Gyakran jártam anyámhoz. Vaskályhát eszkábáltunk össze. Azt, hogy én életben maradtam, neki köszönhetem, mert ő megosztotta velem a kenyerét. Az én kenyéradagomat is három részre osztotta, megpirította a vaskályhán, forró vízzel öntötte le, és naponta háromszor ezt ettük, ha ez ételnek nevezhető. Március másodikán pedig anyámat elhagyta az ereje, s amikor elmentem hozzá, akkor halt meg. A szemem láttára halt meg. Anyámat a Volkov temetőben akartam elföldelni, ahol a húgocskám is nyugszik. Kimentem a temetőbe. A város egészen kihalt volt. Elmondani is nehéz, milyen volt akkor a város. Valamiért mindig úgy rémlett nekünk, hogy a tenger fenekén van, mert az egész várost roppant dér borította, minden vezeték zúzmarás volt, olyan vastag lett, mint amikor a hűtőszekrény belsejére ráfagy a jégkéreg.

Ilyen volt minden vezeték. A villamosok élettelenül, dermedten álltak. Olyan volt, mint egy tengeri király megfagyott birodalma. És valaki lejött a földre, és itt jár-kel. Kiértem a Volkov temetőbe. És találkoztam egy asszonnyal, aki szemlátomást jó erőben volt. Megkérdezte: »Maga . . .« – nem, így mondta: »Te el akarsz temetni valakit?« »Igen« – mondtam én. »Én megtehetem neked, de nem ingyen!« »Jól van.« »Akkor holnapután négykor gyere el. Hol ássak sírt?« »A húgom mellett szeretném« – feleltem. Elindultunk. Az asszony megnézte a helyet, és így szólt: »Akkor itt mellette ásom meg a sírt.«

A munkahelyemen segítettek, koporsót csináltattak, fogtuk a szánkót, és elindultunk a Nyevszkij proszpekten. Március hetedike volt, hó már alig maradt. Húztuk a szánkót. A Lityejnij sugárút körül heves tűzbe kerültünk. A rendőr ránk kiáltott: »Mit csinálnak? Én vállaljam a felelősséget magukért?! Fussanak a kapu alá!« A munkás meg a takarítónőnk azt mondta, hogy nem megy sehová. Én is azt mondtam: én sem. Leültünk a koporsóra, és vártuk, hogy elmúljon a tüzelés. Aztán továbbindultunk. Sokáig mentünk – bizonyára vagy két óra hosszat. Amikor odaértünk, a sír csak úgy idáig volt kiásva, mert a föld olyan volt, hogy valóban nem lehetett ásni. Az a nő pedig így szólt: »Jól van no, várj csak, tovább ásom.« A barátaim körülnéztek és így szóltak: »Mi most elmegyünk, Ljudmila Alekszejevna.« Olyan este, olyan naplemente volt, hogy az egész ég lángolt. A temetőben minden jól látszott. Én azt mondtam: »Menjenek csak, én itt maradok.« No, ők sírva fakadtak, én is sírtam. És elmentek. Én meg ott maradtam. Úgy éreztem, megfagyok. Az asszony meg csak ás. Erős, jól megtermett nő volt. Azt kérdi: »Nem fagysz meg?«

Én ezt mondom: »De igen.« »Én ott, a templom házikójában lakom. Menj oda – mondta –, pihenj nálam egy keveset. Aztán, egy óra múlva, gyere vissza. Meglátjuk, mi lesz aztán.« Hát én elmentem oda. Üldögéltem körülbelül egy órát.

– Meleg volt ott?

– Nem, hideg volt. De mégsem fagyott. Üldögéltem, aztán visszamentem – az a nő szinte semmit sem csinált, alig-alig jutott mélyebbre. Akkor elhatároztuk: a koporsót lerakjuk a hóba, és jókora hóbuckát hányunk fölé. A nő ezt mondta: »Nos, ha eljössz egy hónap múlva, április elején, akkor megcsinálom neked az egészet. Egy hónap múlva már felolvad. Akkor megcsinálom az egészet.« Én már nem voltam se élő, se holt. Azt mondtam: »Jól van. Elmegyek.« Az meg rám nézett és így szólt: »Te biztosan nem érsz haza.« »Hát biztosan nem érek haza.« »Akkor maradj nálam.« (Én egy egész kenyeret és cukrot hoztam neki.) És aztán hozzám fordult, és egészen nyugodtan mondta: »Ne félj, nem bántlak!« Én így feleltem: »Nem félek.« »Hát akkor gyerünk.«

És beléptünk a szobájába – parányi volt, és semmi bútor benne. Semmi, csak egy priccs a padlón, akár a vonaton, a termes kocsiban, meg egy odafönt is. Az asszony levágott egy fadarabot valamilyen koporsóból, befűtött a kis kályhába, vizet forralt, a kenyeremből szelt, a cukromból is letört egy darabkát, és azt mondta: »Edd meg.« Én megettem. »Most pedig – mondta – feküdj le a felső priccsre.« Leroskadtam. Nekem már teljesen mindegy volt!"

Aztán az emberek visszatértek az élők közé – élni. Szűkmarkúan osztogatta a külső örömöket ez az élet, de a leningrádiak kerestek és találtak magukban (és másokban is) erőt, akaratot, lelki gazdagságot, egy-

szerre derűsebb és melegebb lett az életük a blokád gyűrűjében . . .

Így Ljudmila Alekszejevna is visszatért abból a temetői szorongásból a maga világába . . . „Mi nem csupán így éltünk" – mondja, mintha az előzőleg maga rajzolta képpel vitázna. És nem ő, hanem maga az élet szembesítette más képekkel – az emberi lélek felfelé szárnyalásának képeivel.

„– A következő érdekes dolgot akarom elmesélni. Lakott itt egy bizonyos Juríj Alekszandrovics Francev – bizonyára ismeri, később a felsőfokú diplomataképző tanfolyam igazgatója lett. Professzor volt, szintén kaszárnyafejadagot kapott. Akkor a Mojkán volt a párttörténet tanulmányozására alakított munkaközösség. És mi is kaszárnyafejadagon éltünk. Én Francevet azelőtt nem ismertem. Egyszer eljött hozzám is, így szólt: »Szeretném megnézni, hogyan élnek a szomszédaim.« »Tessék.« Nagyon kedves, nagyon érdekes ember volt. Egyszer, már tavasszal, ezt mondta nekem: »Ljudmila Alekszejevna, találjunk ki valamit. Hiszen nem élhetünk csak így. (Roppantul sovány, magas termetű, őszes hajú férfi volt.) Csak nem élhetünk mindig így?« »Rendben van – feleltem. – De mit csináljunk?« »Gyűjtsük össze a történészeket, és beszéljen ki-ki arról, amiről akar.« A gyűlés pedig a Tudományos Akadémia levéltárában lesz, a földszinten. Tudják, hol van? A rakparton, ott akkor üres telek volt. És hát ő meg én összegyűjtöttük mindazokat, akik Leningrádban maradtak. Okvetlenül beszéljenek Kszenyija Alekszandrovna Szerbinovával (ő jelenleg, úgy tudom, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója). Ő az egész blokád alatt Leningrádban élt. Sok mindent mesélhet önöknek . . . Néha

öten jöttünk össze, néha heten. Nagyon különös szeminárium volt ez. Mindenki beszélt, beszámolót, előadást tartott arról, amiről akart. Én például az 1812-es évvel foglalkoztam, Gyenyisz Davidov partizántaktikájáról beszéltem. Iraida Fjodorovna Petrovszkaja, a mi tudományos munkatársunk (jelenleg a Színház- és Zenetudományi Intézetben dolgozik) a moszkvai népfelkelésről, a pszkovi népfelkelésről, a pétervári népfelkelésről beszélt. Az Ermitázs egyik munkatársnője (a nevére nem emlékszem) az ötödik században Rómában létesített szőlőskertekről beszélt.

– Hát ez nagyszerű!

– Az egész dolog nagyszerű volt. Szerbinova a görög ikonokról tartott előadást.

– Csak hogy minél jobban eltereljék a figyelmet az éhségről?

– Igen, ez amolyan levezető szelep volt! Több órás előadásokat tartottunk, és amellett olyan figyelmesen hallgattuk, hogy nem emlékszem arra, hogy később bárkit is így hallgattunk volna.

– És hányan voltak jelen?

– Ekkor már többen jöttek el, először tízen, végül harmincan. Senki nem mozdult, senki nem ment ki, *senki!* Minden pénteken összejövetelt tartottunk. Ha az egyik nap nem tudtuk befejezni, akkor azt mondtuk: a legközelebbi alkalommal folytatjuk.

– No és örömmel emlékszik vissza erre?

– Óriási örömmel emlékszem vissza rá! Ez amolyan nagy lélegzetvétel volt, az ember azzal foglalkozott, amivel foglalkozhatott volna, ha ez az egész nincsen . . . Aztán még ilyesmi is történt. Egyszer beállított hozzám Viktorov újságíró, a Hadtörténeti Levéltárból, és azt mondta: »Ljudmila Alekszejevna, én adatokat gyűjtök arról, hogy mivel foglalkoznak a

tudósok. Nem számít, hogy milyen szakmájúak. Mivel foglalkoznak, milyen tudományos munkával? A Gorkij Tudósház ilyen anyaggyűjtési munkát végez. Kérem, intézzen körkérdést a történészekhez.« Kiderült, hogy majdnem mindenki foglalkozott valamivel. Aztán könyvet szándékoztak kiadni erről. Nagyszerű könyv lett volna. Úgy tudom, Orbeli irányította a dolgot. Már a korrektúra is megvolt. De aztán bonyolult esztendők következtek Leningrádban, és ez a korrektúra ott maradt nálunk, a kéziratosztályon. Könnyűszerrel megnézhetik . . ."

Mindennapi élet a blokád gyűrűjében

A fasiszták éhséggel kínozták Leningrádot, a leningrádiakat. Az anyáknak az a kínszenvedés jutott osztályrészül, hogy a szemük láttára haltak meg gyermekeik és férjük, a katonáknak pedig az, hogy látták lassan sorvadó anyjukat, feleségüket, gyermekeiket, ettől remélték a németek azt, hogy a leningrádiak meginognak, és megnyitják a város kapuit.

Hitler így magyarázta a Leningrád miatt támadt nem várt „fennakadás" okát a németeknek és a világnak: „Leningrádot most szándékosan nem rohamozzuk meg. Leningrád maga emészti fel önmagát."

A rohamok pedig eközben egymást érték. Tovább folytatódtak. Közöttük a legfélelmetesebb roham is: az éhségé.

Az emberi szükségletek rohamosan csökkentek, kenyérre, melegre, vízre összpontosultak, korlátozódtak.

„– Az éhség: minden!" – így kiáltott fel G. A. Szamovarova orvosnő, aki átélte a blokádot. És ő ezt nemcsak másokon tapasztalta, hanem személyes élménye is ez. „Tudják, mi volt a legnagyobb öröm? Amikor 300 grammra emelték a kenyéradagot. Tudják? A péküzletekben sírtak, összeölelkeztek az emberek. Ez Krisztus boldog feltámadása, piros betűs ünnep volt!"

De a 300 gramm kenyér (más élelmiszer nélkül) – még mindig „halálos" adag. Pedig 200 és 125 gramm is volt.

És sem víz, sem tüzelő, sem villanyáram . . .

A városi körülmények akadályozták az alkalmazkodást. A központi fűtés nem működött, kályhák meg

nem voltak. A tűzhelyeket, elektromos főzőlapokat már régen felszámolták a lakásokban. Egy vödör víz, akárcsak egy hasáb fa megszerzése – gyakran bonyolult, néha egyenesen megoldhatatlan probléma lett. És a világítás? Mécses – látszólag egyszerű. De mivel töltsék meg? Hol lehet petróleumot, lámpaolajat szerezni? Hiszen még a nappali világítás lehetőségét sem használhatták ki, mert sok házban – talán a házak többségében – a bombázásoktól kitörtek az ablaküvegek, és az ablakokat furnérlemezzel szegezték be, takarókkal függönyözték el, rongyokkal, matracokkal tömték be. Úgyhogy a szobákban állandó sötétség volt (ekkor született a „befurnéroz" szó, a „beüvegez" helyett).

„– Borja ügyes mécsest eszelt ki – kiönthetetlen tintatartó, amelybe üvegcsövet illesztett kanócnak" – jegyzi fel naplójában *Faina Pruszova.* Ez találmány, esemény volt.

Még az utcán is sötét volt: az elsötétítés miatt a házszámtáblákra kék lámpákat csavartak be.

„– Amikor a kék lámpák is kialudtak, akkor emlékezet szerint kellett eligazodni. Amikor derült az ég, akkor az ember a háztetők szerint tájékozódik, amikor pedig sötét, akkor rosszabb a helyzet. Autók nem jártak, az ember beleütközött azokba a járókelőkbe, akiknek mellén nem volt világító jelvény" (*O. P. Szolovjovának,* a Kirov Cérnafonó Kombinát munkásnőjének naplójából).

A sötétség valóban nyomasztóan hatott. Ehhez a dermesztő sötétséghez nehéz volt hozzászokni, alkalmazkodni.

„– Tehát hazament a kórházból? – kérdezzük *Irina Vasziljevna Kurjajevától.*

– Igen, egy ideig kezeltek, aztán hazamentem. A

dajkánk még élt, de már a végét járta az éhezéstől. Emlékszem, igyekeztünk talpra állítani. A kórházban valamiféle porokat adtak nekünk – aranyat ért! –, és mi úgy véltük, hogyha ezeket hazavisszük, akkor megmenthetjük hozzátartozóinkat. Emlékszem, megpróbáltuk feltáplálni a dajkát, aki persze már nagyon legyengült, annyira, hogy az éhségtől hasmenése volt. Szemünk láttára halt meg. Ezelőtt pedig meghalt tizennyolc éves unokatestvérünk, a nagynéném és nagybátyám. Januárban és februárban sok helyen egész családok pusztultak el. Szörnyű volt! Nagynéném kórházban. Anyám szörnyű ödémával feküdt (akkor bizonyára fiatalabb lehetett, mint én most). Nagyanyám fekszik. A dajka fekszik. Víz nincs. Sötétség és hideg.

– Villany már nem volt?

– Villany nem volt. Ideiglenesen kis vaskályhát állítottak be. Megjelent egy katona, és letett egy ilyen ideiglenes kályhát. Ekkor nekem kellett vízért járnom, mivel én voltam a legéleterősebb és a legidősebb a gyermekek közül. Vizet a vízvezeték nyílásából vettünk. Minden reggel kimentünk – ez is hőstett volt. Vödör nem akadt. Kis korsót használtunk, legfeljebb úgy három liter férhetett belé. Vizet kellett szerezni. A Néváig elmenni bizony nagy út volt, az aknanyílás pedig nyitva állt. Mindennap egyre újabb és újabb hullákat találtunk, azokét, akik nem jutottak el a vízig, aztán pedig a víz elborította őket. Valóságos kis domb keletkezett: domb meg jégkéreg, alatta pedig holttestek. Szörnyű volt. Keresztülmásztunk rajtuk, vizet mertünk, és hazavittük.

– Látszottak a jégen keresztül?

– Igen, látszottak. Nem lehetett megkülönböztetni, férfi vagy nő, valamennyi be volt bugyolálva – ki pokrócba, ki kendőbe, ki mibe. Egyre kevesebb em-

ber maradt. A mi lakásunkban még egy család élt, ott csak egy ember maradt. Az egész házban nagyon kevés élő ember akadt. Reggel kimentek, és hőstettnek tekintették, ha egy holttestet ki tudtak cipelni a lakásból a lépcsőházba. Ezt úgymond helyes dolognak tartották: a lakásban nem maradt halott, az önkéntes rendészek pedig felszedik a lépcsőről."

Klavgyija Petrovna Dubrovina akkor húsz-egynéhány éves volt, esztergályosként dolgozott, és a blokád alatti fiatalságából most sok mindenre mosolyogva emlékszik vissza. Számunkra szinte semmi szívderítő nincs ebben, ő azonban – miért, miért nem – mosolyogva beszél akkori nehéz életéről.

„– A háború előtt én olyan voltam, hogy közönséges harisnyát nem is viseltem – tudják, mint mondani szokás, amolyan divathölgy: csak selyemharisnyát hordtam, meg magas sarkú körömcipőt. De, amikor az élet így főbe kólintott, azonnal áthangolódtam. Igaz, Leningrádban talán néhány nap alatt minden egy csapásra eltűnt. Az üzletekben például azelőtt, akárcsak most, oszlopban álltak a tábla csokoládék, de akkor néhány nap múlva – az égvilágon semmi sem maradt! Mindent azonnal felvásároltak: az emberek készleteket gyűjtöttek. De hamar bevezették a jegyrendszert. Az iparcikkekkel ugyanez volt a helyzet. Észbe kaptam: hogy maradhattam én így? Az üzletbe szaladtam, és még sikerült egyszerű pamutharisnyát szereznem, ráadásul fekete volt, és gumis. Nem emlékszem, mennyi lehetett ott, talán hat pár, hét, én megvettem mind a hat párat, és mindet felhúztam. S ez a hat pár harisnya le se jött rólam. Elképzelhetik. Fekete harisnyát viseltem, méghozzá hat párat állandóan – hogy megmeneküljek a hidegtől! Aztán: ho-

gyan szereztem megfelelő lábbelit. Ezen is töprengtem – mitévő legyek? Hiszen így elpusztulok. Hát, hevert otthon néhány ócska rókabőr. És valahol szereztem, kéz alatt vettem (akkor még árultak ilyesmit, egy darabka kenyérért) amolyan csizmafélét, ezt gépen varrják, barchetből, olyan vékonyka lábbeli. De az ember mégis beledughatta a lábát. Hát én mit csináltam? Ezeket a bőröket kapca helyett felcsavartam, és beledugtam a lábamat a csizmába. De ebben nem lehet az utcán járni, ez amolyan házicipőféle, a talpa vékony. Valahol a folyosón találtam egy óriási férfikalucsnit (nyilván a legnagyobb méretű lehetett), olyan hegyes orrú volt. Hát a csizmámat bedugtam ebbe a sárcipőbe, lyukakat szúrtam, zsinórral átfűztem, mint a bocskort, bekötöttem – így óvtam a lábamat. Állandóan meleg lábbeliben jártam. Másként elpusztultam volna ... Ami pedig a mosakodást illeti, víz persze nem volt. Amikor még eljártam hazulról, gyárba mentem, az egyetlen mosdószerem egy darabka rongy volt a zsebemben. Kiléptem az utcára – hó volt. Felmarkoltam egy keveset, kicsit megdörzsöltem a kezemet, víz helyett – és kész. Nos, az arcomat, úgy emlékszem, ledörzsöltem a ronggyal. Különben sohasem volt ennél több, nem mosakodtunk, egyáltalán nem akadt víz. Nos hát, az étkezdében, ahol enni kaptunk, ott adtak egy keveset."

Ivan Andrejevics Korotkov festőművész:

„– Milyen események történtek itt? A vízvezeték néhol működik, és onnan vödörrel vizet lehetett venni, de sok helyütt nagy jéghegyek keletkeztek. A Nyevszkijen, éppen Gosztyinij Dvor körül is emelkedett egy ilyen torony. Miért keletkezett? Hát mert amikor a vödröket megtöltötték, akkor kiloccsantották a vizet, az megfagyott, a jég egyre vastagodott,

és már két-három méter magasra emelkedett a földtől. Aztán már valóságos esemény volt felkapaszkodni rá. Vizet én hordtam. Az ember felkapaszkodik (katonacsizmát viseltem), de hogyan megy vissza? A vödrökkel? Nos, néha lekuporodtam a dombra, és szépecskén lecsúsztam, néha azonban lehuppantam. És megint kiloccsantottam a vizet. S ez a hegy egyre növekszik, se vége, se hossza. Így volt a Névához vezető lejtőn is, így jártak azok is, akik a Névából hordták a vizet."

Galina Joszifovna Petrovna:

„– Igen, mi a Névából hordtuk a vizet. Nagyon jól emlékszem erre. A Bronzlovassal szemközt volt az a hely. Az Alekszandrovszkij-kerten keresztül jártunk oda. Volt ott egy nagy lék. Letérdeltünk a lék mellé, és vödörrel mertük a vizet. Én mindig apával jártam oda, vödrünk meg nagy kannánk volt. És miközben hoztuk a vizet, az persze már jéggé változott. Hazahoztuk, felolvasztottuk. Persze piszkos víz volt. Nos, felforraltuk. Főzéshez kellett egy kevés, aztán meg mosakodáshoz. Elég gyakran kellett vízért járni. És szörnyen csúszós volt. Nagyon nehéz volt leereszkedni a lékhez. Mert hát az emberek nagyon legyengültek: gyakran előfordult, hogy valaki telemerte a vödrét, de felmászni nem tudott. Egymást segítették, fölfelé húzták, a víz pedig megint kiömlött. A Szenátus és a Szinódus előtt valamilyen hajó állt. Megesett, hogy a tengerészek odajöttek, és segítettek az időseknek. De hát rá sem lehetett jönni, hogy idős vagy fiatal az illető, először, mert annyira be volt mindenki bugyolálva, másodszor pedig a füstös mécsesek miatt olyanok voltunk, akár az ördögök. Nem mindig lehetett mosakodni, nem volt mindig víz."

A faházakat szétbontották tüzelőanyagnak, tűzifá-

nak a gyárak, a hivatalok számára, s a fa egy részét azoknak adták, akik részt vettek a bontásban.

De mindenki olyat keresett, ami közelebb esett, és amivel meg tudott birkózni.

„– Nálunk, a negyvenes számú házban központi fűtés volt, de nem fűtöttek. A szobákban hideg volt. A konyhában pedig egy fatüzeléses tűzhely állt. Csak egy társbérlőnőnk maradt ott, így hát vele jártunk ki. Kerítés már nem jutott nekünk – valamennyit szétfűrészelték (körös-körül mindenütt fakerítések voltak). Hát én ővele a földből kiálló, alacsony kis cövekeket fűrészeltem le. Hol én fűrészeltem fekve egy kicsit, amolyan egykezes fűrésszel (mit is bírtam én), hol meg ő fűrészelgetett fekve. Így hoztunk fát, elfűtöttük, néha főztünk is." (Zoja Jefimovna Vasziljeva.)

Akkor még gyermek volt, de emlékszik rá, és soha nem felejti el *Galina Alekszandrovna Marcsenko* (Primorszkij sugárút 55., 11. ajtó), milyen mérhetetlenül fontos a kenyér, a víz, a tűzifa:

„– Aztán, mint mondtam, már nem jártunk többé az óvóhelyre, mert nem volt hozzá erőnk. Amikor riadó volt, egyszerűen lefeküdtünk és betakaróztunk. Az első emeleten laktunk, az ablakok mind teljesen be voltak szegezve; sohasem jártunk ki. A lakásból mindenki elköltözött. Társbérlet volt, négyszobás. Mi a legkisebb szobába költöztünk át – ahol a nagynéném lakott. Az összes többiben pedig szép lassacskán kitördeltük a padlót. S a padlót – már nem emlékszem: parkett volt, vagy egyszerű, festett deszka – tüzeltük fel. Könyvünk nem volt nagyon sok, és sajnáltuk elégetni. Egy ágy, egy dívány és néhány szék – ennyi bútorunk maradt. A díványon három párna, meg néhány hurkapárna, ezeket is fokozatosan elégettük,

mert azokban forgács is akadt. Honnét került a vaskályha, ki hozta, mikor vettük? Erre nem emlékszem. Kis vaskályha volt. Apróra, igen apróra vagdostuk a kenyeret, kis darabkákra, és a kályhán szárítottuk, egyszerűen rátapasztottuk. A kenyér amolyan ragadós volt. Ezt a kétszersültet rágcsáltuk.

– Vizes kenyér volt, de jobb volt szárazon enni? Miért?

– Mert így tovább megmaradt a kenyér íze . . ."

Alekszandra Boriszovna Gyen, a leningrádi rádió volt munkatársnője pedig, miközben emlékeit mesélte, sorra mutogatta:

„– Itt állt nálunk az ideiglenes vaskályha, a parkett azóta is hibás. Itt meg azért hibás, a parkett, mert a férjem a legutolsó időkben itt hasogatta szét a bútort. Míg meg nem halt ezen a díványon. Itt. Mert ezen az ablakon át fény szűrődött be . . . Előbb a konyhai polcok, a konyhaasztalok tűntek el. Aztán a többi bútor."

Vlagyimir Rudolfovics Gyen. Alekszandra Boriszovna fia is beavatkozott a beszélgetésbe:

„– Az ennivalóról beszélt, szerintem illetlenségnek számított. Az emberek jól megtanulták, hogy amikor ellátogattak valakihez, úgy viselkedjenek, mintha egyáltalán nem is akarnának enni. Idegen ember jelenlétében lehetett enni, bár ez általában illetlenségnek számított. Igen, lehetett enni, és mindenki nagyon ügyesen úgy tett, mintha ő nem is volna éhes . . ."

Ezt ő még akkor, kisfiú korában, megfigyelte, megjegyezte, emlékezetébe véste.

„– Azzal a kérdéssel, hogy min főztünk, még nem foglalkoztunk – emlékeztetett bennünket Alekszandra Boriszovna.

– A könyveket én saját kezűleg égettem, amellett igyekeztem valahogy előbb a rosszabbat kiválogatni – folytatta Vlagyimir Rudolfovics, s közben olykor anyjára pillantott. – Előbb mindenféle kacatot vettem elő – olyasmit, amit a háború előtt nem is láttam. A könyvek mögött akadt mindenfajta kacat – brosúrák, technikai ismertetők, amelyek nyilván véletlenül kerültek oda. Aztán a számomra legkevésbé érdekes kiadványokkal kezdtem – a Vesztnyik Jevropi című folyóirat évfolyamaival, meg aztán más efféle is volt még. Aztán, úgy emlékszem, először a német klasszikusokat tüzeltük fel. Aztán már Shakespeare-t is elégettem. Puskint is. Arra nem emlékszem, hogy milyen kiadású volt. Szerintem Marx-féle, kék színű, aranybetűs. Tolsztojt is – a híres több kötetes kiadást, szürkészöld borítóval, amelynek a sarkában fémmedalion volt beragasztva.

– Én meg főként Schillert, Goethét – a német klasszikusokat gyömöszöltem a kályhába – tette hozzá bűntudatosan, halkan az alacsony termetű Alekszandra Boriszovna.

– Elégettük a bútorokat – folytatta Vlagyimir Rudolfovics. – Volt nálunk egy olyan régimódi ruhásszekrény, tudják, két alsó fiókkal. Hát azzal húsz napig fűtöttünk. Apa pontos ember volt, elhatározta, hogy megfigyeli, meddig futja? Meg is jegyezte. A szekrénnyel húsz napig fűtöttünk."

Hát így mesélt nekünk anya és fia, lakásuk, a benne épségben maradt holmik, a falak, a megperzselt parkett pedig szintén mintegy részt vettek a beszélgetésben, „emlékeztek".

... Abból a szobából, amelyben *Alekszandra Mihajlovna Arszenyeva* lakott, a legfontosabb hiányzott – a kályha!

„Nincs kályha! Nem tudom, hol vegyek kályhát kenyérért? És honnan szakítsam ki azt a kenyeret? Hiszen nekem alkalmazotti élelmiszerjegyem van, a gyermek-élelmiszerjegyre pedig az étkezdében semmit sem adnak. Az el is veszett, ketten a kislányommal azzal az egyetlen alkalmazotti jeggyel ettünk az étkezdében. Tudtam, hogy maholnap összeroskadok. A kislány még tűrhetően volt. Igaz ugyan, olyan hallgatag volt, csak ült szép csendben, és várta, mikor megyünk az étkezdébe ..."

Néha valamelyik padláson a forradalom első éveiből való kiskályhát találtak. Rongyokkal, ócska cipőkkel, parkettel, matracokkal fűtöttek, a legfőbb tüzelőanyag azonban a sok-sok faház volt. Ezekkel fűtötték a hivatalokat, az üzemeket. A faanyagot szervezetten, a kerületi végrehajtó bizottságok segítségével osztották el.

De nem volt elég tűzifát találni, vásárolni, cserélni, szerezni, azt még fel is kellett hasogatni, el is kellett hozni. És ez gondot okozott.

„Elindultam, hogy valami tűzifát keressek a pincében, találtam egy hasábot, amelyet kis darabkákra kellett hasogatni a vaskályhához, de nem volt erőm hozzá, felemeltem a fejszét, és nyomban a földre roskadtam. Sírva fakadtam, s ezt mondtam: mi van velem, hiszen nem vagyok beteg, egészséges vagyok, és még sincs erőm?" (Julija T. naplójából.*)

Az embereknek nem volt annyi erejük, hogy szét-

* A nekunk átadott feljegyzések címében csak ez a kezdőbetű szerepel. Szerzőjuk vezetéknevét nem sikerult megállapítani.

törjék a szobájukban álló fiókos szekrényt. És milyen nehéz, sőt bonyolult feladat volt a házakat lebontani! A hivatalok különleges osztagokat alakítottak, ezek főként nőkből álltak. Gyakran nem tudták, hogyan férjenek hozzá a házhoz, hol kezdjék.

Jó néhány blokád ideji naplót juttattak el hozzánk. Egyeseket szerzőik hangosan felolvastak nekünk – hogy magnetofonszalagra vegyük. És megjegyzéseket is fűztek hozzá. *Galina Grigorjevna Babinszkaja* – magas, szép, bár már idős asszony, helytörténeti szakember, tudományos munkatárs – lakását szinte a családjával együtt a blokád idején átélt élmények sajátos „múzeumának" tekinti. Néhány üvegszilánkot mutatott a zongora megrongált, fényes fedelén, azok még mindig csillogtak. A stukkós mennyezet – ez régi, „pétervári" lakás – annak idején szintén megsérült, ez is észrevehető.

Galina Grigorjevna naplójában ezt írja a fürdőről (akkor tizennyolc esztendős volt): „Március harmadikán megnyílt a Raznocsinnaja-fürdő (a Raznocsinnaja utcában). Családostul elmentünk oda..." Mások is emlékeznek arra az 1941/42-es téli hónapokban igen ritka csodára: a meleg fürdőre. És arra, milyennek látta magát az ember hirtelen, amikor újra megpillantotta a saját meztelen testét és a másokét (hiszen hónapszámra ugyanabban a ruhában voltak, és ruhástul aludtak).

Margarita Fjodorovna Nyeverova valamennyi részletével együtt megjegyezte ezt a napot, és amikor odakiáltották nekik: „Szaladjatok, lányok, a Kazacsij utcában befűtötték a fürdőt, siessetek, siessetek!" – hát akkor az egész vébé rohant a fürdőbe.

M. A. Szjutkina, a Kirov Gyár volt műhely-pártszervezője segített a kórház melletti fürdő építésében, amelyet kémény nélkül, falusi módra építettek; és *Jelena Nyikolajevna Averjanova-Fjodorova* igen részletesen emlékszik arra, amikor negyvenkettő márciusában ők a Mitnyinszkij fürdőbe szóló jegyeket kaptak, jegy kevés volt, s a legjobb dolgozóknak adták, „és micsoda boldogság volt – forró vízben megmosakodni"!

Víz, tűzifa, meleg . . . És persze kenyér. Elsősorban ez, most is itt futnak egybe a visszaemlékezések fő szálai, ezzel függnek össze talán a legélesebb és legkegyetlenebb élmények. Azokban a napokban a kenyér grammjaival mérték az ember esélyét és reményét az életben maradásra, arra, hogy megérheti az elkerülhetetlen győzelmet.

És milyen drámák – a világ számára láthatóan és láthatatlanul – játszódtak le mindennap egy darabka kenyér körül (hiszen ez volt az élet és a halál mértéke!), milyen bonyolult, legmagasztosabb és legalantasabb érzések dúltak a kenyérért sorban állók között és a kis vaskályhák fölött, amelyeken a kenyeret szárították, elosztották!

Néhány – homályos, másodlagos jelentőségű – történetet hallhattunk arról is, hogy a kenyeret elvették (kamaszok vagy férfiak, akik leginkább szenvedtek az éhség kínjaitól és, mint kiderült, a legkevésbé kitartóak). Amikor azonban az ember kérdezősködni kezd, tisztázni akarja a dolgot – hányszor történt, saját szemükkel látták-e –, akkor kiderül, hogy az ilyesmi mégsem volt gyakori eset. A hatalmas városban természetesen különböző dolgok fordultak elő.

„– Egy reggel, amikor munkába mentem, a Leszni j és a Nyejslotszij utca sarkán, egy kenyérszállító

lovaskocsi haladt, kis öregember hajtotta. A kenyeret ponyva takarta. Egyszer csak, szinte a föld alól, ott termett vagy tizenöt iparitanuló-egyenruhás kölyök. Vaskampókkal kiráncigáltak egy csomó kenyeret, és elszaladtak. Nem volt, aki megállíthatta volna őket, meg nem is lehetett. A szegény öregember sírt: agyonlőnek! – hajtogatta. Ekkor azonban odaugrott egy rendőr meg több munkás, aki szemtanúja volt az esetnek, jegyzőkönyvet vettek fel, megállapították, hogy ötvenkét kenyér hiányzik. Hogy azután mi történt, nem tudom, úgy gondolom, az öregembert nem vádolták semmivel. Ezek nem tolvajok, hanem gyerekek voltak. Éheztek, fáztak, mosdatlanok voltak, és még teljesen, egészen gyerekek, sokan közülük már elveszítették hozzátartozóikat, és hát valamennyien munkapad mellett dolgoztak." (*Jekatyerina Pavlovna Janyisevszkaja* emlékirat-naplójegyzeteiből; Grazsdanszkij proszpekt, 90., 24. ajtó.)

Vagy a gránát szétvert egy lekváros hordókat szállító szekeret, és szétfröccsent a lekvár. Az emberek kapkodtak utána, merték abba, ami csak a kezük ügyében akadt! De megint csak nem ez a csoda, hanem egészen más: egyszer egy kenyérszállító autót zúzott szét egy ágyúgolyó, s a kenyér ott hevert, az emberek összeszedték, de senki sem vett el belőle!

„– Erős ágyútűz kezdődött... Én nagy nehezen odakúsztam a péküzlethez, nálunk a Sztacsek utca sarkán péküzlet volt, most ott kávéház van. Kiabálás, lárma támadt. Mindenki a földre vetette magát. Ki a padlón feküdt, ki a pult mögé bújt. *De senki nem nyúlt semmihez!* Ott sorakoztak a kenyerek, és senki nem nyúlt hozzá." (*Jevgenyija Szemjonovna Kozlovsz-*

kaja a blokád idején a kirov-kerületi végrehajtó bizottság elnökhelyettese volt; címe: Sztacsek utca, 8/2., 11. ajtó.)

Hiányos lesz a kép, ha egyes történeteket megemlítünk, másokat pedig elhallgatunk. Éppen azokat, amelyek az efféle kenyér- és kenyérráadás-tolvajokról szólnak. Ezekről is különféle dolgokat mesélnek. Egyrészt, az ilyen esetek mélyen az emberek emlékezetébe vésődtek. Hogyne: egy asszony és a gyerekei tegnap még a „holnapi" kenyérről ábrándoztak, éjjel azt álmodták, hogy már eszik – s hirtelen egy kéz felmarkolja, és a szájába tömi a kenyeret!... Ezt megjegyezték, bár a heves ágyútűz esetleg már kihullhatott emlékezetükből. És annyira sajnálták azt a kis ráadást – harminc éve emlékeznek rá! Még maguk a történetek elbeszélői is feszélyezve érezték magukat emiatt. De még jobban sajnálták azokat a serdülőkorúakat és férfiakat, akik megfeledkeztek önmagukról. És akkor, abban a pillanatban is sajnálták őket, bár a sorban álló, felháborodott emberekkel együtt ők is rájuk kiabáltak, sőt verték őket.

„– Velem lakott a fivérem felesége négyéves kisgyermekével meg az idős anyjával, aztán még a nővére jegyeit is nekem adták, és arra kértek, hogy én váltsam ki a kenyeret. Hát elmentem a péküzletbe. Megkaptam az egész család kenyerét. Nos, egy olyan kis veknit meg egy apró ráadást kaptam. Nem tudom, hogy ez milyen súlyú lehetett, talán ötven gramm. És ahogy átveszem az eladótól a kenyeret, egyszerre csak egy kölyök – éhes, kimerült, tizenhat-tizenhét éves forma kölyök – kikapta a kezemből a veknit! Nos, és éhségében gyorsan harapdálni kezdte – ette, hogy ette! Én meg felkiáltottam: »Jaj! Mitévő legyek, hiszen az egész népes családunk kenyerét megkaptam,

mit vigyek most haza?!« Erre az asszonyok nyomban bezárták az üzlet ajtaját, hogy a fiú ne szaladhasson el, és ütni kezdték! Mit csináltál – mondták neki –, elvetted egy család kenyerét! Ő meg csak még gyorsabban nyelte. A vekni maradékát elszedték tőle, nekem meg ez a kis ráadás jutott. Csak álltam és töprengtem: hát most mivel menjek haza? És ugyanakkor úgy sajnáltam a fiút; azt gondoltam, hiszen az éhség kényszerítette arra, amit tett, különben nem tette volna. És nagyon megszántam. »Jól van már, ne üssék tovább« – mondtam. Ez az eset emlékezetembe vésődött, s ezt gondoltam: Csakis az éhség ösztönözhet valakit ilyen tettre. Hiszen éhségében kapta fel azt a kenyeret!" *(Julija Tyimofejevna Popova.)*

Taiszija Vasziljevna Mescsankina (Szofja Kovalevszkaja utca 9., 97. ajtó) szemében a zavar, a bűntudat és csodálkozás könnye csillog, azért, amit az éhség művelt vele, miközben a következő esetet elevenítette fel emlékezetében. Amikor egyszer az üzlethez ért, ott éppen hasonló jelenet zajlott le: egy fiú felkapott egy kenyeret, a földre vetette magát, és fekve habzsolta . . . Őbenne megszólalt a büntető harag, a sérelem hangja, és szintén ütni-lökdösni kezdte a fiút, hogy megmentse tőle valakinek a kenyerét. Keze hirtelen egy darab kenyérbe ütközött a földön . . . De inkább hallgassuk meg őt, az elbeszélését, onnét a három decemberi naptól kezdve, amikor az üzletekben egyáltalán nem adtak kenyeret. Nem volt. A kenyérgyárak leálltak.

„– E három nehéz nap egyik éjszakáján úgy éreztem, hogy meghalok. A számból folyton csurgott a nyál. Mellettem feküdt a kislányom. Úgy éreztem, ezen az éjszakán meghalok. Mivel azonban hivő va-

gyok (ezt nem titkolom), éjszaka, a sötétben letérdeltem, és imádkoztam: »Istenem! Segíts, hogy megéljem a reggelt, hogy a gyerek ne lásson holtan. Később majd árvaházba kerül – de ne engedd, hogy holtan lásson.« Kimentem a konyhába. Ez idegen lakás volt (akkor ott laktunk, a mi házunkat, a Komszomol utca ötvennégyes számút, lebombázták). Kimentem a konyhába, és – valahogy erőt merítettem – félretoltam az asztalokat. S az egyik asztal mögött (isten a tanúm rá) találtam egy vajpapírt, és még három borsószem meg krumpliféj is hevert ott. Mohón felkaptam: ezt meghagyom, holnap levest főzök belőle. A papírt meg a számba gyömöszöltem. És azt hiszem, ennek a papírnak köszönhetem, hogy életben maradtam.

– Csak papír volt? Vaj nem maradt?

– Csak papír. Ennek a papírnak köszönhettem, hogy megértem a másnap reggelt. Reggel hatkor mind lementünk kenyérért. Belépek a péküzletbe, és látom: verekednek. Istenem! Ugyan miért verekednek? Azt mondják: egy fiút vernek, aki elvette valakinek a kenyerét. Tudják, én is elkezdtem lökdösni – mit művelsz, mi három napig nem kaptunk kenyeret! És képzeljék, nem tudom, hogyan, de az ő kenyere a kezembe pottyant, a számba dugom – csodák csodája! – és továbblökdöstem ezt a fiút. Azután pedig ezt mondom magamnak: »Istenem! De hát mit csinálok? Hiszen a kenyér már a számban van?« Odébbálltam, kimentem a péküzletből.

– És nem is kapott kenyeret?

– Később mentem el a kenyérért. Elszégyelltem magam, észbe kaptam. Hazamentem, s nem tudtam megbocsátani magamnak a történteket. Aztán elmentem, és megkaptam a kenyeret. Nekem kétszázhuszonöt gramm járt, munkásnő voltam, a kislánynak pedig százhuszonöt."

Az igazi tragédia azonban az volt, ha valaki elveszítette a jegyeit, különösen, ha az a hónap elején történt, és különösen akkor, ha az egész család élelmiszerjegyek nélkül maradt. Az elveszítő családja gyilkosának tekinthette magát. „Akkorát kiáltottam, hogy megállt a villamos" – emlékszik vissza *Anna Viktorovna Kuzmina.* A zsebéhez nyúlt, de már ott nem volt sem zseb, sem élelmiszerjegy... Olyat kiáltott, hogy megállt a villamos; odament hozzá egy asszony, s azt mondta, kísérje el. Ez az ismeretlen nő, aki egy étkezdében dolgozott, etette az akkor tizennégy esztendős Ányát, a kishúgát és az anyjukat, néhány válságos napon át, káposztaleves-maradékkal meg valamiféle morzsákkal.

Jekatyerina Pavlovna Janyisevszkaja visszaemlékezéseiben van egy jelenet, amely mintegy magába tömöríti a jegyek elveszítésének egész tragédiáját és a blokád első telének különös erkölcsét.

„– Az Engels sugárúton a következőt láttam: egy öregember szánt húzott, amely tele volt gyékénnyel alig-alig letakart holttestekkel. Mögötte pedig egy kis öregasszony vánszorgott: »Várj, kedveském, vegyél fel.« Az öregember megállt: »Mit akarsz, vénség, hát nem látod, milyen terhet viszek?« »Látom, látom, és éppen útba esik. Tegnap elveszítettem a jegyemet, úgyis meg kell halnom, és hogy a családom ne kínlódjon velem, vigyél el a temetőbe, ott elüldögélek egy fatuskón, megfagyok, és ott el is földelnek...« Akadt a zsebemben egy darabka kenyér, százötven gramm lehetett. Odaadtam neki..."

Az emberi érdeklődés, szükségletek köre persze egyre szűkül. De azok a szükségletek, amelyek megmaradtak, olyan jelentőségre, erőre tettek szert, amilyenre máskor nem. A megmaradt, fokozódott szükségletek között nemcsak a táplálék meg a vaskályha melege szerepelt, hanem a részvét melege is. A leningrádinak soha nem volt annyira szüksége segítségre, támogatásra, és az ő támogatása sohasem volt annyira fontos másvalakinek, mint a blokád napjaiban, hónapjaiban, éveiben. „Mindenkinek megvolt a maga megmentője" – mondta nekünk meggyőződéssel egy leningrádi asszony. Mindenki rászorult valakire, és ő maga is olyan nélkülözhetetlen lett másnak, mint a kenyér, a víz, a meleg.

És nemcsak a fizikai segítség.

A lelki táplálék, amikor olyan kevés volt pusztán a kenyér, nagyon-nagyon sokat jelentett!

„– Azt hiszem, az emberek soha többé nem hallgatják majd a verseket úgy, ahogyan azon a télen hallgatták a leningrádi költők verseit az éhező, felpuffadt, már alig-alig élő leningrádiak – írja Olga Bergholc az *Itt Leningrád beszél* című gyűjteményes kötet előszavában. – Azért tudjuk ezt, mert ők erőt találtak magukban ahhoz, hogy *írjanak* erről a rádiónak, sőt el is jöjjenek ide egyik vagy másik költemény szövegéért, amely emlékezetükbe vésődött; a legkülönbözőbb emberek voltak – diákok, háziasszonyok, katonák."

Úgy látszott, kenyér kell, mindenekelőtt kenyér, no és még víz és meleg! S mindenki arról beszélt és azt gondolta, hogy minden kívánság csakis erre, a leglényegesebbre összpontosult. Semmi másra. Pedig nem így volt. A kiszáradt testben az éhségtől megalázott, szenvedő lélek szintén táplálékot keresett. A szellem

élete tovább folytatódott. Az ember olykor csodálkozott önmagán, a szó, a zene, a színház iránt tanúsított fogékonyságán. A vers szükséglet lett. A vers, amely segített hinni abban, hogy az ember mérhetetlen kínjai nem haszontalanok és nem hiábavalóak. És még sok minden szükséges, egyszerűen nélkülözhetetlen volt a leningrádiak számára. Sorstársainak – az ostromlott Szevasztopol lakóinak – élő hangja. És az a szilárd hit, hogy Moszkva helytáll és visszaveti Guderian harckocsijait. És feltétlenül – még a kenyérnél, a víznél, a melegnél is inkább! – szükséges volt a remény, a jeges alagút végén elkövetkező győzelem fénye...

Ebben az alagútban haladtak az emberek, és mindent elfojtottak magukban, ami fölöslegesnek, nem fontosnak látszhatott. De mihelyt az ember valamicskével több meleget, fényt kapott, érzékei máris valószínűtlen élességgel fogadták be az egyszerű örömöket: a napfényt, az eget, a színeket. Semmi sem volt ízletesebb a burgonyahéjból sütött lepénynél. Sohasem világított olyan fényesen a villanylámpa. Az ember megtanulta értékelni a legegyszerűbbet és a legfontosabbat.

Alekszandra Mihajlovna Amoszova, az Ermitázs munkatársa elmesélte, milyen volt az, amikor 1942 tavaszán a blokád átélői újra – de mintegy először életükben – kijutottak a zöld lombhoz, a tápláló anyaföldhöz...

„– Teleszedtük a zsákokat labodával, lósóskával (ez a vadsóska ínyencfalatnak számított), mindenféle fűvel. És olyan érzésem támadt, hogy le akartam feküdni a földre, és meg akartam csókolni azért, mert csak a föld mentheti meg az embert. Sőt ha a nehéz időben, télen lett volna ilyen fű, akkor talán nincs

akkora pusztulás, olyan sok halott, akkora halandóság. Fény. Napsütés. Valahol az égen pacsirta dalol. Mi pedig itt egyszerűen fülig laktunk ezzel a fűvel. Ez persze nem étel. De nagyon jól emlékszem erre az érzésre: le akartam feküdni, elterülni, hogy megcsókoljam a földet! Értik? A földet, amely mindent ad nekünk – a kenyeret és az égvilágon mindent, amivel az ember létezhet."

A legcsekélyebb könnyebbség, egy ráadás kenyéradag, egy tányér csalánleves elegendő volt ahhoz, hogy a végsőkig összepréselt, megdermedt lélek felocsúdjon. És akkor addig szinte példátlan elragadtatással, áhítattal tudták értékelni az egyszerű örömöket: a száraz, tiszta aszfaltot, az ép ablaküveget, a naptól átmelegedett falat. Csoda volt az ágy is a tiszta lepedőkkel, meg a virág is, amelyet nem kellett letépni, rágcsálni, nem kellett salátát készíteni belőle, hanem egyszerűen meg lehetett hagyni annak, ami volt – pázsiton nőtt virágnak.

A munkahelyen

Mit lehetett az ilyen éhséggel szembeszegezni? Sokan már elég hamar megérezték az elvtársi kapcsolat megmentő erejét, igyekeztek összefogni, együtt maradni. Ez szervezetten, a pártbizottságok vezetésével is történt. De ösztönösen, spontánul is, az emberek munkájuk révén igyekeztek összetartani, s az úgynevezett *kaszárnyaviszonyok* közti életmódra tértek át. A munkahelyeken egyes szobákat átalakítottak, ágyakat állítottak fel, megszervezték a fűtést, a mindennapi életfeltételeket. Az emberek műhelyenként, részlegenként tömörültek, gyülekeztek, egymáshoz szorultak: meleget, segítséget kerestek. Meg aztán dolgozni is könnyebb volt, ha nem kellett rossz időben gyalogszerrel eljárni hazulról, és hazamenni. Először természetesen az egyedülállók tértek át a kaszárnyaéletre, és azok, akiknek családja a hátországba költözött. Rosszabb volt a helyzet, amikor valakinek a családja a városban élt, s így nem hagyhatta egyedül az anyját, a feleségét, a gyermekeit.

Sokan az egész blokádot ilyen kaszárnyahelyzetben élték át, jóformán ki sem mentek a „városba". Minden erejüket felemésztette a munka, az ügyeletes szolgálat, a szétrombolt műhelyek helyreállítása. A világ összeszűkült, ahogyan az ember a fagyban begubózik, behúzza a nyakát, szinte magába húzódik. Így húzódtak az emberek üzemük megmentő ölébe, igyekeztek embertársaik között lenni. Közösségben a halál is könnyű, a közösség könnyebben megbirkózik a halállal.

De a városban is valamiféle összpontosítás ment

végbe. A lakásokban valamennyien egy szobába gyűltek: minél szorosabb, annál melegebb. Leheletükkel melegítették egymást. Barátaikhoz, rokonaikhoz költöztek. A város különböző kerületeiben élő családok kettesével, hármasával összetömörültek. A rokoni kapcsolatok feléledtek. Közösen könnyebben győzték, könnyebb volt sorban állni kenyérért, vizet hordani, a gyerekekre vigyázni.

Ez a kaszárnyahelyzet abban az időben talán a leghatékonyabb segítség volt az embereknek. A közösség szervezettsége, akaratereje, esze a látszólag legvalószínűtlenebb lehetőségeket is felkutatta.

A város lakói számára élemiszerjegyeket készítő nyomda egykori munkásai elmondták: amikor ezekre a jegyekre egyre kevesebbet adtak (november 20-ától kezdve a dolgozók 250 gramm, az alkalmazottak, az eltartottak, a gyermekek pedig 125 gramm fekete, gittszerűen ragadós, vizenyős, cellulózéval és fűrészporral kevert kenyeret kaptak, és ezenkívül semmit), akkor elkezdtek keresgélni, körülnézelődni, miként lehet újra megvizsgálni ehetőség szempontjából mindazt, ami kéznél van, az éhségtől gyulladásos szemmel fürkésztek körös-körül mindent.

„– Nyomdai matricák voltak. Cigarettapapír volt, meg bizonyos mennyiségű lisztes csiriz, kennivaló. Használt matricák; ólom, festék nincsen, csak papír van. Mi pedig megőröltük, kását készítettünk belőlük, és azt mondtuk, hogy egészen tűrhető kása. Vagy az asztalosenyv – hiszen az kocsonya.

– Eszerint önöknek volt egy »szakmai« ételük, amely matricából készült?

– Igen. Ettük ezt a kását, és egészen tűrhető volt! Liszt igen csekély mennyiségben lehetett benne, zöm-

mel papír, enyv és számos más összetevő." (*Jevgenyij Alekszandrovics Trenke*, Martinova rakpart 12., 2. ajtó.)

A munkahelyen bármiféle étkezést könnyebben lehetett megszervezni.

„– Az étkezdében ettünk – meséli Klavgyija Petrovna Dubrovina, és mindjárt meg is kérdi: – Persze csak ha érdekli önöket? Jegyrendszer alapján étkeztünk . . ."

Klavgyija Petrovna negyvenegy-negyvenkettő telén esztergályos volt egy gyárban. Elbeszéléseiben becses részletek akadnak, ő azonban minduntalan zavartan félbeszakítja önmagát:

– Rövidre fogom . . . Talán ez fölösleges, talán rövidebben kellene?

„– Jegyeket osztottak ki köztünk. Ezekre egy kevés igen híg kását adtak, mi pedig még egyszer odamentünk, és forró vízzel hígítottuk fel a maradékot, hogy minél több legyen, hogy olyan érzésünk legyen, többet ettünk. Ott az étkezdében volt forró víz, azzal hígítottuk fel. Aztán jegy nélkül úgynevezett élesztőlevest adtak. Nos, abban az időben mi mindent megettünk, ami ehető csak akadt. Aztán meg a férfiak, akik koruk vagy felmentés miatt nálunk maradtak, mivel dolguk volt a gyárban, hát tudják, előfordult, hogy valamelyik ott ült az asztalnál, s egyszerre lefordult a székről, és meghalt. Ilyen csendes halállal, ilyen nyugodtan haltak meg . . . A gyárban természetesen szörnyű állapotok voltak? És aztán? Éhesen dolgoztunk a szerszámgépek mellett, az ablakok mind

kitörve, a kezünk odafagyott a fémhez. Én kesztyűben dolgoztam, mert minden odafagyott. Társaim segítettek, még a művezetőhöz sem fordultunk. Volt ott egy technológus-mérnök, Vászja Kiricsenko nevezetű, aki odaállt a szerszámgép mellé dolgozni – hát ő gyakran odajött hozzám. Mellém lép, és megkérdi: »Nos, nem megy? Segítek neked.« (Őt nem hívták be, mert tengerész volt, a tengerészeket pedig nem hívták be, tavaszig ott hagyták.) Hát ő mindent megmutogatott, én így kitanultam és dolgoztam.

Aztán pedig már így sem dolgoztunk. Bementünk a munkaidő kezdetére – nincs áram. A művezető azt mondta: »Üljetek és várjatok.« Eleinte néhány óráig ültünk, vártunk – áram nincsen. Aztán ez már mindinkább napokig eltartott, már naphosszat nem volt. Azt mondták nekünk: »Csak három nap múlva gyertek be.« Akkor ritkábban jártunk dolgozni. Hát körülbelül így dolgoztunk, folyton szüneteket tartottunk. Rövid voltam?"

Marija Andrejevna Szjutkinának elbeszélése vége felé hirtelen eszébe jutott, hogy neki megvan az egyik műhely étkezdéjének ezerkilencszáznegyvenkettőből való étlapja, és felolvasta nekünk a hús-, hal- és lisztes ételeket helyettesítő fogások neveit. De ez már 1942 tavaszán és nyarán volt, amikor kissé könnyebb lett az élelmezési helyzet:

„Útilapu-leves
Csalán- és sóskapüré
Cékla-fasírozott
Laboda-vagdalt
Rántott káposztalevél
Máj olajpogácsából

Olajpogácsa-torta
Halcsontliszt-mártás
Kazeinlángos
Élesztőleves
Szójatej (jegyre)."

Mi mindent meg nem főztek, meg nem ettek, fel nem kutattak akkor az emberek! Valóban úgy volt, ahogyan a régi német mondás tartotta: „Az éhség a legjobb szakács!"

– Nagypapa! Hát a harckocsizsír? – emlékeztette hirtelen nagyapját a beszélgetésünknél jelen levő kisunoka, *Pjotr Trofimovics Zanykov* pedig nyilván némi csodálkozással emlékezett vissza az egyik családi történetre:

„– Tyű! Én bizony harckocsi-kenőzsírt ettem. Istenem! És tudják, hogyan történt? Volt egy ismerősöm, munkásnő abban a műhelyben, ahol a háború előtt én is dolgoztam. Egy ideig függetlenített titkár voltam ott. Igen. No, és ez az asszony azt mondja: »Ide hallgass, Trofimics. Van nálam egy zsírral teli hordó – a harckocsikat kenik vele. Gyere csak oda!« És én elvittem azt a hordót. Milyen remek volt az a zsír! Hogy ettük! Haza is vittem belőle. Értik? . . ."

A kaszárnyahelyzetben, ebben a közös életben, a kölcsönös segítség, az együttműködés volt a legfontosabb, ez tartotta az emberekben a lelket.

A Zsdanov Hajógyár egy részét a kiürítés során a Viborgi-külvárosba telepítették át, ott aknákat gyártottak, decemberig dolgoztak, amíg volt áram. Azután pedig a munkások hazamehettek volna, de sokan továbbra is ott maradtak a gyárban, ott éltek.

Minél súlyosabb lett az éhség, annál nehezebbé

vált a munka, de annál szükségesebb volt a front, a város, de maguk a leningrádiak számára is. A munka segítséget nyújtott az embereknek ahhoz, hogy kitartsanak. És ők a munkába kapaszkodtak. Ebben a megfagyott, néptelenné vált, a végsőkig legyengült városban a legtöbb intézmény tovább működött. A postások kihordták a leveleket, a nyomdák élelmiszerjegyeket, újságokat, röpcédulákat készítettek, működtek a kerületi végrehajtó bizottságok, az óvodák, az orvosi rendelők, folyt, melengetett az élet a levéltárakban, a könyvtárakban, a szimfonikus zenekarban. A munka elfojtotta a szüntelen töprengést az éhségről, amely már-már tébolyba kergette az embereket. A munka révén kapcsolódtak be az ország életébe, amelytől el voltak vágva.

G. A. Knyazev és munkatársai tovább dolgoztak *A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának története*-n. Erre a munkára elsősorban saját maguknak volt szükségük. Ők a kötelességüket teljesítették, ők – levéltárosok, történészek – megtették, amit tudtak, amire képesek voltak.

A többség pedig sokkal lényegesebb dolgokkal foglalkozott – azért, hogy fenntartsák a város életét, főként pedig azért, hogy ellássák a Leningrádi Frontot és – mellesleg szólva – nemcsak ezt a frontot. Fegyvereket, aknákat, lövedékeket készítettek.

Marija Andrejevna Szjutkina visszaemlékszik arra, amikor a Kirov Gyárban a technológiai iroda helyiségeiben laktak, s azokkal a fakockákkal fűtöttek, amelyek a műhelyek padlóját borították.

„– Nos hát, amikor beköszöntött a tavasz, elhatároztuk – mivel mindennap röpcédulákat szórtak ránk a levegőből: »úgyis elpusztultok – ez állt rajtuk –,

meghaltok az éhségtől, a fagytól« – elhatároztuk, hogy valamiképpen lelket kell önteni az emberekbe. Értik, ugye, amikor mindennap ilyesmi történik! Hát valahogy fel kellett bátorítani az embereket. No és elhatároztuk, hogy helyreállítjuk a rézöntödét. A nők egy része minálunk magkészítő volt. Feladatot kaptunk: ötvenkét milliméteres aknákat kellett gyártanunk. Erőnkhöz képest dolgoztunk, úgy, hogy a döngölővel meg lehessen munkálni az anyagot a ládákban. A fő rézgyártó gépsort nem lehetett üzembe helyezni – nem volt fémünk. De a kúpolókemence számára volt. Elhatároztuk, hogy üzembe helyezzük a kúpolókemencét. De hogyan? Hiszen hét közül csak egy kúpoló olvasztárunk maradt. Ezek a kúpoló olvasztárok amolyan tagbaszakadt, magas férfiak voltak, és az éhségtől mind elpusztultak. Csupán Csaginszkij maradt életben. Ő jól értett a kúpolókemencékhez. De mitévők legyünk? Neki sorra kihullottak a fogai – a skorbuttól! Akkoriban, tavasz felé, sokan megbetegedtek skorbutban. Úgy határoztunk, hogy nőket képezünk ki kúpoló olvasztárnak. *És akkor mi ennek a Csaginszkijnak bepólyáltuk a lábát (!), hogy talpra állitsuk, és odavigyük a kúpolókemencéhez* (a rendelőtől, ahol kezelték, a műhely vagy ötven méterre esett). *És oda is karon fogva vezettük.* Ő utasításokat adott, hogyan kell a kemencét üzembe helyezni. És mi üzembe is helyeztük. Nők dolgoztak mellette. A részleg megkezdte a munkát. S mihelyt megindult a munka, képzeljék, az emberek valósággal feltámadtak, valahogy felélénkültek, még mosolyogtak is. Bízni kezdtek abban, hogy mégis győzünk."

Igen bonyolult, nehéz feladatok hárultak a – városi, kerületi – pártbizottságok, a kerületi végrehajtó bizottságok munkatársaira. El kellett osztani az üzemek között az elektromos energia morzsáit, el kellett szállítani a termékeket, el kellett helyezni a megrendeléseket. Ezeket a szinte magától értetődő feladatokat valakinek el kellett végeznie. Valakinek ki kellett jelölnie a lebontandó faházakat. Valakinek el kellett költöztetnie a kibombázott lakókat. Végül valakinek meg kellett szerveznie a temetéseket, el kellett szállíttatnia, városszerte össze kellett gyűjtenie a holttesteket. Az erő egyre fogyott, a városi szervezetek teendői pedig egyre szaporodtak. Erről azonban talán helyesebb lesz külön fejezetben beszámolni.

A munkán belül is minden megváltozott. A blokád és az éhség mindent különlegessé tett – a járművek forgalmától kezdve egészen a gépkezelők változhatatlannak látszó technológiájáig.

A munka összefonódott a mindennapi élettel, a családdal, annyira, mint azelőtt még soha. A munkáról szóló történetek még a valószínűtlen mindennapi élet közepette is szokatlanul hatnak. A lehetséges fogalmai is megváltoztak. A műhelyek mindennapos szokásos viszonyai között a termelés szempontjából elképzelhetetlennek látszó körülmények jelentek meg. Sötét volt. Olyan nők dolgoztak, akik a legegyszerűbb munkafogásokat sem ismerték; kisfiúk és kislányok, valósággal gyermekek; valamennyi gyenge, ügyetlen volt...

Fjodor Usztyinovics Kozodoj (Traktornaja utca 13., 11. ajtó), műhelyfőnök – azután politikai munkás, kerületi bizottsági titkár – például most, több mint három évtized múltán, sehogy sem tudja megérteni, hogyan tudták lift és daru nélkül felcipelni a harma-

dik emeletre a nehéz szerszámgépeket, amikor a Viborgi városrészben megszervezték az aknagyártást.

A munkáról szóló történetek mind lenyűgözőek.

„– Melyik évben volt? Szóval, negyvenegyben – igyekszik visszaemlékezni *Vera Antonovna Gavrilova* (Kaszimova utca 14., 22. ajtó). – A műanyaggyárat Borovicsiba evakuálták. Igen jó berendezésünk, igen összeforrott kollektívánk volt, ahogyan emlékszem. A gyárban csak a szinte üres műhelyek maradtak. A legjobb szerszámgépeket elszállították. A műhelyek már mind leálltak – nem volt nyersanyag a műanyaggyártáshoz. És akkor megkezdtük az F–1 és az RGD típusú kézigránátok készítésének elsajátítását. Ez a munka jól ment. A dolgozók fele nő, fele férfi volt. Az éjszakai műszak tizenkettőkor indult, diszpécser nem volt, én meg láttam, hogy két szerszámgép áll – nincs mellette ember. Elindultam megkeresni őket. Éppen ezelőtt vettünk fel a gyárba a gyermekotthonból történt elosztás alapján néhány ipariskolai tanulót. Átmentem hozzájuk a szállásra (ez mellettünk volt). Hát látom: Petyka ott fekszik és alszik, ő él, de fölötte egy halott hever...

– Megálljon! Nem értem, hol feküdtek ők?

– Hát az iparitanuló-otthonban! Nos, a fiúk kimerültek, éhesek voltak, feltáplálni semmivel sem tudtuk őket – a jegyeken kívül nem volt semmi. Csak később jöttünk rá arra, hogy kazeint együnk. Nos, odamegyek: »Istenem, Petyka! Mi van veled?« »Hát elnyomott az álom!« – »Hát Vityka?« – »Vityka, hát ő – már halott!« És akkor ez a legényke átjött a gyárba, és dolgozni kezdett. Ne kérdezzék, hogyan állt a gép mellett! De a kézigránátokban a lyukakat meg más egyebet, amit kellett, ezeknél a fiúknál persze senki sem tudta jobban megcsinálni."

Mindenképpen dolgoztak. Áram nem volt, áramot nem adtak, és ha néhány órára bekapcsolták is, akkor elsősorban a fegyvergyártó üzemek számára. De a többinek is folytatnia kellett a munkát. És akkor, ahol lehetett, kézi erővel dolgoztak. A Bebel Gyárban előfordult, hogy kézzel forgatták a gépeket. Itt kézigránáttáskákat varrtak, bekecseket foltoztak, szíjakat javítottak.

„– Nyáron könnyebb lesz, akkor világos lesz, télen a legnehezebb. A műhelyben hideg van, nem fűtenek. A műhely nagy, kétoldalt ablakok. Odakint harmincfokos fagy van. Kezünk, lábunk lefagy. A gépeket kézzel forgatjuk, a gépek befagytak."

Ez Jelena Nyikolajevna Averjanova Fjodorova naplójából való. Felolvasta nekünk naplójegyzeteit, magyarázatokkal szolgált. Olvasta, magyarázta és sírt.

„1942. I. 26. Ma teljesen összefagytam a munkahelyemen, bár melegen voltam öltözve! De amikor az ember gyomra üres, akkor bármit húzhat magára – nem lesz melege . . .

1942. I. 27. Sehol sem volt kenyér. Reggel öttől sorban álltak az emberek. Kinyitották a péküzleteket – de semmi. Meg kellett várni, amíg kisütik és odaszállítják a kenyeret. Sura reggel héttől sorban állt, és csak este hétkor kapott kenyeret. Tizenkét órát ácsorogni a szabadban! És azt a kenyeret mi egy pillanat alatt megettük. Hiszen egész nap egyetlen falat sem volt a szánkban: persze ha kenyeret hoztunk, akkor nem tudtuk türtőztetni magunkat. Azelőtt egy

időre be tudtuk osztani, most azonban képtelenek voltunk erre.

Ma egy órát dolgoztam, azután hazaengedtek, kenyeret szerezni.

Második nap megyek üres gyomorral munkába. Hogyan lehet ilyen hidegben dolgozni, és mit csináljak? Hát elindultam.

A legrosszabb azonban az, hogy ma csak reménykedni lehet a kenyérben. Hiszen megint nem adnak semmilyen élelmiszert. Azelőtt adtak 50 gramm grízt, és most megint semmit. Ennél rosszabb már nem is lehet! A kenyér – az élet. Egyszóval ki kell tartani! Milyen nehéz átélni ezeket a súlyos napokat!

1942. I. 28. Ma nem engedtek el a munkából, bármennyire igyekeztem rábeszélni és kértem a művezetőt, hogy engedjen haza. De hát mi értelme? Dolgozni úgysem tud senki. A gépek mind befagytak. Valamennyien olyanok vagyunk, mint a piszkafa. És nem nehéz megfagyni, ha a műhelyben a forró víz nyomban jéggé változik. A falakat mindenütt hó borítja, az ablaküvegeket pedig vastag jégréteg. Hát vajon lehet ilyen műhelyben dolgozni, ahol 25 fokos fagy van, ha odakint mínusz 30 fok – éppen csak szél nincs!

Három órakor befejeztük a munkát. Hazamentünk. Megint rossz a helyzet, megint nincs semmi ennivaló. Elindultam egy olyan üzletet keresni, ahol kiadják a 29-ére szóló kenyéradagot. Hiszen kenyér nélkül elpusztul az ember."

Térjünk vissza a Vasziljev családhoz. Zoja Jefimovna beszámolóját már korábban idéztük, most nézzük meg azt, amit a férje, Nyikandr Ivanovics, a Fémárugyár művezetője mesélt el nekünk. Ha lehetséges vol-

na az, hogy ne szakítsuk félbe az elbeszélést, ne kanyarodjunk vissza, ne rendezzük a történeteket sorba, hanem valahogy egyszerre mutassuk meg azt, ami Vasziljevék gyermekeivel, a Vasziljev gyárában dolgozó emberekkel és otthon, a feleségével, azután vele a kórházban történt, s összehasonlítsuk, miként dolgoztak és éltek ugyanebben az időben más családok, hogyan dolgozott *Natalja Szidorovna Petrusina* postás és *Anna Alekszejevna Petrovna* villamosvezető, s hogyan dolgoztak a szétbombázott műhelyekben a Kirov és a Krasznaja Zarja Gyár munkásai ...

Az óriási város különböző részeiben harcoltak, szenvedtek, leküzdötték és nem küzdötték le szenvedéseiket az emberek, s minden ugyanazokban a napokban történt, és minden egységes képpé olvadt össze s nem olvadt össze, mivel mindegyik sorsnak megvolt a maga különleges története, voltak egyedülálló részletei, és az emlékezet is különbözőképpen őrizte meg őket.

Jó volna tolmácsolni az életnek ezt a sokféleségét, hogy ne kelljen mindig visszafordulni. Például így: „Ebben az időben pedig." Vagy: „Ugyanebben az órában pedig" ... Mégis vissza kell térni. A visszatérés pedig önmagunk ismétlését jelenti. Nekünk is jó néhányszor ismételnünk kell magunkat. Ugyanarról van szó – és mégis másról. Mert minden elbeszélés az életnek új, bár kicsiny fordulatát rejti magában. Mert ez a számtalan ismétlés az emberek történeteiben nem volt ismétlés. A látszólag eléggé ismertnek egyre újabb körülményeit tárták fel. Megerősítettek és a dolgok mélyére vezettek, egyetemességgel, törvényszerűséggel, átfogó jelleggel ruházták fel ugyanazokat az eseményeket.

Nyikandr Ivanovics Vasziljev ezeket mondta el:

„– Én most hatvanegy éves vagyok, tehát a háború idején huszonhat voltam. A hadseregben nem szolgáltam, mert a gyár azonnal felmentett. Amikor kitört a háború, főművezető voltam: körülbelül tizennyolc fiú és férfi dolgozott a kezem alatt. És persze valamennyi – én magam szólítottam fel őket, hogy keljenek a haza védelmére –, valamennyi fiú bevonult. Engem meg persze azonnal elővettek: »Mit csinálsz? (Persze komszomolista voltam.) Nemcsak a fronton kell harcolni. Itt is harcolni kell, fel kell készíteni a műhelyt, fegyvereket kell gyártani.« Egy szó mint száz, úgy esett, hogy a legjobb embereim, a szakmunkások, otthagytak, helyettük meg persze nőket adtak.

– És az ipari tanulók?

– Akkor kevés ipari tanuló volt. Akadt néhány, de az éhségtől roppantul legyengült állapotban voltak . . . Ketten-hárman dolgoztak nálam. Főként azonban nők. Az étkezdékből hozták a női munkaerőket, mindenünnen . . . Tudják, hogy mi a művezető? A gyárban, a műhelyben? Neki az a dolga, hogy teljesítse a feladatot, és az embereket irányítsa. Az emberek pedig, tudják, éhesek és fáznak. Nem felejtem el, amikor a következő megrendelést kellett teljesítenünk. Akkor már »katyusákat« használtak, s mi azt a feladatot kaptuk, hogy lövedékeket esztergáljunk, és a műveleteket nők végezték. Úgy emlékszem, mintha ma volna, harminchét művelet volt (engem még Vörös Zászló Érdemrenddel is kitüntettek), és valamennyit nők végezték. Eleinte még sírtak is, de aztán megtanulták ezt a munkát. Szörnyű hideg volt – mínusz huszonkét-huszonöt fok lehetett a műhelyben. Nekünk pedig hosszú csöveket adtak, a Bolsevik Gyárból hozták. Átmérőjük vagy száznyolcvan-kétszáz

milliméter, faluk húsz milliméter vastag. Olyan nyúlós acél volt (különleges minőségű, a fegyverekhez). A csövek nyolc méter hosszúak, és nyolcszáz milliméteres darabokra kellett felvágni őket. És nagy gyalupadokon kellett felvágni. Ez pedig igen sokáig tart, mert közben locsolni kell, a víz pedig azon nyomban megfagy. A forgács nem repül ki. A kés eltörik. Abban az időben pedig honnan lehetett szerezni? A kovácsműhelyünkben csupán három-négy kalapács akadt. Szóval én aztán elővettem a magam embereit, akik többé-kevésbé rendesen dolgoztak, és magunk kovácsoltuk a gyalukéseket. Miért mondom el ezt? Hát azért, mert ez a hideg, ez a fagy segített nekünk a csöveknél. A Bolsevik Gyárban is sokat kínlódtak ezzel a vágással, a legnehezebb művelet volt. (Azelőtt magam is esztergályos voltam, mielőtt művezető lettem. Harmincnyolcban lettem művezető.) Mi így fogtunk a dologhoz: elkezdtük a bevágást, körülbelül tíz milliméternyire bevágtunk, aztán puff! – rácsaptuńk a gyűrűre –, és kész, a cső letörik. Mert a fagytól törékeny lett. Egyszóval, mindenki csodálkozott rajtunk.

– És pontos volt?

– Olyan pontos, mint a késsel. Egyszóval, mindez addig ment, amíg a legfontosabb embereim meg nem haltak. Emlékszem például a következő esetre. A háború előtt volt egy köszörűsöm, egyetlen szál! Remek ember! Nos, amolyan derék orosz parasztember. Ivott persze, néha felöntött a garatra. De hát ez nem számít. Értsék meg, nagyon tudott dolgozni!... És mennyire dicsérték a gyárban! Hát mindenütt ott állt a neve a plakátokon, hős volt, értik? Én mindenképpen támogattam. Tengerészek is dolgoztak nálam, de ők is éheztek. Egyet-mást adtak nekünk, és mi mindennel őt tömtük. És egyszer ez az ember odajön hoz-

zám: »Tudod, Vasziljics (így hívott), én mindjárt meghalok.« Mondom neki: »Ugyan, mit beszélsz? Te vagy az egyetlen köszörűsöm, mit beszélsz!« »Meghalok!« És kiment a szobámból. És mit gondolnak? Vagy húsz perc múlva bejön hozzám egy munkásnő és mondja: »Meghalt!« Az az ember valahol a Vasziljevcszkij-szigeten lakott, messziről kellett bejárnia. A műszerészünknek volt egy kis hivatali szobája, hát én azt befűtöttem, no persze nem volt különösebben meleg, és ő ott aludt. A családja? A felesége meghalt, két legényfiát behívták, hát ő egyedül maradt. Ez az ember pontosan tudta, hogy néhány perc múlva meghal. És a haláláig végezte a munkáját, értik?"

Ez vagy a disztrófia-éhség okozta halál sajátossága, hogy a halál kifinomult érzékelése – hiszen olyan gyakori vendég volt körös-körül mindenütt –, abban az időben közismert volt, hogy sokan pontosan megérezték közeledtének pillanatát. Mintha hallották volna jöttét, látták volna.

„– Minek mondom el ezt? Mert e nehéz körülmények között az emberek dolgoztak, és valóban kifogástalanul. A háború előtt ilyen utasítás volt: húsz perc késésért elbocsátás, utána pedig bíróság elé állították az illetőt. Majdnem minden ebédszünetben összehívták az embereket: ez meg ez hiányzik a munkából! A blokád nehéz ideje alatt pedig nem fordult elő, hogy olyasvalaki, aki még mozogni tudott, ne dolgozott volna. Nem akadtak ilyenek.

– Hogyhogy, akkor nem volt szükség utasításokra?

– Nem volt semmilyen utasítás! Sohasem felejtem el. Látom, hogy az emberek dülöngélnek az éhségtől – de még inkább a hidegtől. Elhatároztam, hogy kis

vaskályhát csinálunk. Volt nálunk egy vörös sarok, és én a szorgalmas munkások segítségével vaskályhát állítottam fel ott. És elhatároztuk: fél óra munka – tíz perc melegedés. S aztán arra a megállapításra jutottam, hogy ők ez alatt a fél óra alatt többet termelnek, mint máskor két óra alatt... Aztán új igazgatót neveztek ki. Katonaköpenyben járkált fel-alá. Nem is tudtam, hogy ő az igazgató. Azelőtt egyszer volt nálam. Semmit sem szólt. De aztán odajön, és megkérdi: »Hol vannak az embereid?« »Melegednek« – mondom. »A front fegyvereket követel, a feladatokat teljesíteni kell, a te embereid pedig üldögélnek!« Mire én: »Nem üldögélnek, hanem melegednek. Utána többet termelnek.« Egyszóval, hogy rövid legyek: büntetést szabott ki rám. Megjelent a kézbesítő, írásbeli megrovást nyújtott át. Két hét múlva pedig, amikor az igazgató jobban megismerkedett a helyzettel, felkeresett, hogy bocsánatot kérjen, és utasítást adott: mindenütt állítsanak fel vaskályhát! Hát így... Mivel a családom a közelben lakott, én – tudják – hetente kétszer-háromszor hazalátogattam. Hamar át lehetett szaladni, vagy öt perc alatt. Két kislányom volt, meg a feleségem. Itt laktunk a negyvenes számú házban. És az egyik kislányom meghalt. Magam temettem el. Aztán ágynak esett a feleségem. Nem rendelőintézetbe, hanem kórházba szállították. Szóval az egyik kislányom meghalt, a másik meg egyedül volt otthon. Hároméves lehetett, vagy már a negyedikben járt. Hát én meg mit csináltam? Befűtöttem a tűzhelyet (nem a szobában laktunk, hanem a konyhában). A kislányt a tűzhely lapjára fektettem, rongyokkal takartam be, jómagam meg a gyárba mentem. Aztán hazamentem. Adtam a gyereknek egy kis löttyöt, hogy meg ne haljon. Csak hazaszaladtam. Beállítok lóhalálában, meg-

etetem, átöltöztetem a gyereket – értik? És máris szaladok. Ő pedig megint egyedül marad! Azt gondoltam, hogy elvadul. Máskor meg, amint megérkeztem, benyitok, és ő ott áll – ez a kicsi lány egymaga az egész lakásban. Hiszen minden lakó meghalt.

– És a dolgozók közül hányan haltak meg?

– A többségük. Derék, szakképzett munkások voltak. Nos, mit lehetett tenni?! Ha például negyvenegy novemberét, decemberét nézzük, akkor a felénél kevesebb – nem: egyharmadrészük – maradt meg. Ha negyvenkettőt nézzük, akkor nyíltan megmondhatom: az egész gyárban nyolcezer munkásból körülbelül másfél–kétezer maradt.

– És sokan mentek a frontra?

– Igen, sokan, nagyon sokan mentek a frontra."

Azoknak a helyébe, akik a frontra mentek, serdülőkorúak és nők álltak. Így volt ez valamennyi üzemben. A város, amely falai tövében megállította a fasiszta hadsereget, és állta a rohamot, védőit továbbra is ellátta fegyverrel. Termékei még a Nagy Földre is eljutottak, a Moszkva számára legnehezebb hónapokban. Ma már felfoghatatlannak tűnik, hogy az éhségtől elgyengült gyermekkezek miként tudták felemelni, és a szerszámgépekbe erősíteni a nehéz félgyártmányokat.

„– Odakötöztük magunkat a munkapadokhoz... Nehogy beleessünk a gépbe. Nem pusztán attól féltünk, hogy összerogyunk, hanem attól, hogy a gépbe esünk, nyomorékká válhatunk – emlékszik vissza *Mihail Petrovics Plevin,* aki akkor mint tizenötéves fiú a Kulakov Gyárban dolgozott. – Bennünket, kölyköket kisegítő munkákra használtak. Takarékoskodtak a

fémmel, és nem mindig volt lehetséges az, hogy ránk, volt ipari tanulókra bízzák. Azokban a napokban selejtet csinálni elképzelhetetlen lett volna. És persze ha valamelyikünket ideig-óráig a szerszámgép mellé állították, a legfőbb parancsolatunk az volt: ne siess!"

Azt sem kell titkolni, hogy ezek a kisfiúk még azért is igyekeztek végső erőfeszítéssel bejutni a gyárba, mert ott az étkezdében egy 12,5 grammos kásajegyre egyszerre három tányér forró élesztőlevest és egy üveg szójatejet lehetett kapni. Ez a tej akkoriban jelent meg. Itt, a blokád gyűrűjébe zárt városban találták fel.

Találkoztunk *Olga Nyikolajevna Melnyikova-Piszarenkóval.* Az ő háború alatti sorsa (meg a háború utáni is) a Ladoga-tavon át vezető, híres Élet útjával függött össze (erről később lesz szó). Elbeszélésében azonban a következő kitétel is volt:

„– Sohasem felejtem el azt, amit a Kirov Gyárban láttam. Véletlenül kerültem oda. Egyszer éppen onnan szállítottunk tüzelőt. Arrafelé sok faház volt. A kórházak számára vittük. És én véletlenül beugrottam a gyárba. Látom: serdülőkorúak, tizenkét-tizenhárom éves fiúk, tizennégy éves kislányok állnak a szerszámgépek mellett, és dolgoznak. Az apjukat vagy a bátyjukat váltották fel. Ezeknek a gyerekeknek a lába alá padokat vagy ládákat tettek, hogy dolgozni tudjanak. Azt mesélték, hogy az egyik szerszámgép mellett dolgozó kislány még babákkal játszott. Hát ez nem igaz! Munkába menet elhozta a babáját is. Tudják, magával vihetett valamilyen drága – vagyis az ő számára drága – holmit. A babát azért vitte magával, mert igen értékesnek tartotta.

– Azért, mert a házat szétbombázhatták?

– Igen. Nem játszott vele, ez egyszerűen a személyi holmija volt. Ugyan milyen játékról lehet beszélni, amikor ez a kislány alig evett, ivott, amikor tudta, hogy neki alkatrészt kell készítenie. A babát azért vitte el, hogy megőrizze; a ház romba dőlhet, ez a drága holmi azonban épségben marad.

– És hány évesek voltak ezek a kislányok?

– Tizenhárom-tizennégy évesek... Máskor meg az ember beugrik valahová, és látja: ott áll egy kamaszfiú. Megkérdi tőle: »Mit állsz itt? Gyere ki, már vége az egésznek, befejeződött az ágyúzás.« Az ember odamegy hozzá, és észreveszi, hogy halott! Persze éhen halt. És úgy halt meg állva, a falhoz támaszkodva!"

Pjotr Trofimovics Zanykov, a Kirov Gyár volt művezetője meséli:

„– Én huszonöt napig kórházban feküdtem. Azután összeszedtem magam. Elmentem a műhelybe. A főnök Ivan Ivanovics Plotnyikov volt. Ma is él, és egészséges. Hát Plotnyikov ezt mondta nekem: »Zanykov, tisztítsd el a műhely elől a havat. El kell kezdeni a munkát.« De kivel dolgozzam? Egyetlen lakatosom volt, Manyikin, a többi mind nő. Meg tizenhat-tizenhét éves fruskák, gyengék, mindenféle népség. Senki nem értett semmihez. Magam voltam művezető, gépbeállító, munkás, ami csak tetszik! Fúrót köszörültem, szerszámkést köszörültem, beállítottam a kést, megindítottam a gépet. Volt nálam egy Nariskina nevű munkásnő, hát ő rám nézett, és sírva fakadt – valamiért félt tőlem, magam sem tudom, miért, a szerszámgéptől is félt, és tőlem is.

– Kislány volt?

– Asszony! Idős. A férje régi bolsevik, még a for-

radalom előttről. A Zsdanov Gyárban dolgozott. Nos, én hozzáláttam, hogy munkásokat toborozzak. Tanítani kezdtem őket. Érdekes dolog volt a hegesztés. Jómagam sohasem voltam hegesztő. De formázókereteket kellett csinálni. Bár az ilyesmi manapság bűnnek számít – de én akkor alumíniumból csináltam őket, hogy a beteg asszonyok könnyebben fel tudják emelni, ki tudják ütögetni az aknákat. Szóval, alumínium formázókereteket készítettem, és három aknát tettünk belé. S az egyik oldala mégis valahogy hozzátapadt. Bizony kár keletkezett – az egyik akna nem jött ki, odahegesztődött, selejt jött létre. Hát én sokat gondolkodtam-töprengtem azon, hogy mit lehet csinálni. És ezt találtam ki: kívülről egy öt milliméteres csavaralátétet készítettem, belül pedig jól meghúztam a biztosítócsavart... Sikerült. A főnök azt mondta: »Derék legény vagy!« Ezután már kijött a három akna – az ám!!! Hát én ilyen alumínium formázókereteket készítettem. És perselyeket is öntöttünk, megint csak ezekkel az asszonyokkal. Nos, mindent magunk munkáltunk meg, Karusszel-esztergapadon. Találtam egy elhagyott Karusszel-esztergapadot. Felállítottam. Gondoltam, ez takarékos, jó megoldás lesz. Hiszen az aknákra szükség van, és vasbetonőrlőt is csináltam. Ott húztuk meg magunkat, amikor erős tűz volt.

Egyszer heves tüzelés kezdődött. Nálam pedig dolgozott egy Kormilicina nevű ukrán asszony. A férje a Kirov Gyárban volt munkás: bevonult, a frontra került, és elesett. Szóval hát ágyúzás kezdődött, jómagam meg a gyalupad körül matatok. Mondom ennek a Kormilicinának: »Eredj és figyelj, hová csapnak be a lövedékek!« Ő el is indult. Megy. »Fő-nök! az idomgyalugép mögé!« Alighogy kimondta – máris a fejem fölött süvít egy lövedék! Légnyomást kaptam.

Semmire sem emlékszem. Ezt a Kormilicinát, aki szintén megsebesült, végigcipeltem az egész műhelyen, és nem éreztem, hogy valaki van a karomban. Amikor aztán közelebb értem, beleakadtam a formázószekrényekbe és felocsúdtam: én viszek valakit a karomban! Odaértem. Folyt belőlem a vér – nekem bizony végem! De hát biztosan élve kellett maradnom: volt ott egy kis előtér meg a kettős ajtó. Hát én ebben az előtérben lerogytam, és azt gondoltam: most aztán már végem! Ott meg, éppen az ajtó előtt, egy vasrúd volt. És ekkor egy lövedék éppen belétalált. Ha még két lépést teszek – akkor a halál fia vagyok! Aztán már szinte eszméletlenül rohantam – mindenütt lövedékek süvítettek! Leértem a pincébe, a segélyhelyre. Odajött a feleségem. Odarohant a fivérem. Sírtak. Mondom nekik: »Minek sírtok? Hiszen kutya bajom.« »Kórházba kell szállítani!« – »Nem megyek sehová. Nincs, aki dolgozzon. Hiszen dolgozni kell. Ki csinál akkor mindent? Nem megyek kórházba.« Ezután a német, hű, micsoda tüzet zúdított ránk! Egyszer kimegyek és látom: repülőgépek szállnak. Számolom: hét, nyolc. No, gondolom, a mieink! És micsoda bombázás kezdődött! Istenem! Én meg ott állok, és a lábam alatt csak úgy reng a föld. Minden remeg. Akkor sok mindent szétvert nálunk a német. Az egyik műhelyt földig lerombolta, valósággal földig! . . . Aztán meg: volt a gyáron egy kémény. Óriási kémény. Hogy tüzeltek erre a kéményre! A kemencék meg éppen nálunk voltak.

– Ez melyik műhelyben volt?

– A rézöntödében. Hát eltalálták ezt a kéményt, és átlyukasztották. Több belövést is kapott. Le kellett dönteni, különben még leomlik, és maga alá temet bennünket. Az én műhelyem pedig mellette volt: az

étkezde és a rézöntöde között, engem is máshová telepítettek onnan a munkásokkal együtt. És ledöntöttük ezt a kéményt, úgy zuhant le, mint a kivágott fa. Azután nem tüzeltek többé erre a kéményre. Több ember halt meg nálunk, mint ahány Kirov-gyári társunk a frontra került. Magam sem tudom, hogyan maradtam életben! Nagyon éheztünk. Én azonban szójatejet ittam, és olajpogácsát ettem ... Rajtam kívül senki sem itta a szójatejet. Én viszont vizet nem ittam. Aztán már élelmiszer-fejadagot adtak nekünk: ötszáz gramm kenyeret. És később fejadagot adtak a munkásoknak is és nekünk, műszakiaknak is. Vodkát adtak, sört adtak – jegyre kaptuk, mint a munkások. És akkor egyre jobb lett a helyzet."

Valentyina Sztyepanovna Moroz, aki akkor éppen egyike volt azoknak a tizennégy esztendős kislányoknak, akiknek a gyárban, a műhelyekben nem csupán a férfiak, hanem a szakképzett férfi munkások helyére kellett állniuk, „a maga szemszögéből" így emlékszik erre:

„– Anyám halála lesújtott. Sehogy sem találtam a helyemet. Néhány napot a szomszédoknál töltöttem, aztán pedig elvittek egy gyárba, amely ott volt a közelben, a petrográdi kerületben. Beálltam a gyárba, ott is laktam, kaszárnyaviszonyok között. A gyár hadiipari termelésre állt át. A háború előtt pénztárgépeket gyártott vagy valami effélét. Most, a blokád alatt, hadiüzem lett. A berendezést elszállították Szverdlovszkba, de egy s más azért maradt. Nos, én beléptem, és fogalmam sem volt semmiről. Esztergályostanuló lettem, mivel nagyon gyorsan meg kellett tanulnom valamit. Olyan kis excentereket készítettem,

tudják. Amikor a stabilizátort hozzáforrasztják a lövedékhez, akkor erre a kiköszörült részre kis excenterek kerülnek. Mikrométerrel kellett dolgozni, nagyon vesződséges és precíz munka volt. Váltótársam nem akadt. Mert az idős nénikéknek nem ment a dolog. Nekem meg ez a munka valamiért többékevésbé jól ment, és ezeken az excentereken dolgoztam . . ."

Volt még másféle munka is: eltakarítani, a futóárkokba szállítani a holttesteket, megmenteni a várost a járványtól. Ez mindennapos, állandó, sőt már megszokott munka lett. És mégis szörnyű az ember számára.

A blokádra emlékezésben ez a munka a leningrádiak más gondjaival és teendőivel együtt rögzítődött. Amikor azonban ez a „hangfelvétel" manapság felcsendül – akkor nemcsak azt fogja el rossz érzés, aki hallgatja, vagy olvassa, hanem azt is, aki elmeséli, leírja, vagy emlékezetébe idézi. Pedig ezt a munkát el kellett végezni. Amellett gyakran nőknek, női kézzel!

Milyen bonyolult funkciókra tettek szert a látszólag legjelentéktelenebb, szinte legegyszerűbb foglalkozások is, milyen fontosakká és lényegesekké váltak! Például a postás munkája. A már említett Natalja Szidorovna Petrusina (Bolsoj proszpekt 51/9., 17. ajtó) kora ellenére (1914-es születésű) még ma is igen mozgékony asszony. Az ember szinte látja őt a nehéz táskával, a blokád idején pedig ez a táska sokkal nehezebbnek tűnt, s mintha a házak is messzebbre lettek volna egymástól, meg a lépcsők is meredekebbek. Hiszen akkor közvetlenül a lakásokba vitték a leveleket, mindegyik lakásba, ráadásul igyekeztek a címzettnek kézbesíteni.

„– Persze bennem is alig-alig pislákolt az élet akkoriban. A blokád kezdetekor a Novaja Gyerevnya kerületben laktunk, ott volt a szállásunk. Amikor a piacot bombázták – ott valamilyen célpont volt –, akkor természetesen a mi szállásunkat is szétbombázták. Akkor ide, a Bolsoj sugárút harmincegyes számú házba költöztettek át bennünket. Szóval itt laktunk. Hatvanan voltunk. Én a százhuszonkilences számú postahivatalban dolgoztam. A Kamennij-szigeten. Nos, egynéhányan közülünk elköltöztek, a többség meg persze éhen halt. A férjem ágyútűz áldozatául esett a gyárban. Elment a gyárba, és nem jött vissza. A gyermekeim is meghaltak a háború alatt, ketten voltak. Súlyos éhezés kezdődött: körülbelül december közepétől kezdve már a jegyekre sem kaptunk semmit.

– És tovább dolgozott?

– Tovább dolgoztam. Éppen az Akagyemik Pavlov utcára hordtam a postát, ahol az Orvostudományi és Oltóanyagszérum-kísérleti Intézet van. Amikor odajártam – ez már az éhínség kezdetén volt –, az egészségügyi munkatársak megmagyarázták nekem: »Levélkézbesítő elvtársnő, bármilyen rosszul érzi is magát, semmi esetre se feküdjék le, hanem igyekezzék dolgozni.«

– Ezt tudósok mondták magának?

– Igen, éppen ott volt Gurevics professzor (ő sok levelet kapott), s ezt mondta nekem: »Én a hátországba költözöm, mert küldenek. De hallgasson rám, ne dőljön ágynak. És ne csüggedjen el. Járjon minél többet, amennyit csak tud.« Hát én ezeket az intelmeket másoktól is hallottam, és nem csüggedtem el! Postát egyelőre szállítottak nekünk, mi tehát kihordtuk, amíg még nagy fagy nem volt. De aztán már autóink sem

voltak. Szóval, ez volt a dolgunk: reggel négykorötkor magunk mentünk el a főpostára, ketten-hárman, szánkóval. Oda néha egy-két hétig nem jöttek levelek, aztán meg egyszerre csőstül. Akkor zsákokba szedtük, és elvittük. De hogyan vittük? Egymást támogattuk és álló napig hordtuk. A postahivatalokban nem fűtöttek, bennünket azonban beengedtek a házkezelőségekre. Itt ügyeletesek voltak, és fűtöttek (például éppen a hetven per hetvenötös házban).

– Arra emlékszik, hogyan hordták ki a postát a házakba?

– A postát napközben válogattuk, mert egy lakásba húsz levél is érkezett. Ezt szét kellett válogatni. El tudja képzelni, mekkora zsákok voltak?! És válogatni? A kezünk fázott, bár fűtöttek. Az egyik válogat, a másik viszi. De azok a lépcsők! Az ember körülbelül két óráig hordta a leveleket, mert mindenütt sötét volt. A lépcsők sötétek, csúszósak, a szennyvizet ide öntötte, aki tudta, mert a vécék nem működtek (nem volt víz), a lakók mindent a lépcsőre öntöttek! Máskor pedig az ember elindul, aztán elesik és visszacsúszik, mert síkos, különösen sötétben. Nos, hát belépek a lakásba: a szobák nyitva, a lakásokat nem zárták be, sötét van, botladozunk. Máskor meg, amikor bemegyek – ott fekszik valaki. Azt gondolom: halott! Kissé megrázom: levelet hoztam! Az illető, ha magánál van, akkor persze mozgolódni kezd. A másiknak pedig egykutya, hogy levelet kapott, vagy mit. No, én elkezdem ráncigálni. Ha kéri – akkor felolvasom. Néha még olyan közlést olvasok fel, hogy ez meg ez nyomtalanul eltűnt vagy megsebesült, kórházba került – de akkor sem sírnak. »Hát – mondják – jól van.« Máskor meg belépek – és az illető már holtan fekszik az ágyon ... Megyek az utcán, embe-

reket persze alig látok. Ha meg jön valaki, meg sem lehet ismerni: gyermek vagy öregasszony vagy fiatal lány vagy kicsoda?! Ilyen állapotban volt mindenki.

Két ilyen esetem volt. Egy apa levelet várt a fiától. Elment az étkezdébe, hogy egyen valamit. Ugyan mit adtak ott? Vizet meg két csipet kását! És azt sem mindig. Az ember sorban állt, és elment, mert ebből se jutott. Én bementem, ő meg ott ült a lépcsőn. Megszólítottam (a kereszt- és az apai nevét azóta már elfelejtettem), s azt mondtam: »Levele jött!« Mire ő: »Olvassa fel, kérem.« Én felolvastam. A fia azt írta, hogy súlyos harcok folynak, éppen támadás volt – ennyi az egész. Az illető átvette a levelet, megköszönte. Aztán így szólt: »Megkérhetem valamire? Segítsen nekem felkelni.« Képzelje: fel kellett segíteni! Egy férfit! Igaz ugyan, sovány volt. Megpróbáltam felemelni – és magam is leültem a lépcsőre. Egyikünk sem tudott felkelni. Micsoda szörnyűség! No, és akkor jött még egy férfi, nyilván erősebb lehetett. Segített, és mi egymásba kapaszkodva feltápászkodtunk. Ő meg nagy nehezen hazavánszorgott. Aztán még a következő eset történt: egyszer szintén az utcán adtam át egy levelet egy férfinak (legtöbbször így volt), az Akagyemik Pavlov utcán. Hát ő el se olvasta a levelet. Éppen belövés volt, és a légnyomás ereje félredobta. Nekivágódott egy házfalnak. Éppen ott voltak a Pionír Ház alkalmazottai meg a házmesterek. Ők szedték fel. Hát ez az ember már nem tudta elolvasni a levelet.

– De miért kérték magát, hogy olvassa fel a leveleket? Annyira gyengék voltak?

– Persze hogy gyengék. Már a kezüket se tudták mozdítani. Például az a férfi, aki a lépcsőn ült, bevásárlóhálót tartott a kezében. Leült, és nem tudott fel-

kelni. A keze már megdermedt. Ha pedig valaki nem mozog, akkor már vége.

– És a gyermekei odahaza maradtak, amíg maga kézbesíteni járt?

– Nem. A fiam a háború elején meghalt. A kislányom pedig november végén. Valamennyien az óvóhelyre jártunk, ő pedig meghűlt, tüdőgyulladást kapott, és meghalt. A kisfiú pedig bölcsődében volt, és a bölcsődével együtt a hátországba akarták szállítani, de a kicsi megfázott, és szintén meghalt. Úgyhogy a két gyermekem majdnem ugyanabban az évben halt meg, a férjem pedig a gyárban pusztult el, a tüzérségi tűztől... Előfordult, hogy látom: ott ül valaki tehetetlenül, én pedig nem tudok segíteni neki – nem tudok, mert ha odanyújtom a kezemet, akkor magam is leroskadok. És nem tudok felkelni. Nem féltünk, semmit sem éreztünk. Persze naponta egyszer jártunk a házakba, vittük a leveleket. Úgy-ahogy felkapaszkodtunk a lépcsőn, lefelé meg csúsztunk, mintha szánkáznánk, jeges volt, a korlátba fogóztunk... Az ember belép – a lakások teljesen üresek, sehol egy lélek: vagy kaszárnyaviszonyok közt éltek a munkahelyükön, vagy a rokonoknál, akkoriban az emberek igyekeztek összeköltözni. Én százötvenegy centiméter magas vagyok. Most ötvenkét kiló a súlyom, de el tudja képzelni, amikor harminchat kiló voltam? Aztán, amikor már beköszöntött a tavasz (igaz, korai tavasz volt), egyszer kimentünk a Kamennij-szigetre. Ott sok fa van. Az ember odament egy fiatal fához, tépegette a zöld levélkéket, és csak úgy ette. Aztán a táskába szedtük. Miután a postát kihordtuk, ilyen leveleket szedtem, sok csalánt meg labodát téptem. Hazajöttem, kinyomtam belőle a vizet, és a kis vaskályhára dobtam! Megsütöttem, és ettem! Reggel ötkor keltem,

hogy megkapjam a kétszázötven grammos kenyéradagomat."

Ez a postás. De itt van például egy másik foglalkozás: a nyomdász. Ez is előre nem látott jelentőségre tett szert, sőt még többre is . . .

Jevgenyij Alekszandrovics Trenke a Volodarszkij Nyomdában dolgozott, az élelmiszerjegyeket készítő részlegben. Ez iránt természetesen érdeklődtek a különféle szélhámosok meg a fasiszta ügynökök. Megpróbálták megzavarni a részleg munkáját, kipuhatolni, hogy milyen jegyeket bocsátanak ki a következő hónapra. A nyomdában pedig állandóan változtatták a jegyek színét és méretét.

„– Mindig a hónap végén kaptunk utasítást, hogy a szín, a raszter, a méret ilyen meg ilyen legyen. Nekünk meg alig hat nap alatt, persze éjjel-nappali munkával, haza sem menve, kellett kinyomtatnunk a jegyeket. Olyanok voltak ezek akkor, mint a pénz . . . A legszigorúbb nyilvántartás készült róluk. A papírjuk is különleges volt. Minden kerületnek volt élelmiszerjegy-irodája. Ezek egy-két nap alatt vették át tőlük a jegyeket, szigorúan szám szerint. Az élelmiszerjegyeknek az üzletekben való átvételére két napot adtak a lakosságnak. Mindezt azért csinálták így, nehogy ideje legyen bárkinek hamis jegyeket készíteni."

De milyen ellátást kaptak azok, akik Leningrád számára az élelmiszerjegyeket készítették? Hát semmi különöset, olyat, mint a többiek. Éheztek. Maga Trenke és a családja is éhezett. Jevgenyij Alekszandrovics tizenöt esztendős fia, utána pedig a felesége is meghalt 1942 elején.

Az emberek dolgoztak, és munkájuk szükséges volt. Igaz ugyan, ennek a háború, a város és mások sorsá-

hoz fűződő kapcsolatát néha csak homályosan sejtették.

De volt olyan munka, amelyet olyan emberek végeztek, akik felismerték és látták: attól, amit ők csinálnak vagy nem csinálnak, amit a sok-sok nehézség ellenére tenni tudnak vagy nem tudnak, közvetlenül tőlük függ az, hogy ma és holnap újabb ezrek és ezrek halnak meg vagy pedig kitartanak? . . .

Ilyenek voltak a pékek, a kenyérgyárak dolgozói.

Nyikolaj Antonovics Loboda lakásába (Novoszibirszkaja utca 4., 9. ajtó) ebéd idején toppantunk be. Vera Nyikolajevna, a háziasszony egyetértett velünk abban, hogy előbb a munka, a kínálás azután is ráér – és szívesen, sőt derűsen mesélt nekünk a blokádról, önmagáról, iskolaéveiről. Férje mogorván – nekünk legalább így tűnt – hallgatásba burkolózott. „No, ebből az emberből nem lehet sokat kiszedni" – méricskéltük szakmai szemmel. Alighanem el is mentünk volna, ha a családi okmányok halmaza közepette nem kerül a szemünk elé egy régi újság, amely hírt adott Loboda N. A. hőstettéről: megjavította az égő kemencét, és ennek következtében a kenyérgyár már reggel termelhetett. Kenyeret adhatott Leningrádnak.

Nyikolaj Antonovics most mosolyodott el először, amolyan bűntudatos mosollyal, és hogy figyelmünket elterelje saját személyéről, az ebédlőasztalhoz tessékelt bennünket . . .

Elbeszélését mégis sikerült hangszalagra vennünk. Nyikolaj Alekszandrovics eredeti foglalkozása: tengerész, gépész.

„– A háború első hónapja volt. Hát én mit tegyek? Beálltam egy gyárba. Senki sem volt ott: sem igazgató, sem energetikus. Mihajlov főmechanikust (most

már nyugdíjas) egy hónappal a háború előtt behívták fegyvergyakorlatra, és a teendőit én láttam el. Kerek kenyeret sütöttünk. Eltelt egy hónap. Már szeptember volt. Nincs liszt. Azt mondják: át kell térni a formában előállított kenyérre, különben bezárhatjuk a gyárat.

– De miért kellett áttérni a formában sült kenyérre?

– A formában sült és a kerek kenyér között a súlytöbbletben van a különbség. Az előbbinek a felhasznált lisztmennyiséghez képest nagyobb a súlya. A formába vizet lehet hozzátölteni vagy bármi mást, a kerek kenyérhez azonban – ezt a kemence fenekére teszik – nem lehet, mert az egész szétfolyna . . . Volt nálunk egy Szmirnov nevű főnök a főigazgatóságon. És az igazgató akkor Mocsalovszkij volt (ő már meghalt). Hát ők hívatnak engem, és ezt mondják: »Nos hát, elmegyünk a városi tanács vébéhez.« »Hát menjünk.« Megérkeztünk. Popkov és Kuznyecov ezt mondja: »Elvtársak! Kenyér kell, csakhogy nem kerek, hanem formában sült, pótanyagokkal.« (Akkoriban cellulózét adtak hozzá.) »De mi kerek kenyeret készítünk.« »És mennyi idő szükséges ahhoz, hogy átálljanak? Húsz napot adunk rá – gondolják meg és jelentsék!« Visszamentünk a gyárba. Én meg, szóval, fontolóra vettem a dolgot. Nincsen anyag, nincs miből bármit is csinálni. Azt mondom: ez meg ez a helyzet, nekem kétszáz milliméter széles, akármilyen vastag fémlemezre van szükségem, hogy kidobjam a ládákat, és tizenhárom formát készítsek és helyezzek el – az ördög tucatja (mindmáig így nevezik). Hát szóval, én felírtam, hogy mi kell nekem – no meg idő és emberek. Tíz embert kaptam a Vulkán gyárból és hét nap alatt elvégeztük az átszerelést. És az anyag? A

Kamennij-szigeten voltak valamilyen raktárak. Belépési engedélyt kaptam oda. Több teherautóval mentem oda, megraktam az egyiket, megraktam a másikat. Aztán odamentem a harmadik autóval. Erre jön két civil ruhás elvtárs, és ezt mondja: »Ki engedte meg magának, hogy elvigye?« Felelem: »Írásom van róla.« »Erre csak Moszkva adhat engedélyt.« »Azt én nem tudom, itt van ez, ni.« Erre autóba ültettek, és elvittek a »Nagy Ház«-ba. Ott nyilván felhívtak valakit, és utána azt mondták: »Bocsásson meg! Maga nem tehet erről. A felsőbb hatóság adott utasítást.« Hát az első gyűrűt átalakítottuk. Amikor kisütöttük az első formakenyeret, hát, higgyék el – ahogy az ember kezébe vette, összenyomta, a fele víz volt. És ilyenből adtak százhuszonöt grammot! És azon felül semmit . . . Amikor elkezdődött a bombázás, vízhiány támadt. Így hát mi a Kis Nyevkán (ez már decemberben volt) szivattyúállomást építettünk, vezetékeket húztunk oda. De cső, az nem volt! Hát mit csináltunk? Tűzoltótömlőket vettünk elő, és a csövek helyett ezeket húztuk oda. Akkor azonban beköszöntött a fagy: két-három nap még, és a tömlők mind átfagynak. Mit csináltunk hát? Szigetelőt tekertünk rájuk . . . Eleinte pedig, amikor a vizet elzárták, vödrökkel próbáltuk felhordani a Nyevkáról a hatodik emeletre."

Így hát kézi erővel cipelték a vizet egy egész kenyérgyár számára. Lépcsőn, ráadásul a hatodik emeletre! Hogy pedig milyen egészségi állapotban, erőben voltak ezek az emberek, azt már tudjuk.

„– Mellettünk volt a Kalinyin fűrésztelep. Energiát nem kaptunk. Nekünk volt egy saját kis erőművünk, de az nem adott elég energiát. A fűrésztelep területén pedig óriási mennyiségű gerenda hevert

(deszkákat készítettünk), meg különféle hulladék. Ők három hónapig ezekkel a gerendákkal fűtöttek, és energiát adtak nekünk. Mi előbb szivattyúállomást építettünk a jégen; később már, amikor a városi hálózatból megint kaptunk vizet, kezdett ez a Kalinyin-fűrésztelep villanyenergiát adni nekünk. Kábelt fektettünk le odáig, de teherautók jártak arra, és hát elvágták a kábelt. A teherautók még csak hagyján, de nyilván egy harckocsi is arra mehetett – és a lánctalpaival szétszabdalta a kábelt. Akkor kénytelenek voltunk két és fél méter magasra emelni a kábelt, hogy fönt legyen. És így éltünk egészen májusig. Aztán Volhovból kaptunk állandóbb jellegű elektromos energiát, de a kemencéket fűteni nem volt mivel. Így hát a Kamennij-szigeten lebontottunk néhány házat. Azt mondták nekünk: nesztek, itt van tíz ház. Azokban pedig mindenféle holmi volt: bútor, ruha, más egyéb. Persze napközben bontottunk: az, aki este dolgozik, nappal ment ki oda, aki meg éjszaka – az is nappal.

Egy katonai alakulat két Sztálinyec-traktort adott nekünk. Így acélsodronyt húztunk át a ház felső részén (ott csupa földszintes meg egyemeletes faház volt), és a sodronykötéllel rángattuk szét őket. A fát teherautókon szállítottuk a kenyérgyár területére, hogy fűthessünk és kenyeret süthessünk. És aki részt vett a házak bontásában, azoknak egy-egy méter fát adtunk (a lakásokat fűteni sem volt mivel). Egyszer az egyik munkásnő elbámészkodott – és a kemence eldugult. Én körülbelül kiszámítottam, hogy a dugulás hét méterre lehet attól a helytől, ahol a berakó szerkezet működik, ahol a formákat berakja. Kimértem, és azt mondtam: vessétek! És kivésték, hogy be lehessen mászni. A hőmérséklet pedig a kemencében kétszáznegyven fok volt! Eloltottuk a tüzet, punk-

tum! Előbb vizet öntöttünk bele. Gőz csapott fel. Lejjebb nyomta a hőmérsékletet. Valószínűleg körülbelül százhatvan – százhetvenöt fok lehetett. Én bekötöttem a fejemet, a vattakabátomat, a nemezcsizmámat, a vattanadrágomat, a két kesztyűmet pedig megnedvesítettem. És bemásztam. Elsőre semmit se tudtam csinálni. Sőt már éreztem, hogy elszédülök. Akkor kimásztam, vagy tíz percig üldögéltem – és másodszor is nekigyürkőztem. Hát másodszorra kirántottam az egészet. Akkor azt mondtam: »No, most tapasszátok be.« És újra elindultunk! Két óránál valamivel tovább állhattunk – és megint üzembe helyeztük a kemencét, hogy ne hiúsítsuk meg a kenyérellátást. Engem ezért a kormány kitüntetett, ezért a munkáért megkaptam a Munka Vörös Zászló Érdemrendet . . ."

A kötelesség teljesítése

Hólepte utcák, a lerombolt házak roncsaitól eltorlaszolt utcák.

A hó hol szűziesen, nem városian fehér, hol pedig a tűzvészek kormával sűrűn meghintett.

Ösvények vezetnek a hóbuckák, a jéggel borított trolibuszok között, ösvények vezetnek a házakhoz, a jégbe vágott lékekhez, az üzletekhez, ösvények vezetnek a Néván át, a téren át, ösvények vezetnek a kerületi bizottságokhoz, a kerületi tanácsokhoz.

Az üzletek kirakatait a repeszdaraboktól védő táblákon ilyen hirdetések olvashatók: „Koporsó eladó", „Ideiglenes vaskályhákat készítek", „Egy köbméter fát elcserélek búzára . . ." Az akkori hirdetések – az élet csodálatos dokumentumai. Csupán néhány ritka, alkalmi fényképen, no meg egyesek emlékezetében őrződtek meg, de hát nem szó szerint.

És semmilyen lehetőség sincs arra, hogy e megrázó tanúvallomás-szövegeket rekonstruáljuk.

És a leningrádi udvarok, a leningrádi lépcsők . . .

És az étkezdék, amelyekben néma embersorok haladtak, kezükben lábossal vagy csajkával.

Vég nélkül lehet idézni a rombolásnak, a blokád gyűrűjében élők nélkülözésének képzeletet megrendítő, színes képeit, a dermedt, megbénult, erőtlenné vált város képeit . . .

Sokkalta nehezebb mindezek mögött észrevenni az akarat vaskapcsait – az erélyes, céltudatos tevékenységet, amely a szörnyű viszonyok között a város életét fenntartotta. Hiszen valakinek csak el kellett osztania a villamos energia morzsáit, feladatokat kellett szab-

nia a gyáraknak, nyersanyagot kellett felkutatnia. Szükséges volt, hogy eltakarítsák a holttesteket, eltemessék a halottakat, hogy kórházakat szervezzenek, komszomolista szociális osztagokat alakítsanak, lányokat toborozzanak a helyi légvédelmi alakulatokba . . .

Semmi sem történt önmagától. Megint csak azok az ideiglenes vaskályhák: gyártásukat a helyi ipar erőinek bevonásával kellett megszervezni, evégből vaslemezeket kellett találni vagy fémet hengerelni, ehhez pedig villamos energiára volt szüksége a fémkombinátnak . . . Megnyíltak a fürdők. E célra azonban szenet kellett kiutalni, ezt a szenet pedig oda is szállítani . . . Mindez szinte megoldhatatlan probléma volt és mindenekelőtt a szervezés területén követelt óriási erőfeszítést.

A Leningrádi Városi Pártbizottság vezetősége már januárban felszólította a kerületi végrehajtó bizottságokat: melegítsék fel a befagyott vízvezeték-hálózatot, és ütemterv szerint kezdjék meg a vízszolgáltatást a házak felső emeletein, hogy kimossák a csatornarendszert. Petróleumot és benzint utaltak ki a befagyott csövek felmelegítésére. Ehhez viszont a házkezelőségeket forrasztólámpákkal kellett ellátni. A Leningrádi Pártbizottság vezetősége ezzel is foglalkozott, mert a blokád viszonyai között ötszáz forrasztólámpa elkészítése komoly probléma volt.

Az azokban a hónapokban született kemény, kategorikus határozatok és döntések néha irreálisnak látszanak (akkor pedig végképp az emberi erőt meghaladónak tűntek), mégis végrehajtották őket, mégpedig nagyobbrészt határidőre, kifogások és a körülményekre való hivatkozás nélkül. Nem hivatkoztak a belövésekre, arra, hogy a végrehajtók meghaltak, nem hivatkoztak a tüzekre, anyaghiányra. Elegendő ok akadt,

de nem ezek az okok voltak döntőek, hanem a parancsoló szükség, hiszen mindegyik pont végrehajtása emberek életét mentette meg, a várost mentette meg.

A kerületi pártbizottságok és a kerületi végrehajtó bizottságok munkája szokatlan, sőt valószínűtlen körülmények között folyt. A város ugyanaz volt – ugyanazok a kerületek, ugyanazok a lakónegyedek, házkezelőségek, ugyanazok a hivatalok, ugyanazok a raktárak, ugyanazok a kocsiutak, iskolák, üzletek. De már nem a kerület szükségleteiről, a mindennapi életkörülmények rendezésére irányuló tervekről, javításról volt szó, mint azelőtt – hanem a lakosok életéről és haláláról.

Első ízben hárult ilyen súlyos felelősség az egyszerű pártmunkások és tanácsi dolgozók vállára.

Lehetőségeik pedig egyre fogyatkoztak. Nem volt közlekedés, a front elragadta az orvosokat, a rendőröket, az építőket – a fizikailag erős férfiakat –, meg aztán ők maguk is az első vonalba törekedtek. Másokat pedig a disztrófia vitt el. Az éhség nem tett különbséget a szakmák között – a rendőröket és az ügyészeket, a vízvezetékszerelőket és a zeneszerzőket egyaránt lekaszálta.

A kórházakban korlátozott volt az ágyak száma. Olykor a kerületi bizottságok titkárai osztották el ezeket az életmentő ágyakat. Ezt megelőzően azonban még magukat a kórházakat is meg kellett szervezni. Gondoskodni kellett a fűtésről, az ellátásról, az ápolásról.

Sok volt még az evakuálás megszervezése, az emberek elszállításával, a berakodással, a nyilvántartással együtt járó, számtalan bonyodalommal! Egyeseket rá kellett beszélni, másoknak segíteni kellett, to-

vábbá meg kellett állapítani a sorrendet, összegyűjteni a gyerekeket, kijelölni kísérőket.

A város kerületei közül mindegyik, mindennap sok ilyesféle problémával volt kénytelen foglalkozni, s ezek között látszólag nem akadt jelentéktelen. Ezeket lehetetlen elsorolni, vagy részleteikkel együtt mindet felelevéníteni.

Az, amit sikerült összegyűjtenünk – csupán különálló tények, amelyek nem nyújtanak teljes képet, de fogalmat adnak erről a munkáról.

Szergej Mihajlovics Gasztyejev egyike volt azon kerületi vezetőknek, akik közvetlenül foglalkoztak mindezzel. Ő a Lenin kerület lakásügyi igazgatóságának vezetője, a kerületi végrehajtó bizottság elnökhelyettese volt. Most beszámol azokról a faházakról, amelyeket bontásra adtak át, hogy tűzifához jussanak az emberek. Az ott lakókat a saját kerületükbeli házakba kellett átköltöztetni, ehhez pedig lakóterületet kellett találni, a kiutalásokat elkészíteni, a bejelentést elvégezni.

„– . . . emlékszem, két-három nap alatt majdhogynem ötven lebontandó házat kellett sürgősen elosztanom a kórházak, az óvodák és a maradékot az étkezdék, a fürdők, a mosodák között. Sürgős szükség volt tüzelőre, de semmilyen tüzelő nem akadt. Székekkel fűtöttek. Magam láttam – bombázás utáni pianínó- és zongorafedelekkel tüzeltek . . . Az ember belép egy lakásba – semmi sincs ott, üres, nincs hová leülni. Ezért a városi tanács végrehajtó bizottsága igen szigorú rendeletet adott ki: sürgősen bontani kell. »Tüzelőre van szükség!« Az emberek fagyoskodtak. Ha szétbombáztak egy házat, vagy felrobbant egy lövedék – akkor minden tárva-nyitva állt, az ablaküvegek kitör-

ve, furnérlemez nincs, befedni nincs mivel –, a lakók másik kerületbe mennek. Rokonaikhoz, hozzátartozóikhoz. A lakásokat üresen hagyják ... Amint felrobban egy gránát – az üvegek mind kirepülnek. Az emberek pedig menekülnek, mert farkasordító hideg van. Hogy hová – ezt nem tudni. Aztán pedig keresgélik őket. Egyszer, bombázás után, sürgősen át kellett telepítenem azokat, akik életben maradtak ... Felhívtam néhány házkezelőséget, amely a szétbombázott házhoz legközelebb esett, és megkérdeztem: »Milyen üres szobáid, lakásaid vannak?« – és a lista szerint azonnal, sürgősen átköltöztettem az embereket. Itt nem volt idő kiutalásokra. Az emberek az utcán álltak, reszkettek, hiszen nem volt hol melegedniük. Ez volt az én kötelezettségem: óvóhelyek, gázvédelmi óvóhelyek, lakások, átköltöztetés meg a faházak lebontása. Például a Kirov Gyár melletti kerület részére száz házat adtak nekem (Pravaja Tyentyelevka, Levaja Tyentyelevka és más utcák), és nekem rövid idő alatt át kellett költöztetnem a lakókat ebbe a körzetbe.

– Hogyan hurcolták át a holmijukat?

– Kéziszánkókon persze. A városi tanács végrehajtó bizottságának volt még egy olyan határozata is, hogy mindegyik kerület számára raktárhelyiséget kell biztosítani, és mielőtt a házakat lebontják, leltárba kell venni a távol levő lakók holmiját. És a leltár alapján raktárba szállítani ... Ezekben a raktárakban pedig a vezetők kötelesek voltak a sarkokban külön-külön elhelyezni az egyes házakból, lakásokból beszállított holmit ... Csak ezután lehetett a házakat szétszedni."

Nehéz elképzelni, hogy az akkori körülmények között miként sikerült betartani ezt a vesződséges jogi eljárást a város valamennyi kerületében.

A. J. Tyihonov-nak, a Viborgi kerületi tanács elnökének elbeszélésében ugyanez a történet ismétlődik.

„– Valamennyi faházra krétával ráírták: »LK« –, »lebontásra kerül« ... Sokan nem akartak elköltözni, különösen azok nem, akiknek a házuk mellett egy talpalatnyi földjük is volt. Előfordultak például ilyen esetek: a házat lebontják, egy nagyanyó pedig ott gunnyaszt, s nem akar elmenni: »Én oda nem megyek.« A többiek a lelkére beszélnek: »Úgyis el kell menned. Tüzelő nélkül elpusztulsz itt, és mások is meghalnak emiatt« ... Egyeseket pedig, akik átköltöztek, később kibombáztak, és nekik megint máshová kellett menniük.

Egy másik nehéz feladat is akadt. Például ott volt az úgynevezett Szakemberek Háza. Mi ott is, mint mindenütt, leltárt készítettünk az evakuálás során eltávozottak ingóságairól. Magunk leltároztuk ott maradt ingóságaikat, és a Krasznaja Zarja Gyár raktárában őriztük. Semmilyen technikai felszerelésünk nem volt. Ma lehet ezt mondani: »Állítson elő húsz autót.« Akkor azonban csak elgyengült emberek voltak, próbált volna valaki az ő segítségükkel értékes holmikat beszállítani a raktárakba! Ezekben sokáig őrizték a holmit, még külön fűtést is létesítettek, raktárosokat vettek fel, fizetést adtak nekik, és ők megőrizték az állampolgárok vagyonát. Kissé fantasztikusnak látszott: a város a blokád gyűrűjében, a németek tűzzel árasztják el – és ilyen időben a kerületi pártbizottság, a végrehajtó bizottság nemcsak az állami vagyon épségével törődik, hanem az eltávozott állampolgárok ingóságait is őrzi. Arra is ügyeltek, hogy a bombázás után a lakások ne pusztuljanak el – furnérlemezekkel fedték be az ablakokat, az ajtókat pedig beszegezték.

Amikor áttörték a blokádot, a következő esetek is

előfordultak: Például az állampolgár levelet írt: »Küldjék el nekem a leltárt, milyen állapotban maradt meg a lakásom.« Írtak Közép-Ázsiából, Szverdlovszkból, s valamennyi kérdést a kerületi vébéhez továbbították. Válaszolni kellett. Különleges csoportokat állítottak össze, aktívákból, akik eljártak ebbe a raktárba, elmentek a lakásba, ha a holmit ott őrizték, és elkészítették a választ."

A faházak, amelyek kazánokban, kis vaskályhákban, tűzhelyekben hamvadtak el, nem tudtak mindenkit meleggel ellátni.

„– Mindenkinek nem adhattunk fát – mondja *A. P. Boriszov* –, de aki felkeresett bennünket, annak adtunk egy kevés tüzelőt. Számunkra Novaja Gyerevnya kerületben jelöltek ki faépületeket. Sok házban azonban továbbra is hideg volt. Például a Rubinstejn utca 17-es nagy ház volt, mintegy ötezren laktak benne. Az ember belép egy lakásba – az ajtó nyitva, az emberek se nem élők, se nem holtak, egyesek fekszenek, mások ide-oda bolyonganak, az anyák sorra meghaltak, a gyermekek életben maradtak. Szörnyű esetek fordultak elő. Mint a vébé vezetőinek, végig kellett járnunk a házakat."

Alekszandr Petrovics Boriszovot a háború a Kujbisev-kerület – a város egyik központi kerülete – végrehajtó bizottsága elnökhelyettesének tisztségében találta.

„– És mégis, mit tehettek az ilyen lakásban?

– Egyeseknek segítettünk. Többnyire az olyanokat sikerült megmenteni, akik valamiképpen kapcsolat-

ban álltak a termeléssel, a hivatalokkal. Különben meg csak győzhettük a hullákat összeszedni. A Kujbisev Kórház körül hullahegyek voltak. Más gyűjtőhelyre is szállítottak holttesteket, hogy azután a temetőbe vigyék őket. Külön gépkocsikat jelöltek ki erre a célra, ezek naponta összeszedték, és a temetőkbe fuvarozták a hullákat... A Piszkarjevszkoje temetőben sok kerületünkbeli lakost földeltek el. Árkokat ástak. Traktoraink voltak, mozgósítottuk a kerületi szervezetek dolgozóit. Összeszedtünk vagy kétszáz embert, és odaküldtük, árkot ásni és temetni. Borzalmas látvány volt. Annyi a holttest – a szem be nem látja! Különösen a Bogoszlovszkoje és a Piszkarjevszkoje temetőben. Mindenféle halott volt ott. Gyermekek és öregek, ki ülő helyzetben, ki felemelt karral, ki meg begörbített lábbal..."

Alekszandr Petrovics Boriszov már sok év óta vak. Abból, hogy ez az ember látszólag milyen könnyen viseli el igen súlyos szerencsétlenségét, s azon igyekszik, hogy ne legyen hozzátartozóinak terhére – sejteni lehet, milyen lehetett akkor, a blokád idején, másoknak mennyi sok baját-bánatát vállalta magára a kerületében. Most is eljár néha a Piszkarjevszkoje temetőbe. Hallgatja az örök zenét és mögötte a csendet, a zöld memoriál csendjét és sok mindent lát...

„– Csak az a kép elevenedik meg előttem, amelyet magam is láttam. Ez nem a mostani temető, amely rendezett, különösen ott, ahol a Haza-anyánk szobra áll. Akkor azonban holttestek hevertek, százméteres futóárok húzódott!... Oda ezer meg ezer hullát raktak be, traktorokkal, ásókkal földelték el őket, mikor mi akadt. Attól féltünk, hogy tavasszal járvány

törhet ki, de minden szerencsésen végződött, mert bizonyos mértékig sikerült megtartani a közegészségügyi szabályokat."

Memóriája sok mindent őriz, nemcsak saját házáról vagy a gyáráról, hanem az egész kerületről is, ez a kerület pedig lakosságát és méreteit tekintve – egész város.

„– Többször ellenőriztem az egyes számú kenyérgyárat. Úgy látszott, ez a gyár teljesen elláthatja kenyérrel a lakosokat, csakhogy a munkások jelentős hányada nem járt dolgozni – skorbutban szenvedett. Mi menthette meg őket? A fenyőtűlevél-párlat. Ez sokat segített. Az első napokban, amikor az éhezés elkezdődött, látjuk – sokan fenyőágakat visznek. Miről volt szó? Kiderült, hogy a tűlevelet vízben kifőzték, és ezt a vizet itták ... S meg kell mondani, hogy a mi kerületünkben többségükben alkalmazottak laktak, és így a leginkább nélkülöző kerület volt: ők ugyanis csak százötven gramm kenyeret kaptak. No persze közel sem olyan kenyeret, mint amilyet manapság eszünk ... Reggel mindig végigjártuk a kerületet. Útközben láttuk az autóból: itt kitett holttestek, amott meg otthagyott holttestek hevernek. És nem tudtuk, honnan kerültek oda. Ez szintén az élőkről való gondoskodás egyik formája volt: a halálesetet nem jelentették be, hogy az élelmiszerjegyek megmaradjanak. Ha az ember bemegy valahová, és megkérdi: mikor halt meg az illető? – nem mondják meg, hogy két héttel azelőtt halt meg, hanem azt felelik, hogy ma vagy tegnap.

– Az ilyen esetekben elkobozták a jegyeket?

– Nem, meghagytuk."

A város tudósai lehetőséget kerestek arra, hogy valamiféle teljes értékű élelmiszerpótlékokat állítsanak elő, valamiképp segítsenek a lakosságnak. Mindegyik kerület igyekezett részt venni ebben a vállalkozásban, feltárták az üzemeikben levő nyersanyagokat, berendezéseket ajánlottak fel.

A Viborgi kerületi pártbizottság, élén Kedrov titkárral, megszervezte a fehérjetartalmú élesztő készítését faanyagból. Ez a blokád idején híres fehérjeélesztő bizonyára sok leningrádit megmentett. Ezt kiegészítő élelmiszerként osztották. Sok történetben hallhattunk egy-egy tányér fehérjeélesztőből készült levesről. De sem az elbeszélők, sem mi valahogy nem tettük fel magunknak azt a kérdést, honnan került elő ez a fehérjeélesztő. És csupán amikor A. J. Tyihonovval, a Viborgi kerületi tanács elnökével beszélgettünk, akkor hallottunk véletlenül Sirokovról, az Erdészeti Akadémia professzoráról, aki munkatársaival együtt kidolgozta ennek az élesztőnek a gyártási technológiáját, meg arról, miként szervezték meg ennek előállítását:

„– Az egészet a mi kerületünk ipari üzemei végezték el. Szétosztottuk, hol készítsék a gép bizonyos alkatrészét, hol a vázat, hol meg a konténert, melyik üzem szerezzen motort, és melyik tekercselje át. Mindent a legapróbb részletekig elosztottunk. Valamennyi szervezet közösen vett részt a munkában. Gyorsan üzembe helyeztük a műhelyt. Termelékenysége (tonnában kifejezve) nagy volt. Nyírfát használtunk fel erre a célra."

Ugyanott, a gyárban, később pedig a kenyérgyárakban is megkezdték a vitaminok előállítását fenyőtűlevélből, hogy tűlevélkivonatot készítsenek.

„– Egyesek önként kerestek fel és megkérdezték: »Mivel segíthetek e feladat megoldásában?« A bajtársiasság érzése rendkívül erős volt, talán még az éhségnél is erősebb.

Nehéz kérdés volt: hol lehet egy kicsit megmelegedni? A vébétagokat terület szerint elosztották, és fűtött teázókat szerveztek, hogy a legyengült emberek, akiknek a lakását nem fűtötték, egy kis forró vizet ihassanak. Vízforraló üstöket állítottak fel. Ezeket a házmesterek fűtötték. Ők tüzelőanyagot kaptak. A komszomolista szociális osztagok felvitték a forró vizet azokhoz, akik a felső emeletről nem voltak képesek lejönni. A tanácstagok egy részét szétosztották lakások szerint – a legyengült embereknek ők vitték házhoz a jegyre járó kenyeret. A teázókban ismertették a front helyzetét.

Megszerveztük a vaskályhák készítését a lakosság számára, gondoskodtunk a tűzifa szállításáról, raktárakat létesítettünk."

Mi mindennel nem foglalkoztak a kerületek! 1942 telén például megindították a Lenin kerületen át vezető villamosjáratot, és Sz. M. Gasztyejev így emlékszik vissza erre:

„– A pályák mindenütt befagytak, a vágányokat jég borította. De úgy határoztak, hogy az 1943-as új év küszöbén megindítják a villamosokat. Az én kötelességem volt, hogy a Narvai kaputól a Kalinkinhídig terjedő szakaszt megtisztítsam. Száz nőt adtak mellém a Krasznij Treugolnyik gyárból. Egész éjjel dolgoztunk, míg be nem fejeztük. Feszítővassal, ásóval, csákánnyal . . ."

A kerületi vezetőknek olyan helyekre kellett járniuk, ahol különösen súlyos volt a helyzet, ahol belövések voltak, ahol tüzek égtek, ahol bombázás folyt, ahol csőrepedések fordultak elő, ahol az embereket mozgósítani kellett, ahol valami történt... Memóriájuk ezért jó néhány rendkívüli eseményt, lenyűgöző történetet őrzött meg. A. P. Boriszovnak például emlékezetébe vésődött a Gosztyinij Dvor Áruház bombázása:

„– Volt ott a Gosztyinij Dvorban egy kis szőrmeüzem. Az itt dolgozó nők a gyermekeiket is magukkal hozták – ez lényegében női üzem volt. Légiriadó kezdődött. A dolgozók egy része lement az óvóhelyre, a többi pedig fenn maradt, és tovább dolgozott. Az épület beomlott, és egy kislány az anyjával együtt a páncélszekrények között levő szűk helyen rekedt. S a kislány vigasztalta az anyját; pedig csak hétéves volt. »Megmentenek minket, anyuka« – mondogatta és biztatta az anyját. Az pedig, amikor kihúztuk, így szólt: »Ő az én megmentőm.« Egy másik nő egy tartógerenda és a téglák közé került. Úgy odaszorította az a gerenda, hogy moccanni sem tudott. Óvatosan kellett szétszedni, mert ha gyorsan bontják szét a torlaszt, akkor a falak beomolhattak volna. Három napon és éjszakán át bontották szét, téglánként. Odajött a férje, és állandóan mellette állt. Az asszony egyetlen gondolata ez volt: megmentik-e, vagy nem? Mi a résen keresztül beszéltünk vele, és ő azt mondta, hogy mindenfelől halál leselkedik rá és bizonyára nem tud kiszabadulni. Mégis megmentették..."

Dubrovszkij Anatolij Ivanovics előbb a Dzerzsinszkij kerületi pártbizottság instruktora volt.

Életútja Komszomol-munkán, sporton, tanuláson keresztül vezetett. Kitört a háború. Dubrovszkij Kaunasból visszatért Leningrádba, instruktori munkára küldték a kerületi pártbizottságba, és ő azonnal kiutazott a védelmi munkálatok színhelyére – a háború első napjaiban és heteiben a védővonalak építése a kerületi pártbizottságok, a kerületi vébék legfőbb gondja volt. Biztosítani kellett „hogy naponta mintegy 500 ezer ember dolgozzon a védelmi erődítményeken".*

Mindez most először történt, és mindez váratlan, nehéz volt, nemcsak az olyan fiatal és tapasztalatlan emberek számára, amilyen A. I. Dubrovszkij. *Ilyen* háborúról, *ilyen* megpróbáltatásokról és nehézségekről senkinek sem lehettek tapasztalatai. Viszont óriási önfeláldozást, ügybuzgalmat tanúsítottak. Az első védővonalakat a leningrádiak Novgorodon túl építették. Már ott átestek az első tűzkeresztségen. Anatolij Ivanovics Dubrovszkij, aki egyik közkatonája volt annak a lázas munkának, amelyet a lakosságnak az ellenség visszaverésére irányuló megszervezése érdekében végeztek – ma is izgalomba jön, amikor visszaemlékszik első „instruktori feladataira". Amikor a leningrádiakat a „lövészárkokban" sújtó bombázásokról, a sebesültekről mesél, akiket neki kellett Leningrádba elszállítania, mondanivalójába a háború ilyen képei szövődnek bele:

„– Az a vasúti szerelvény Simszk környékén pedig lovakat szállított, és ugyanott benzintartályok is voltak. A benzintartályokat bombatalálat érte, és a szerelvény, az egész szerelvény kigyulladt, emlékszem

* *900 hősi nap.* Dokumentumgyűjtemény. Moszkva–Leningrád. Nauka Kiadó, 1966. 47. old. (oroszul).

arra a látványra, amikor a már égő lovak kiugráltak a kocsikból, és elvágtattak... égtek a lovak, és vágtattak..."

A háború azonnal megperzselte az emberek lelkét, a helyzet azonban hidegvért, mindennapos, feszült tevékenységet követelt. Októberben – emlékszik vissza Anatolij Ivanovics – egy kétszázötven kilogrammos bomba találta el a Dzerzsinszkij kerületi pártbizottság épületét, és teljesen átfúrta. Emlékezetembe vésődött, micsoda vöröspor-oszlop csapott fel. Különösen élességgel és emberi fájdalommal emlékszik vissza arra a napra, amikor egyszerre három instruktora pusztult el (ő akkor már a kerületi pártbizottság szervezési-instruktori osztályát vezette).

„– Ez a három asszony mindig már reggel elment az üzemekbe, ahol dolguk akadt... A németek ebben az időben már nemcsak repesz- és gyújtóbombákat zúdítottak ránk, hanem még srapnellel is vertek bennünket. Hogy minél több ablakot törjenek ki. Tél, fagy – és a házakban nincsenek ablakok, értik? Hát mind a hármukat egyszerre találta el egy ilyen srapnellövedék. A Csajkovszkij utcán mentek, és ott, ahol a 17. számú tűzoltóság meg a kiegészítő parancsnokság van, ott haltak meg. Paramonova, Pozdnyak, a harmadik pedig újonc volt, még a nevére sem emlékszem..."

Mint a többiek, úgy pusztultak el, és éheztek, mint a többiek... Anatolij Ivanovics nem hangsúlyozta ezt. Elbeszélésében azonban benne van ez a számára legmagasabb értékelés! Úgy éltek, dolgoztak, harcoltak, éheztek és haltak meg, mint a *leningrádiak*...

Nem, ez nem volt egyszerű dolog külön-külön sen-

kinek, bármilyen tisztséget töltött is be – hogy méltóan ossza meg és viselje a blokád gyűrűjébe zárt leningrádiak sorsát. Viszont, ha valaki megfelelt a követelményeknek, akkor erre ma büszkén emlékszik, büszkén vallja: azt tettem, amit mindenki!

„– A kerületi bizottságnak ebben az időben nem volt semmije. Élelmiszerről beszélek. A kerületi pártbizottság munkatársai – mint más szervezetek munkatársai és azok a személyek, akik ezen az első télen, a kiürítés után ott maradtak a helyiségeket őrizni, vagy egyáltalán nem utaztak el – valamennyien egyforma helyzetben voltak. Ezért én például e tekintetben közvetlenül semmilyen segítséget sem tudtam nyújtani. Legfeljebb ... Szóval, nekünk élesztőlevest adtak, és hát néha eljött valamelyik pártszervezet titkára, mi tudtuk, hogy éhes, s nekünk volt egy úgynevezett étkezdénk, és meghívtuk: »Gyere velünk.« Csak ez, semmi egyéb nem volt. És saját magunk és mások számára egyaránt ez volt a szabály: ne feküdj le, bármilyen nehezedre esik is, ne feküdj le! Mert a gyakorlat azt mutatta: mihelyt a legyengült ember ágynak esett, többnyire már fel sem kelt ... No, később aztán kissé rendezettebb, könnyebb lett az élelmezési helyzet, amikor megnyílt a Ladoga-tavon keresztül az Élet útja. És különösen, amikor tavasszal hozzáfogtunk a segédgazdaságok szervezéséhez. Előbb kivittük az embereket a zöldbe. Ott aztán térdre ereszkedve mászni kezdtek, tépték ésették, amit lehetett s amit nem. És ott aztán, amikor kissé erőre kaptak, ásni kezdték a konyhakerteket, kis gazdaságokat létesítettek. Mindegyik szervezetnek megvoltak a maga parcellái.

– Az önök kerületi bizottságának is?

– Ami a kerületi pártbizottságot illeti, nekünk a

Mihajlovszkij-kertben utaltak ki néhány ágyást, és mi igyekeztünk ezeket gondozni. Olyan növényfajtát igyekeztünk vetni, amely minél hamarább termést ad.

– És a férfiak is?

– Mindenki, mindenki! Az első titkártól kezdve egészen a segédmunkásig. Mindenki ásott, mindenki vetett, gondozta a növényeket... Rendszerint az uborkának gyürkőztünk neki. Az egyiknél szépen termett – a másiknál az égvilágon semmi. Kiégett, nem csírázott ki. No, ilyenkor megosztoztunk... És a hivatalok nagy részét kitelepítették a kerületből, ők ott műveltek parcellákat. Később ezek jól szervezett, nagy segédgazdaságok lettek, amelyek jó terméshozamot értek el. Még kiállítást is rendeztünk a terményekből. Sokan manapság is megirigyelhetnék azt, amit mi elértünk. Mert azok az emberek, akik sokat éheztek, mindinkább megértették, hogy mi hogyan nő és mi mit kíván. Úgy ápolták, mint az édes rokonaikat..."

A blokádba zárt város életét irányító kerületi pártbizottságok, kerületi végrehajtó bizottságok és valamennyi szervezet munkatársai maguk is olyan körülmények közé kerültek, amelyek lehetetlenné tettek mindenféle formális látszattevékenységet.

Az erőt, az energiát, az észt, az érzést és a lelkiismeretet a legfontosabbra és elháríthatatlanra fordították, ami nélkül másnap nem érkezik kenyér az üzletekbe, aminek híján ezrek fagynak halálra, járványok zúdulnak a városra.

Abba a zöldségfélébe, amelyet sikerült Leningrád számára összegyűjteni és tartalékolni, veszélyes gomba fészkelte be magát. Mindenki jól tudta: ez a gomba nem csupán a burgonyát emészti el, hanem sok ezer emberéletet is, ha azonnal nem történik az egész vá-

rosra kiterjedő intézkedés... Ez a fitoftóra-megbetegedés, amely a krumpliszedés után következő tizenötödik napon jelentkezik: rothadás kezdődik, a krumpli „sír", nedvessé válik, és már nem lehet tovább tárolni, itt semmiféle erő sem segít.

Sztanyiszlav Antonovics Przsevalszkij – magas, már ősz férfi –, aki a háború előtt és a blokád éveiben a Leningrádi Gyümölcs- és Zöldségbegyűjtő Központ vezetője volt, nem kisebb pátosszal számol be a maga ágazatának munkájáról, hivatalának alkalmazottairól, a maga „termékéről", mint bármilyen hadvezér a győzelmeiről és vereségeiről. Hogyne: hiszen nagyon sok függött attól, hogy az emberek meg tudják-e menteni ezt a síró krumplit, vagy sem, sikerül-e értékesíteni, vagy ki kell dobni. A blokádba zárt Leningrádban, az egész Leningrádi Fronton mindenki megértette ezt, és ezért ezt a határozatot nagy felelősségtudattal és a legmagasabb szinten hozták meg.

„– Jelentést küldtem a Szmolnijba... Popkov és Lazutyin velem jött a kombinátba. Próbatárolást végeztem, és azt mondtam, jöjjenek el egy hét múlva, és nézzék meg! Eljöttek egy hét múlva, felnyitottuk a magtárrekeszeket – jófélét raktunk be oda, és amikor szétvágtuk – rossz volt! Hát akkor meggyőződtek róla, hogy ezt a krumplit meg kell enni. És a Katonai Tanács határozatot hozott: a kása fogyasztását meg kell tiltani.

– Mennyi időre?

– Egy bizonyos időre, és az összes krumplit fel kell használni. Úgyhogy egyetlen grammnyi krumpli sem ment veszendőbe. Mindent felhasználtunk, de igen rövid idő alatt. Az adott esetben a krumpli helyettesítette a kását. Mind elfogyott.

– Szóval a negyvenkettőben termett krumpli, ami Leningrádba került, mind fertőzött volt?

– Mind, kivétel nélkül mind. Micsoda tragédia volt! Télig nem tarthattuk, tél előtt megettük valamennyit. Ha télig meghagyjuk, akkor az összes készletünket teljesen kidobhattuk volna."

A tűzzel elárasztott, éhező, fagyoskodó városra még egy halálos ellenség támadt: a skorbut. Ez ellen is szervezetten kellett harcolni. Alekszej Dmitrijevics Bezzubov, a Vitamin Intézet vegyi-technológiai osztályának vezetője elmesélte, miként készültek a tudományos javallatok „a C-vitaminnak a fenyőtűlevélből való kivonására". Erről már szót ejtettünk.

„A skorbutellenes tűlevélpárlatnak ipari és otthoni körülmények közti előállítására" vonatkozó ajánlásutasítást azonban még előbb meg kellett valósítani, s ehhez valamilyen technikai felszerelést kellett szerezni vagy e célra alkalmassá tenni. A feladat az volt, hogy néhány millió lakos és katona számára életmentő szert készítsenek. És még hozzá is kellett jutni ahhoz a tűlevélhez. Meg Leningrádba szállítani . . . Csak ha valaki elképzeli, mennyire bonyolult volt az akkori viszonyok között ez a látszólag egyszerű dolog – tűlevélből párlatot készíteni –, akkor értheti meg, hogy Sztanyiszlav Antonovics Przsevalszkij miért nevezi a tudósoknak, a vezetőknek, a leningrádi nőknek ezt a munkáját hőskölteménynek.

„– És lám, ez a hőskölteмény sehol sincs megörökítve. Emellett az irodalomban így fest ez a dolog: tűlevélpárlatot ittunk, azt mondja valaki . . . Már sok könny hullott, a nők feltört sarokkal jártak dolgozni . . . Én elmesélhetem, hogyan történt. A Gyegtyar-

naja utca ötben. Ott szerveztük meg ennek a tűlevélpárlatnak a feldolgozását. A mi gyaluló gépeinket használtuk fel.

– Ezek azok, amelyekkel káposztát gyalulnak?

– Igen, igen, ugyanazok a gépek. A tűlevél felaprítására használtuk őket. De a párlat előállításához tűlevelet kellett gyűjteni, mégpedig sokra volt szükség. A pargolovói erdőben gyűjtöttük a tűlevelet, a mi szállítási irodánk munkaerőivel – ott csakis nők dolgoztak.

– Erdei fenyő kellett hozzá?

– Igen, fenyőfalevél. És mindennap egy csoport éhes asszony Pargolovóba ment. Azután valamiképp sikerült megszervezni a szállítást lovas kocsikkal (hiszen autókat nem kaptunk).

– Eleinte pedig egyszerűen a hátukon cipelték?

– Bizony, a hátukon, lovak nélkül. A Kalinyin kerületi irodától Piszkarjovkáig körülbelül tizenhat kilométer lehetett az út.

– Eleinte tehát ezt a tűlevelet a hátukon cipelték tizenhat kilométerre!

– Eleinte a hátukon. Azután megszerveztük a lovas szállítást (piszkarjovkai telephelyünkön volt néhány lovunk), és a Gyegtyarnij utca öt alá vittük. Ott megőröltük. Ecetet tettünk hozzá. Ezt a párlatot átszűrtük. És meg kell mondanom, olyan mennyiségben készítettük ezt a párlatot, hogy valamennyi kórházat, az összes étkezdét is teljesen elláttuk. Sőt mi több: még a polgári lakosság részére is megszerveztük a tűlevél adagolását – ezt csomagokban, használati utasítással ellátva készítettük. A fenyőtűket megszabadítottuk az ágaktól, beraktuk a csomagba, és utasítást mellékeltünk, hogyan kell elkészíteni. Ha emlékezetem nem csal, naponta mintegy kétszázezer adagot juttat-

tunk el a patikákba. Emellett a gyógyszertárakon keresztül mindennap, állandóan folyt az árusítás. És így, mint később az orvosok elmondták nekem, mégsem fordultak elő skorbutmegbetegedések olyan mennyiségben, ahogyan várták. Hát ez volt a tűlevélpárlat. Elkészítésének módja a lehető legnehezebb volt. De a Katonai Tanács segítségünkre volt. Milyen tekintetben? Hát ezeknek az asszonyoknak csupán harmadik kategóriájú katonai fejadagot adhattunk, úgyhogy a katonákkal egyforma ellátásban részesültek (nem a fronton harcolókkal, hanem a hátországiakkal – hátországi fejadagot kaptak). Ez többé-kevésbé arra is módot nyújtott, hogy folyamatosan feldolgozzák a tűleveleket...

– És hordókban párolták?

– Hordókban.

– És meddig kellett állnia?

– Nos, ha reggel készítettük, estére már a kórházban volt. Onnan eljöttek hozzánk, autóval, sorba álltak, és azonnal elvitték és megitták."

Így volt ez – nagy és kis feladatoknál egyaránt. Egyébként semmit sem lehet kis feladatnak nevezni, ha ennyi ember élete függ tőle. Amikor visszaemlékezünk erre, a legendás Élet útjáról, a tűlevélpárlatról, a tüzelőanyagról, a vízről, a halottak eltemetéséről, a kórházakról, arról a segítségről beszélünk, amelyet a lehetőségekhez képest otthon nyújtottak az éhezőknek a helyi légvédelmi szervezet tagjai vagy a komszomolista „szociális osztagok" – mindezek mögött látjuk, érezzük a rendkívül nehéz szervezői munkát.

Ez volt a jelszó: „Leningrádot az egész ország segíti!" – s ez csakugyan meg is valósult, a blokád halálos gyűrűje ellenére. Ebben a gyűrűn kívül élő sok

ezer ember is részt vett. Íme, egy jellemző példa, amelyet Sztanyiszlav Antonovics Przsevalszkij elbeszéléséből veszünk:

„– Zöldség is érkezett az Élet útján?

– Igen, érkezett, mégpedig nagy mennyiségben. Az északkeleti körzetek azokban az években nagy mennyiségű szárított burgonyát adtak nekünk. És mit csináltunk mi? Hiszen ezekben az északkeleti körzetekben akkor nem voltak utak. Csak ma lehet gépkocsiszállításról beszélni. Hát mi megszerveztük ott a szárított burgonya termelését, hogy erről az eldugott tájról krumplit szerezzünk. Otthon dolgoztak számunkra. Csupán a kolhozparasztok között tízezer bedolgozónk volt.

– Ők maguk szárították a krumplit, kemencében?

– A kolhozparasztok között szétosztották a begyűjtött burgonyát, és ők megszárították. Egy részét pedig mi magunk, a szárítókemencékben, amelyeket üggyelbajjal sikerült összeeszkábálnunk.

– Tízezer bedolgozó segített?

– Igen, bedolgozók segítettek, burgonyát szárítottak Leningrád számára . . ."

Már sok olyan történetet idéztünk, amelyeknek elbeszélői visszaemlékeztek arra, miként kényszerített az éhség mindenkit arra, hogy aggodalommal és reménykedve, újra meg újra megvizsgáljon, átkutasson lakásában minden zugot és ládát – nem hever-e ott valami ehető. Olyasmi, amit azelőtt nem is tartottak ennivalónak . . . De az éhség ostromgyűrűjében az egész város majdnem ugyanúgy viselkedett, mint az egyes emberek. Szeptember 8-án leégtek a Badajev-raktárak, s ott a lakosok maguk még sokáig ásták a

földet. De ugyanezt tette egy szervezet is – a már említett Leningrádi Gyümölcs- és Zöldségbegyűjtő Központ . . .

„– Hétszáz tonna cukor égett ott el?

– De hát én az egészet felfőztem, lekvárhoz – ellenkezik Sztanyiszlav Antonovics. – Igaz, ropogott benne a homok. Maradt egy bizonyos mennyiségű megégett cukor, amelyet sehogy sem lehetett feldolgozni. De azt a cukrot, ami összesült, felhasználtuk."

És azután olyan történetet mesélt el, amelyre manapság sokan csodálkozva, sőt vidám meglepetéssel emlékeznek vissza. Arra, hogy a blokád gyűrűjében élő város miként bukkant óriási savanyúkáposzta-„lelőhelyekre" az orra előtt.

„– Felhív telefonon Kapusztyin, a városi pártbizottság titkára: »Mit ülsz tétlenül? Tudod, mi történik nálad, a kombinátban?« »Ugyan mi?« – mondom én. »Hát az – feleli –, hogy több mint tízezer ember túrja fel a kombinátodat.« Ő jelentést kapott erről. Erre én beültem a kocsiba, odamentem.

– És mikor történt ez? Ősszel?

– Negyvenkettőben. Nos, megérkeztem. Valóban úgy volt: a kombinát igazgatója csupán ásóból tizenötezret gyűjtetett össze. Az emberek túrták a földet, az ásót eldobálták, és vitték a káposztát. Valakinek eszébe jutott, hogy harmincötben (még mielőtt én ebbe a beosztásba a városba kerültem) túl sok savanyú káposztát hoztak fel Leningrádba, és nem fogyott el.

– Melyik évben?!

– Harmincötben.

– Harmincöt óta hevert ott?

– Az eredeti hordókban. És homokos talajba ásták el, emellett, mondhatni, olyan földbe, amely alkalmas közeg volt ahhoz, hogy a káposzta épségben maradjon. És valaki tudott erről. És hát elkezdtek kiásni. Nos, ötezer tonna káposzta volt ott. Huszonnégy óra alatt széthordták!

– No, és milyen volt? Megkóstolta ezt a káposztát?

– Kitűnő.

– Komolyan beszél? Harmincötből!

– Konzervált savanyú káposzta, amely megőrizte állagát és ízét. Annak rendje-módja szerint!

– A hordót elvitték, az ásókat pedig ott hagyták? Tizenötezer ásót szedtek össze, azt mondja?

– Tizenötezer ásót szedtünk össze. Az emberek eldobálták őket.

– Tehát tizenötezren sereglettek oda?

– Igen, eszerint így volt. Nem lehetett feltartóztatni őket, hagytuk, csinálják. Így az egész területet megtisztították."

A viszonyok úgy alakultak, ahogyan alakultak. Természetesen hibák is előfordultak az élelmiszerfelhozatalban és -tárolásban, a lakosság evakuálásában, abban az első szakaszban, amikor megesett, hogy fejetlenség volt, s nem értették meg az események méreteit, azt, hogyan és hová fejlődnek a dolgok. Még az a nagy pozitív tényező is, amely óriási szerepet játszott Leningrád állhatatos védelmezésében – a leningrádiak szenvedélyes ragaszkodása városukhoz, hazafiságuk – váratlan következményekkel járt. Ugyanis még olyanok sem távoztak el az evakuálás során a városból, akik elmehettek volna, akiknek el kellett volna men-

niük, s nemcsak saját érdekükben, hanem a város aktív védelmezőinek érdekében is.

Elegendő emlékeztetni arra, hogy a blokád halálos gyűrűje 400 ezer gyermeket is magába zárt. Itt maradtak az anyák, a nagyanyák s velük a gyerekek is... Negyvenegy nyarán és őszén nem tanúsítottak elegendő állhatatosságot, határozottságot és következetességet a lakosságnak a hátországba szállítása terén, ez csak később jelentkezett, összehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények között, télen, amikor körülbelül egymillió nőt, gyermeket, éhségtől legyengült embert kellett elszállítani (sőt több száz kilométeren gyalog vinni!), fagyban s állandó bombázás és tüzérségi tűz közepette.

Minderről sokan beszélnek és írnak önkritikus hangon, az azokban az években kialakult bonyolult helyzetet értékelve.

„– Meg kell hagyni, és ez nem új dolog – emlékszik vissza *Ivan Andrejevics Andrejenko* –, hogy nálunk a háború előtt nem dolgozták ki a lakosság jegyrendszer alapján történő élelmiszer- és iparcikkellátását, háború esetére. Azt kidolgozták, hogyan kell harcolni például a tüzek ellen stb., de ezt nem... Még egy súlyos körülményről akarok beszélni. Ennek lényege az, hogy a blokádba zárt városban 2 millió 544 ezer ember maradt, azonkívül még 38 ezren éltek a blokád gyűrűjébe szorult elővárosi körzetekben. Emellett sok öreg, több mint 400 ezer gyerek volt, és több mint 700 ezer eltartott. Az első evakuálás során, amely nálunk június 29-én kezdődött (a Leningrádi Tanács hozott erről határozatot) ténylegesen csupán 636 ezer embert szállítottunk el. Emellett még olyan szóbeszéd is volt, hogy a helyzet feszült, de a leningrádiak nem

mennek, nem menekülnek el, senki sem távozik. A kerületekből olyan hírek érkeztek a Leningrádi Tanácshoz, hogy a lakosság mintegy elhatározta, sehová sem megy el, megvédi Leningrádot. Látják, ez egy részről jó, más részről pedig rossz, mert nekünk nem 636 ezer, hanem másfélszer-kétszer, sőt talán háromszor annyi embert kellett volna elszállítanunk. Akkor nem kellett volna olyan helyzetet kiállanunk, mint amilyet kiálltunk – hiszen 2 millió 544 ezer ember maradt a városban.

Azután, amikor az Állami Honvédelmi Bizottság külön határozatot hozott a lakosságnak a Ladogatavon át történő evakuálásáról, és megérkezett Alekszej Nyikolajevics Koszigin – akkor befelé élelmiszert szállítottak, kifelé pedig az embereket vitték el. És meg kell hagyni, negyvenkettő januártól negyvenkettő októberig több mint 900 ezer lakost szállítottak a hátországba. Valahol meg is volt nálam a pontos számadat... Itt van: negyvenkettő januártól negyvenkettő októberig bezárólag összesen 961 ezer 79 főt szállítottak el a kiürítés során. Negyvenháromra mintegy 700 ezren maradtak a városban. Igen, 1943 novemberében–decemberében már csak ennyi volt a lakosság száma."

Ivan Andrejevics nevére jól emlékeznek a blokád átélői. Az élelmiszerfejadagokra vonatkozó közleményeket, amelyeket mindenki reszketve várt, az ő aláírása erősítette meg: „Andrejenko I. A." Erről ezt mondta nekünk:

„– Andrej Alekszandrovics Zsdanov kijelentette: »A Leningrádszkaja Pravdát és a rádiót kell felhasználni erre a célra. Ki viseli nálunk a személyes felelős-

séget az ellátásért? Andrejenko, Ivan Andrejevics. (Én a Leningrádi Városi Tanács elnökhelyettese voltam, a kereskedelmi osztályt vezettem.) Hadd közölje ő a lakossággal – mondta Zsdanov« . . ."

Keserves kényszerűség volt, hogy az amúgy is igen szűkös, a végén pedig már éhhalálra ítélő fejadagok minden újabb csökkentését is közöljék. Ivan Andrejevics azokban a napokban és hetekben (1941. október–december) egyáltalán nem látszott a blokád lakók jó szellemének. És ő jól tudta ezt. Azok a napok jelentettek a számára jóvátételt, amikor megkezdődött a helyzet javulása, az Élet útjának megszervezése révén. S akkor már egészen más közlemények alá írhatta a nevét . . .

„– Emlékszem, amikor egy decemberi estén Alekszej Alekszandrovics Kuznyecovnál, a városi pártbizottság titkáránál jártam. Még egyszer megvizsgáltuk a rendelkezésre álló élelmiszerkészleteket. A lakosság kenyéradagját már nem lehetett még jobban leszállítani, már nem volt szabad leszállítani, a lakosság így is majdnem éhen halt. Sokáig fontolgattunk-latolgattunk. Alekszej Alekszandrovicsot a háború előttről ismertem, többször találkoztam vele. Erélyes ember volt, sokat tett annak érdekében, hogy minél több leningrádi életét lehessen megmenteni, de ilyen komornak még nem láttam. És aztán mégis ezt mondta (ezt feljegyeztem): »Tudod, mi nem csüggedhetünk el, nem szabad!« És a következő példát említette: »Tudod, mit mondott nekem egy kirov gyári munkás? Köveket fogunk törni, de Leningrádot nem adjuk fel!« Elmentünk Zsdanov elvtárshoz jelentéstételre. És akkor nem a lakosság, hanem a hadsereg, a ten-

gerészek és a katonák élelmiszeradagjait szállítottuk le. Decemberben rossz volt a helyzet. Hogyan legyen tovább? Még jobban leszállítani már nem lehetett a fejadagokat.

– És a felhozatal? A Ladogán keresztül?

– A felhozatal eleinte, tudják, annyi volt – mint csepp a tengerben. Akkor még voltak vastartalékaink – kétszersült a hadsereg egységeinél meg liszt, a Kronstadtban levő hadihajókon elosztva. Ez vastartalék volt. A Leningrádi Front katonai tanácsa határozatot hozott arról, hogy ezt a kétszersültet és lisztet fel kell használni a tengerészek, a katonák és a lakosság ellátására, mert még tovább már semmiképp sem lehetett az adagokat csökkenteni."

Végre-valahára! Végre beköszöntött a fordulat...

„– Amikor december 21-én, 22-én és 23-án a lisztfelhozatal már meghaladta a fogyasztást, akkor valamennyien egybegyűltünk Andrej Alekszandrovics Zsdanovnál. Azután a kérdés megvizsgálását a Katonai Tanács elé terjesztettük. És az ülésen a következő határozat született: 1941. december 25-étől kezdve a munkások fejadagját 100 grammal kell növelni, tehát 250 helyett 350 gramm lesz, a lakosság többi csoportjáét pedig 75 grammal.

Meg kell mondanom, ez az emelés persze csekély volt, de vajon a nép mit szól majd hozzá – értik? (Akkor azzal is foglalkoztak, miként reagálnak az emberek az ilyesmire.) Mert a lakosság nem tudta (a döntést este hozták), hogy amikor másnap elmennek a péküzletbe, az élelmiszerboltba, ott nem 125, hanem 200 gramm kenyeret kapnak. Az emberek nem annyira abból merítenek majd erőt, hogy ezzel a további 75 grammal jól lehet lakni, hanem inkább abból a hitből, hogy a helyzet mégis úgy alakul, hogy legyőzzük a fasisztákat, és megbirkózunk az ellátással összefüggő kérdésekkel."

Minden vezetőre – akár tetszik, akár nem – odafigyelnek az emberek. A nép ítélete elől senki sem térhet ki. Még kevésbé az, aki maga is ítéletet közölt az emberekkel: életben maradtok vagy nem, emelik a szűkös kenyéradagotokat, vagy ellenkezőleg, csökkentik... Az ilyen vezető felelőssége különösen nagy. Annál is inkább, mivel az akkori körülmények között

a mindennapi élet nem vált külön a munkától. Minden nyilvánosan zajlott. A legtöbben kaszárnyaviszonyok között éltek. Elképzelhető, hogy minden becsületes dolgozó milyen igényességet igyekezett tanúsítani önmagával szemben. Önmagával és másokkal szemben... Az „akkori túlzott lelkiismeretességről" Sztanyiszlav Antonovics Przsevalszkij a következő esetet, példát idézi fel:

„– Govorov frontparancsnok megbetegedett. A segédtisztje felkeresett, mert tudta, hogy Pavlov rendelkezése értelmében mi a Mjoglovo szovhozban meghagytunk öt fejőstehenet, s amellett levelet is hozott a kezelőorvostól, amely szerint tejre van szükség. Jelentettem Andrejenkónak, hogy a következőképpen intézkedtem: kiadtam öt liter tejet. No, és mit kaptam tőle? Azt mondta: »Tudod, hogy háború idején az ilyesmiért főbelövés jár? Milyen jogon adtál tejet az élelmezési hármas bizottság engedélye nélkül? Tudni való, hogy ez az ő jogkörükbe tartozik.« »Nem akárkinek adtam – feleltem –, hanem a parancsnoknak, aki ennek a bizottságnak is a felettese.« Mire ő: »Ez nem szempont. Ha egyszer ez a rend, akkor nem szabad megszegni.« Én ezt feleltem: »Hiszen ön nem volt a hivatalában, de úgysem tagadta volna meg.« »Nem. Többé ilyesmi elő ne forduljon!« Érti, hogyan vélekedett ez az ember a megszabott rend megtartásáról?"

Ivan Andrejevics, aki még ma is erélyes, fegyelmezett ember, és az élet megpróbáltatásai, viszontagságai közepette sem tűnt el gyorsan felvillanó, eleven mosolya – nagy elismerésként őrzi emlékezetében a következő esetet:

„– Egy ízben valamelyik gyárban – már nem em-

lékszem, hogy melyikben – beszédet tartottam, és utána az igazgatóval és a pártbizottság titkárával mentem valahová. Közben pedig egyszerre megjegyzi valaki öblös hangon: »Hát ez az Andrejenko! Saját magát sem tudja jóllakatni, akkor hogyan tudná a közös konyhát irányítani?!« Én akkor nagyon sovány voltam. Ha meg kövér lettem volna, akkor persze ezt mondják: »Tiszta ügy!« De néhány asszony közbelépett az érdekemben, és rászóltak erre az illetőre: »Te, hájgombóc! Nem falja fel a te adagodat, mert ha felfalná, akkor ő is ilyen kövér volna!...«"

Amikor az ember a blokád gyűrűjébe zárt város élet- és munkakörülményeit tanulmányozza, amikor azokról az emberekről gondolkodik, akiknek bonyolult, nehéz döntéseket kellett hozniuk, akkor elkerülhetetlenül eljut ehhez – a vezetők és a vezetettek kölcsönös értékeléséhez. Mindenki úgy irányítja az embereket, ahogyan megérti, látja, becsüli őket. Ivan Andrejevics Andrejenko véleménye a blokád gyűrűjében élő leningrádiról egyáltalán nem volt sommásan leegyszerűsített, sem elvontan romantikus – hiszen a különböző emberek a legkülönbözőbb élethelyzetekbe kerültek, s igyekeztek megmenteni saját magukat és hozzátartozóikat...

Ivan Andrejevics történeteiben sok jó szó esik az akkori évek embereiről: ismerte az öntudatosság, a fegyelem, az emberi jóság megnyilvánulásainak – amellett tömeges megnyilvánulásainak – értékét. Olyan viszonyok között, amelyeknek látszólag a legönzőbb és legdurvább ösztönöket kellett volna szabadjára engedniük: hiszen a tömeges éhínség – kritikus állapot!...

„– A következő eset fordult elő. Valamikor negyvenegy novemberében vagy decemberében lehetett – a legnehezebb időben. A Volodorszkij kerület (a mai Nyevszkij kerület) egyik péküzletébe betért egy izmos testalkatú férfi. Nem hasonlított vevőre, sem eladóra (ez utóbbiak sem sokban különböztek a vevőktől). Szóval, körülnézett, egyenesen a polchoz ment, és így szólt: »Ide hallgassatok! Ezek éhhalállal akarnak minket elpusztítani!« Azzal nekifogott, és sorra ledobálta a hosszúkás cipókat, a tégla alakú kenyereket. »Vigyétek – mondta – és egyétek!« Értik? De az emberek nem vették el. Vagy tizenketten lehettek ott. Meg a három eladó. Észbe kaptak, és bár nem voltak különösen erősek – de sok lúd disznót győz –, leteperték a férfit. Még néhány iskolás is részt vett a dologban – elszaladtak a rendőrőrsre (telefon nem volt az üzletben). A rendőrök kijöttek, és elvitték ezt az embert. Kiderült, hogy provokátor.

– De általában mégis volt fegyelem?

– Leningrádban – erre emlékszem – ebben a tekintetben akkor jó volt a helyzet. Hát persze meg kellett szokni. Erről már beszéltem; ahogyan mi hozzászoktunk, úgy szokták meg a többiek is. Rablás csak szórványosan fordult elő. Ugyan mit lehetett akkor elvenni? Hiszen tudják, hogy egy kiló kenyérért akkor aranyórát lehetett vásárolni.

– És a piacon ki foglalkozott ilyen kereskedéssel?

– Különféle emberek jártak oda. A következő példát említhetem. Egy kamaszfiú kiment a zsibvásárba. A családjából csak két kisfiú maradt – az egyik nagyobb, a másik kisebb. Élelmiszerjegyük nem volt. Apjuk a fronton. Anyjuk éhen pusztult. És ők elmentek a piacra, hogy eladjanak egy viharkabátot. Odaértek. Egy férfi háromszáz gramm kenyérért megvette

tőlük a viharkabátot. Ők meg hazamentek, és megették a kenyeret. Másnap pedig felébredtek – a viharkabátot már megették, de hol vannak az élelmiszerjegyek? A jegyek a kabát zsebében maradtak. A fiú, aki eladta, megjegyezte a vevő arcát a kis szakálláról. És ez a szakállas férfi elment hozzájuk. Az élelmiszerjegyeken ugyanis rajta volt a tulajdonos címe – megtalálta őket, elment hozzájuk és visszaadta a jegyeket. Mit szólnak hozzá?

– Nagyszerű! De hogyan értesült erről az esetről?

– Hát tudják, jelentették. Leningrádban mindig gyűjtötték a lakosság negatív és pozitív jellegű megnyilvánulásait. Negatív kevés volt, de akadt, pozitív persze több.

– És ön milyen vonalon kapta a jelentéseket?

– A Leningrádi Tanácstól. Az élelmiszereladással kapcsolatban még a következő esetre emlékszem. Lám, milyen volt a mi lakosságunk! Kenyérszállító autó haladt az utcán. Lövedék találta el. A sofőr meghalt. Valóban így történt. Sötét volt. Tömeg verődött össze – fogd és vidd! De ők *nem tették* ezt, hanem mindent az utolsó morzsáig megőriztek. Kihívták a rendőrséget, felrakták az egészet a kocsira, és elvitték . . . Vagy tudják, két iskolás lánnyal a következő eset történt (feljegyeztem, valahol otthon van). Egy üzlet kigyulladt . . . Nem, négy iskolás lány volt ott. Szóval ez a négy kislány berohant az üzletbe, és a dolgozókkal együtt cipelte ki a cukrot meg a grízt. És ugyanakkor az egyik elszaladt, és kihívta a tűzoltókat. Így sikerült megmenteniük igen sok, szétosztásra szánt élelmiszert. Micsoda história . . . De azt még nem mondtam el, hogy bármilyen meglepő, a súlyos nehézségek ellenére a Leningrádi Tanács, a mi vébénk a Leningrádi Front Katonai Tanácsának, a városi és a területi pártbizott-

ságnak a támogatásával határozatot hozott arról, hogy negyvenkettő január 1-e és 10-e között iskolai fenyőfaünnepségeket kell szervezni. Van erről egy okmányom. Tessék, nézzék: »Az óvóhelyekkel ellátott helyiségekben fenyőfaünnepséget kell rendezni.« A Leningrádi Vendéglátóipari Főigazgatóság megszervezte, hogy az ünnepen részt vevők újévi ebédet kapjanak – élelmiszerjegy-szelvényeik levágása nélkül –, és újévi ajándékokat is. Így például Grúziából mandarin érkezett a leningrádiak számára. Úgy határoztunk, hogy ezt a mandarint újévre kell eljuttatni Leningrádba, és a háromszázkilencvenedik gépkocsizó zászlóalj sofőrjeit bízták meg a szállítással. És a mandarin megérkezett; az újévi fenyőfaünnepen ki is osztották a gyerekek között."

Erre az akkori körülmények között fantasztikus mandarinra sok százan emlékeznek. Ez az emlék a feltoluló melegség hullámával összeköti azokat, akik szerezték, Leningrádba szállították ezt a mandarint, s azokat, akik azt megkapták, gyermekkezükkel átvették, eldugták, ruhájuk alá szorítva hazavitték – az édesanyjuknak . . .

Ezeket a történeteket a *Leningrádi gyermekek* című fejezetben idézzük fel.

A leningrádi blokád különösen fontos témája: az Élet útjának megszervezése. Az irodalomból jól ismert tény, ki és hogyan vett részt ennek a mentőötletnek a megvalósításában, micsoda erőfeszítést, munkát, önfeláldozást követelt ez a jégútvonal a vezetőktől és a dolgozóktól egyaránt. Ez azonban külön téma. Most csupán azt szögezzük le, hogy egy ilyen páratlanul merész és bonyolult feladathoz – a Ladoga-tavon átvezető jégútnak a kiépítéséhez – csupán úgy lehetett hoz-

záfogni, ha hittek abban, hogy a mi embereink képesek a lehetetlenre is . . .

Nem meglepő, hogy a blokád egykori átélői közül jó néhányat mind a mai napig az egymás iránti bajtársiasság és kötelesség tudata tölti el. Hogy megértsük, vajon *Jemeljan Szergejevics Logutkin* vezérőrnagy, aki még Spanyolországban esett át a tűzkeresztségen, miért viseli szívén mindmáig a polgári légvédelmi szervezet veteránjainak sorsát – miért küzd szüntelenül azért, hogy végre ők is egy sorba kerüljenek „a teljes értékű harcosokkal, a Nagy Honvédő Háború résztvevőivel" –, meg kell hallgatni történeteit ezekről a „tizenhét-tizenkilenc éves kislányokról", akik, a lövészárkokba vonult férfiak helyére álltak, mindent elviseltek, és mindenre képesek voltak . . .

„– Beszéltem már a blokád legsúlyosabb időszakáról – az első télre gondolok. Ez volt – szerintem – a legszörnyűbb összecsapás ideje az ellenséggel Leningrád falai tövében. A város közvetlen védelmén kívül, gyakran az is feladatunk volt, hogy segítséget nyújtsunk a frontnak.

– Azt mondja, nyolcezer embert küldtek a frontra?

– Igen, nyolcezret.

– Mikor történt ez?

– A legnehezebb időpontban, és kiderült, hogy – ha nem tévedek – csupán két és fél ezer főnyi személyi állományunk maradt. Feltettem a kérdést: mi lesz ezután? Jelentettem a parancsnokságnak, többek között a front törzsfőnökének, Dmitrij Nyikolajevics Guszev tábornoknak: »Mitévők legyünk most? Nincs emberünk a város védelmére.« Ő ezt mondta nekem: »Jemeljan Szergejevics, ne aggódjék, segítünk önöknek.« Nem sokkal később Govorov frontparancsnok

hívatott. Végighallgatott, és ő is ezt mondta: »Segítünk önöknek.« Nemsokára Guszev tábornok, a front törzsfőnöke újra magához rendelt és kijelentette: »Örülhet, Jemeljan Szergejevics: utánpótlás érkezik önökhöz!« »Miféle? Kik? Honnan?« »A leningrádi nők állnak a soraikba.« Azután pedig ezt kérdezte: »Miért néz így rám?« »Nők állnak a soraikba!« Mire én: »Mondja, kérem, a hadseregből jönnek?« Erre ő halkan így szólt: »Értse meg, kedves Logutkin elvtárs, értse meg végre! Férfikontingensünk nem maradt Leningrádban. Most pedig vonja le saját maga a következtetést, kövessen el mindent, hogy ezek az asszonyok katonává váljanak!« Egy idő múlva körülbelül tizenhétezer leningrádi nő állt közénk – fiatal asszonyok és leányok. Nagyszerű kontingens volt... Én általában jól ismerem a történelmet, a hadtörténelmünket: mindeddig sohasem fordult elő, hogy egy hadsereg tényleges alakulatait nőkkel töltötték volna fel. Sohasem találkoztam ilyesmivel. És ezért eleinte zavarba jöttünk... míg meg nem értettük, hogy ezzel az állománnyal kell harcolni, annál is inkább, mert az ellenség támadásra készül a város ellen. És megkezdtük a kiképzésüket.

– Ez negyvenkettő elején volt?

– Negyvenkettő elején, ha nem tévedek, negyvenkettő márciusában. És megkezdtük kiképzésüket, a személyi állomány kiképzését. Ma, amikor emlékezetembe idézem a múltat, őszintén mondom: a mi asszonyaink előtt nekünk, katonáknak, tiszteknek, férfiaknak, kalapot kell emelnünk, fejet kell hajtanunk. Hiszen ők dobálták le a gyújtóbombákat a háztetőkről, az épületekről, oltották a tüzeket, ásták ki a betemetett embereket, segítettek az éhezőknek, a haldoklóknak, temették a halottakat, hogy megmentsék a

várost a járványoktól... A blokád áttörése, illetve feloldása után, alakulataink – hangsúlyozom: ugyanezek a lányok – a Leningrádi Front parancsnokától kapott feladat értelmében, segítettek a front csapatainak az ellenség szétverésében. A nehéz téli viszonyok között, gyakran elaknásított terepen, ezredeink a támadó csapatok nyomában haladva, helyreállították a legfontosabb irányokba vezető vasútvonalakat. Kétszázkét kilométer hosszú vasútvonalat, tizenöt vasúti hidat és tizenhét fahidat építettek újjá. Nagy területeket tisztítottak meg az aknáktól, hogy csapataink továbbmehessenek. Egyszer amikor épp egy ilyen térségben tartózkodtam, és ezeken a síneken, amelyeket a mi lányaink állítottak helyre, csapatszállító szerelvények haladtak, akkor a kocsikból a katonák és a tisztek fergeteges hurrákiáltással, könnybe lábadt szemmel üdvözölték ezeket a nagyszerű katonalányokat, köszönetet mondtak nekik! Azután. Az olyan intézkedéseket sem szabad figyelmen kívül hagyni, mint a leningrádi elővárosok aknátlanítása. Például a Pulkovo-hegy, Puskin, Kolpino, Petrodvorec és még sok, sok más helység megtisztítása. Hiszen ott sok millió akna és lövedék volt! Ki hatástalanította ezeket? A legtöbbjüket a helyi légvédelmi szervezet katonái.

– Vagyis a lányok?

– Ők. Nagy kiterjedésű területen, több mint hétmillió robbanásveszélyes aknát és lövedéket tettek ártalmatlanná. Mi ez? Talán nem hősiesség? Vajon ezt el lehet felejteni? És ugyancsak ők állították helyre a város majdnem valamennyi, igen fontos épületét. Hiszen közülük sok ezret kőművessé, villanyszerelővé, gépkocsivezetővé, áccsá és más, szükséges szakemberré képeztek ki... Ők állították helyre a Fontanka-csatorna rakpartját, ők fektették le a villamosvágányt a

Sztaro-Nyevszkij sugárúton, építettek újjá száz meg száz iskolát, kórházat, és még sorolhatnám . . . Most megelevenedik előttem az a kép, amikor a leszerelés után útnak indítottuk a katonákat. De nem akartak elmenni! Ha egyszer leszerelték őket – akkor mehetnek haza! De nem! Ezt nem lehet elfelejteni. Nem mentek haza, hanem, újabb intézkedés alapján, részt vettek az ipar helyreállításában az üzemekben, a gyárakban, és még sok-sok fontos helyen . . ."

Tegyük hozzá: a helyi légvédelmi szervezet segítségével az egész ország védelme szempontjából rendkívül fontos, nagy feladatot is végrehajtottak: 1941/42 telén olyan speciális berendezéseket, páncélacélt, színesfémeket szállítottak el Leningrádból, amelyekre az uráli iparnak a további termeléshez feltétlenül szüksége volt.

Azok az emberek, akikkel találkoztunk, akiket kikérdeztünk, és mondanivalójukat hangszalagra rögzítettük, sok tucat kollégájukat és munkatársukat említették előttünk, minden érdemet nekik tulajdonítottak, a blokádfront ismert és elfeledett vezetőinek munkájáról és hőstettéről beszéltek, akik akaraterejüket, higgadtságukat, szervezőképességüket áldozták a város életéért, és a gyakran kilátástalan helyzetben leleményesen keresték a megoldást. Azokról beszélek, akik eleinte fejben, azután pedig a térképen és a Ladoga-tó még be sem állt jegén megépítették a menekülés útját, akik feltalálták magukat, és intézkedtek, amikor a kenyérgyárak leálltak, és a város halálos kábulatba dermedt, hogy a hadihajókról adjanak villanyenergiát, akik 1942 tavaszán és nyarán vetőmagot és burgonyacsírákat szereztek, és kiosztották a lakosság között,

amikor a leningrádiak még földművesek is lettek – mindent és mindenkit nem lehet felsorolni, sem megemlíteni.

Lenyűgöztek bennünket az emberek lelkierejének kiapadhatatlan tartalékai. De másvalami is meglepett: hogy mit lehet elérni szervezettséggel, milyen lehetőségeket teremthet az a munka, amelyet ilyen lélektelen szóval szokás nevezni: szervezés. Kiderül, hogy mi mindent lehet még tenni, amikor már semmit sem lehet tenni, miféle szavakat lehet találni, milyen érzéseket kelteni, milyen sokat lehet követelni (nyugodtan!) másoktól és saját magunktól, amikor látszólag már senki sem képes semmire . . .

Kiszámították, hogy 1941 nem egészen hat háborús hónapja alatt a munkás-Leningrád 713 harckocsit, 418 páncélgépkocsit, 58 páncélvonatot, 2405 ezred- és 648 páncéltörő ágyút, körülbelül 10 ezer aknavetőt, több mint 3 millió lövedéket és aknát, több mint 80 ezer sorozatvető lövedéket és repülőbombát adott a Vörös Hadseregnek és Hadiflottának. Azonkívül, a Kirov Művekben, a Metalliszt gyárban és más üzemekben mintegy 500 harckocsit és 300-nál több löveget javítottak ki. Az Admiralitás, a Balti Hajógyár és más üzemek 186, különböző fajtájú és rendeltetésű hajót láttak el új fegyverzettel, illetve javítottak ki.

Több mint másfél millió embert szállítottak a hátországba . . .

És mindez, mindez akkor és *olyan* viszonyok között történt! . . .

Napról napra

Az élők számára az élet folytatódott: munka, a rádió legutóbbi hírei keltette aggódó gondolatok, az étel, a fűtés, a hozzátartozók sorsa miatti gondok – minden nap egyformán huszonnégy órából állt, s mindegyik nap az ember életén gázolt át, egyik sem suhant el mellette. A blokád túlélőinek elbeszéléseiben, mai visszaemlékezéseiben sok pontos tény, helyzet, részleírás akad. Ezek a mindennapi életet is megörökítik: a memória (különösen a nőké) szívósan, élesen rögzítette azoknak a nappaloknak és éjszakáknak a valószínűtlen realitását.

De éppen a naplók tolmácsolják különösen pontosan annak a kornak, annak a borzongató, hétköznapi életnek a leheletét, amikor élet és halál közvetlenül találkozott egymással, s a blokád gyűrűjében élő emberrel együtt az alig-alig pislákoló, kicsiny vaskályha fölé hajolt...

Bármily különös, de sokan vezettek naplót. Volt, aki csak megszokásból, mert a régi időkben hozzászokott a papírhoz, a tollhoz. Ezekben a naplókban gyakran nemcsak a tények és az élmények rögzítésének képessége tapasztalható, hanem az a törekvés is, hogy új értelmezését adják az embernek, a történelemnek és általában az egész világnak: a háború, a blokád ehhez több mint elegendő alkalmat és „anyagot" szolgáltatott. Az ilyen „szokásból" vezetett naplók sorába tartoznak *Georgij Alekszejevics Knyazevnek*, a Szovjet Tudományos Akadémia Levéltára igazgatójának *Az ostromlott Leningrádban* feliratú „napi jegyzetei", amelyeket özvegye, *Marija Fjodorovna Knyazeva*

adott át nekünk. Ez a dokumentum (több mint 1200 gépírásos oldal) részletes speciális tanulmányozást és értékelést érdemel. Egyelőre csupán néhány részletét idézzük, amely feltárja előttünk G. A. Knyazev naplójának „alapeszméjét".

„Munkába megyek.* Igyekszem a munkámra, a kultúra történetére gondolni. Nem úgy írok önmagamról, mint alanyról, hanem mint tárgyról. Mindazt, amit átéltem, sokan, sokan mások is átélik ... Sokan élik át ugyanazt, de minden véget is ér a szív vergődésével, homályosan tükröződik vissza, fényes képzetek, az agyban felötlő világos gondolat nélkül. Mennyi szenvedés! És valamennyi feledésbe merül, kihuny, elillan. Azután majd minden másképpen idéződik fel *(ahogyan azután kell)*. És sok, valójában mindennapi ember milyen hőssé, eszessé válik. A koturnus, a gólyaláb csak akkor jelenik meg a színpadon, ha van néző is. De senki sem tudja, mi megy végbe az ember lelkében, amikor egyedül van önmagával, lénye valamennyi ellentmondásával, lelkesedésével és csüggedésével. Nos, én szeretnék egy ilyen embert megörökíteni ... A katona számára a legszégyenletesebb: a kishitűség, a gyávaság. Ugyanaz a mi számunkra is, akik nem vagyunk katonák. De a »civilnek« semmiképp sem sikerül napi 24 órán keresztül olyan feszült állapotban maradnia, mint az acélhúr. Minden húrt fel kell hangolni."

* G. A. Knyazev a Szovjet Tudományos Akadémia Levéltára közelében, a Vaszilij-sziget 7. során, a 2. számú házban – a Tudományos Akadémia épületében lakott. Rokkant-kerekeskocsin járt, mindkét lába béna volt.

Íme, ez az ember, a napló szerzője, a napló nyújtotta önellenőrzés révén is felhangolja önmagát. Hogy ne engedje meg az éhségnek azt, hogy izmaival együtt a lelkét is felemésszе. Miközben feljegyzi azt, amit a „kis körön" belül (a házban, a levéltárhoz vezető úton, a munkahelyén) megfigyel, igyekszik kijutni a „nagy kör"-be. Leningrád „nem katona" védőiről, az éhségtől elpusztultakról és elpusztulókról, a belövések áldozatairól tisztelettel beszél, de amennyiben itt önmagáról is szó esik, így fogalmaz: „Leningrád passzív hős védői", a „hős passzív védők" (tekintettel arra, hogy nem látják az ellenséget és nem okozhatnak neki közvetlen veszteséget).

„Értelmiség! Hát, igen, amik voltunk, azok is maradunk... Bennünk még van szégyen, lelkiismeret. Ezek a régimódi »nevetséges« értelmiségiek teremtették meg a nagy orosz humanista kultúrát és a Nagy Október előfeltételeit... S én minden erőmet megfeszítem, hogy az emberekhez fűződő kapcsolatomban megőrizzem az előzékenységet, a szelídséget, hogy könnyebb legyen. Kenyerem nincs, de egyelőre vannak szavaim – buzdító és jóindulatú szavaim. Ez nem pótolja a kenyeret... De milyen undorító, amikor mások, kenyér híján, kövekkel dobálóznak...

1941. X. 12. Vasárnap. A száztizenharmadik nap. Egész nap az irattartóimat rendezgettem. Feljegyzéseimet három dossziéba helyeztem – az egyiket a másikba tettem. Megmaradnak-e vagy elvesznek; elégnek, a robbanás okozta légnyomás szórja szét őket? Bármi történjék is, én összeraktam őket, úgyszintén mindazt, amit korábban írtam, és betettem a könyvszekrénybe, a legalsó polcra."

A különféle feltevések közepette sem novemberben, sem decemberben, sem később eszébe sem jut olyasmi, hogy feljegyzései a városba bevonuló fasiszták kezébe kerülhetnek. Ebben a naplóban, amelyet bármely pillanatban félbeszakíthatott a halál, s ennélfogva – úgy hiszem – őszinte dokumentum, gyónásszerűen őszinte – Knyazev egyetlenegyszer sem képzeli el komolyan Leningrád elestét. Nem mintha elűzné ezt a gondolatot mint gyengeséget, hanem egyszerűen *elképzelni* sem tudja.

Naplóját nem puszta időtöltésből vezette. A Szovjet Tudományos Akadémia Levéltárában folyt a munka. G. Knyazev vezetésével folytatódott a *Tudományos Akadémia Története*-nek kiadása, a munkatársak bejártak hivatalukba, gyűjtötték az okmányokat, és egy részüket, a legértékesebbeket, a hátországba szállították. Ez egy dolgozó ember naplója. A mindennapos, több oldalas jegyzetek a munkaidő befejezte után készültek. Nemcsak a riadókat, a bombázásokat, az éhséget örökítették meg, hanem a Levéltár tevékenységét, a hivatal, a munkatársak mindennapi életét, a város életét is.

A napló alapján érdekes nyomon követni azt, miként változtak a szerzőnek a nézetei és értékelése a háborúról, az éhségről, az ember rendeltetéséről. Az ilyenfajta hiteles dokumentumokban becsesek a városi életre vonatkozó részletek, az utcáknak, az épületeknek a képe, a szagok, a színek, a hangok – minden, aminek segítségével el lehet képzelni a korabeli Leningrádot. Az ilyesféle részletek javarészt csupán naplókban maradtak meg. Ott hitelesen megőrződnek, függetlenül az emlékezet szeszélyeitől.

„A szfinkszek, régi jó barátaim, magányosan állnak a majdnem kihalt rakparton . . .

Velük szemben, komoran néz bedeszkázott ablakaival a Képzőművészeti Akadémia tömör épülete, amelynek valamikor hajdan volt, súlyos nagysága most is nyomasztóan hat. Megritkult és kopárrá vált a Rumjancev park. Most katonai tábor. Vöröskatonák kószálnak, tábortűz ég, egy ló tépegeti a megsárgult fű maradékát. Az obeliszk mellett valamilyen furgon áll; a sétányon néhány teherautó; a többi – mostanáig majdnem teljesen ellepték a kertet – elment valahová. A Néva sötét, ólomszínű vize fodrozódik a sűrű pelyhekben hulló, nyirkos hó alatt. A Szenátussal szemközt háromkéményes hadihajó áll, és a Néva felől majdnem eltakarja a fenséges épületet. A csodálatos Péter-szobor szinte belefúl a köré szórt homokba . . . A város alapítója homokzsákokkal körülvett, sötét fatokban . . . Őszi táj. Mindennap és minden alkalommal izgatottan élem át e csodálatos leningrádi panoráma látványát. Valahányszor kilépek a főkapun, első pillantásommal meggyőződöm róla: épek-e a szfinkszek, ép az Izsák-székesegyház, ép az Admiralitás hegyes tornya, ép az angyal a kereszttel a Sándor-oszlopon . . .

1941. XI. 8. Szombat. A háború száznegyvenedik napja.

Szomorú látványt nyújt a Vasziljevszkij 1. sziget sorától az egyetemig a rakparton álló ódon házak sora: valamennyinek teljesen hiányzanak vagy darabokra törtek az ablakai. Valószínűleg a Mensikov-palota is a robbanás okozta légnyomás középpontjában volt, mivel felső kerek ablakai és a középső emeleten, az erkély fölött sorakozó ablakai is mind üre-

sen ásítoznak, egyetlenegy üveg sem maradt. A földszinten csupán néhány ablak tört ki. A Mensikov-palota szárnyépületeiben szintén sok a betört vagy teljesen hiányzó üveg és elcsúfított ablakkeret. Ugyanilyen rombolások vannak a Katonai Tanintézetek Levéltárának B épületében és az egyetem filozófiai karán is. Hogyan történhetett, nem tudom: lövedék egyetlen épületet sem talált el, és a rakpart is sértetlen. A házmester azt mondta, hogy a part közelében bomba hullott a Névába, s a rakparti házak összes ablakát betörte. De lehetséges, hogy ezek még a tegnapi tüzérségi tűz során felrobbant lövedékek okozta károk – amikor reggel ágyúzást hallottunk. Van egy harmadik változat is. Szemközt, a Szenátus előtt, háromkéményes hadihajó áll, messzehordó tengerészeti ágyúk vannak. Azt mondják, tegnapelőtt, a fasiszta dögkeselyűk támadása alatt, ezek néhány sortüzet adtak le. A tengerészek már korábban figyelmeztették, hogy ha a Néván álló hajók messzehordó lövegei tüzet nyitnak, akkor nálunk a rakparton valamennyi ablaküveg kirepül.

A Tudományos Akadémián egyelőre minden változatlan: csak a Zoológiai és Etnográfiai Múzeum régi ablakkereteit fedik be furnérlemez pajzsokkal.

A Néva túlsó partját is szemügyre vettem. Az ablakokban újabb károk nem látszottak, mert a legtöbbet már régen deszkatáblákkal szegezték be.

1941. XI. 19. A Néva rakpartjai mentén álló hajók kéményeit fehérre festették. A zöldfoltosra mázolt tehergépkocsikat is fehér festékkel vonták be, hószínűre festették.

A Névát lassanként jég borítja el.

A Szjezd soron, az Első Hadapródiskola épülete mellett, a főkapu és a bejáratok előtt, állandóan nők – fiatalok és öregek – meg gyermekek tolonganak: arra várnak, hogy találkozhassanak rokonaikkal – a sebesült és lábadozó katonákkal. A tömeg – miért, miért nem – időnként áthömpölyög az egyik helyről a másikra, az emberek benézegetnek az ablakokon. Egyeseknek a tekintete hirtelen felderül, mások pedig mogorván, ingerülten vagy teljesen közömbösen állnak. Néhányan kis batyut tartanak a kezükben.

Az amúgy is rosszul öltözködő leningrádiak most már végképp szakítottak mindenféle divattal, különösen a nők. Tegnap láttam egy párt: a férfi katonai egyenruhában volt, a nő pedig, akivel karonfogva ment, pufajkát, buggyos vattanadrágot és bojtos barna fezt viselt. Az arca pedig fiatal, egyszerű, elégedett volt. Valószínűleg a vőlegénye vagy fiatal férje volt, akivel ment. Mások öltözete szedett-vedett, »kronológiai rétegekből« álló. Később nehéz, csaknem lehetetlen lesz egy festő, vagy író számára megeleveníteni ezt a tömeget, hogyan festett az utcán: elkerülhetetlenül mindenféle kitaláláshoz és túlzáshoz kell majd folyamodnunk."

Az ilyen napló ritkaság. Az emberek többsége a maga élményeit, az életért, hozzátartozóiért vívott harcát jegyezte fel. Vannak olyan naplók, amelyek tragikus történetek sorozata valamely család vagy ember sorsáról, arról, milyen kétségbeesett ellenállást fejtett ki, hogyan dolgozott (a naplók többségét dolgozó emberek írták). Olyan naplók is kerültek hozzánk, amelyek főként azt tartalmazták, hol és mit ettek, mire

váltották be a jegyeket, mennyi élelmiszert kaptak. Az egyikben például *V. Beljakov* egyre fokozódó, aprólékos gonddal jegyezgette:

„1942. január 6. A Csubarov utcai étkezdébe mentem. Négy adag olajpogácsa-kását ettem – semmi más nem volt. A kásáért 50 gramm grízjegyet téptek le... A kása nehezen emészthető, fáj a gyomrom...

Január 16. Körülbelül két órát álltam sorba kenyérért. Reggel 5-kor keltem... és csak 8 órakor jutottam meleg kenyérhez... A mai ebéd mesébe illő volt, 11 órától 16 óra 30 percig tartott. Ezalatt megettem egy tányér káposztalevest, egy lebbencslevest és egy gyöngykásalevest. Sok vizet ittam, arcom erősen felduzzadt..."

A maiak számára érthetetlen állhatatossággal sorolják fel szinte mindennap ezeket a számokat, tányérokat, grammokat. Ez volt az élet, de talán ez látszott a történelem számára is a legfontosabbnak, legértékesebbnek? És ugyanitt napról napra folytatódik annak a története is, hogyan keresett Beljakov valakit, aki a bokszkesztyűjét kétujjas kesztyűvé alakította volna át, mert a keze irgalmatlanul fázott, de tűzifát, kenyeret és vizet kellett cipelni.

Sokan csak a blokád kezdetekor – életükben először – fogtak naplóíráshoz. Hirtelen ráeszméltek, hogy olyan események középpontjába kerültek, amelyeket holnap maguk sem hisznek el: valóban volt-e, történhetett-e ilyesmi, át lehetett-e élni mindezt? Alább a Galina Grigorjevna Babinszkajával folytatott beszélgetésünk felvételének egyes részletei következnek. Őt már említettük: idős, magas, szép asszony, aki egy régi

„pétervári" lakásban él, ahol a zongora, a falak, a stukkós mennyezet szintén mintegy a „blokádnapló" részei.

„– Ezt a beomlott mennyezetet később, tudják – bármennyire különös is – német hadifoglyok javították ki.

– Hogyhogy? Ezeket a mintákat ők készítették?

– Nem, ott csak vakolat volt. De ezt a világosabb foltot – ezt ők csinálták. Volt egy szomszédunk, akinek németeket bocsátottak a rendelkezésére a szobája tatarozására, hát ő küldte át hozzánk őket, a mennyezet kijavítására. Ez bizonyára negyvenhatban vagy negyvenötben volt. Hacsak nem negyvennégyben. Itt látják, a stukkót és a falfestést helyre kellene még állítani, de ez költséges dolog, és nem győzzük. Ott a zongorában még mindig csillognak az üvegszilánkok. A szemközti házban bomba robbant. Az a ház akkor egyemeletes volt (azóta két emeletet építettek rá). Én a munkahelyemen voltam. A családom pedig – édesanyám és a két nagymamám – itthon maradt. Negyvenkettőben történt. Én jelenleg a Szovjetunió Népei Állami Etnográfiai Múzeumának tudományos főmunkatársa vagyok. Etnográfus vagyok, bizonyos mértékig utazó. Egyúttal pedig turisták is vagyunk: én meg a férjem evezni szoktunk. Itt áll a kajakunk.

– Amikor ez a napló íródott, akkor maga tizenkilenc éves volt.

– Igen, tizenkilenc voltam.

– Mondja, milyen meggondolásból írta?

– Nehéz megmondani. Legfőbb gondolatom az volt, hogy valamikor, amikor mindez véget ér (efelől pedig nem volt kétségünk, ha már ilyesmiket írtunk), szóval hát, amikor mindez véget ér, akkor magam is

olvassam, meg nyilván, olvassák el azok is, akik nem látták mindazt.

– És a háború előtt vezetett naplót?

– Hát az amolyan buta iskolás napló lehetett... Az írás szokása, az igazat megvallva, mindmáig él bennem.

– És bizonyos volt benne, hogy életben marad?

– Pontosabban: efelől a legcsekélyebb kétségem sem volt! Valami ostoba remény volt az. Mentem például az utcán – belövés, bombázás –, de valahogy soha eszembe se jutott olyasmi, hogy ez engem vagy a hozzátartozóimat is érintheti: valahol valakivel történhet valami, de nem énvelem és nem az én hozzátartozóimmal.

– De kikből állt akkor a családja? Kikkel élt együtt?

– Abban az időben: én, az édesanyám meg a két nagymamám."

Galina Grigorjeva felolvasta nekünk a naplóját, és időnként magyarázattal szolgált:

„– 1941. december 15. Elment az utolsó villamos. A villamosvágányokat hó fújta be és jég borította. A vezetékek megrongálódtak. A kocsik a síneken állnak"... De el kell mondanom, hogy később épp a villamos-trolibusz vállalatnál helyezkedtem el, és éppen annak a bizonyos villamos- és trolibuszhálózatnak a helyreállításán dolgoztam, amelyről a naplóm első sorai szólnak. „December 25. Növelték a kenyérfejadagot: 125 grammról 200 grammra (az alkalmazottakét), és 250-ről 350-re – a munkásokét. Kuzka megmenekült a haláltól..." Kuzka – a kandúrunk. Ezt a macskát már mindennap meg akartuk enni, naponta az életére törtünk. A macska tiszta, házias, nagyon

okos állat volt, és mindnyájan nagyon szerettük. És ez a feljegyzés nem véletlen, minthogy ez a pillanat valamiképpen elhalasztódott. Nos, azt gondoltuk, hogy végképp megmenekült, de mégsem sikerült. „December 28. A lakásban megszűnt a vízszolgáltatás. Az alsó emeletekről kell vizet venni ... Kényes pillanat: december 30-án használtuk utoljára a vécét. Az udvar megkapta az első borítékba csomagolt »ajándékot«" ... Értik? Igen? Kommentár nem kell. „Ritkán mostunk fogat. Huszonnégy óránként legfeljebb egyszer mosakszunk. A konyhában megfagy a víz a vödrökben és az üvegekben. Január végén átrendeztük a szobát: kis vaskályhát állítottunk be. Melegszünk, naponta háromszor ételt főzünk rajta és világítunk (vagyis a vaskályhával). Január 18. Leégett az utolsó gyertya. A petróleumlámpába benzint töltöttünk. Csak étkezés idején használjuk ..." Ez a dolog lényeges, ez általában megvilágítja akkori állapotunkat: reggeli közben, az ebédlőasztal mellett álló ágyban, ott abban a szobában meghalt Mensikov. Egyik nagymamánk fogadott fia volt. Nos, végeredményben nem fontos – hogy fogadott vagy nem fogadott. Fontos az, hogy egy ember feküdt az ágyban, ugyanabban a szobában, ahol miközben a reggeli táplálléknak ezt a bizonyos részét elfogyasztottuk. Ő meghalt, de a reggelit azért befejeztük. Valamilyen gátlás állt már be, nem maradt hely az olyan érzéseknek, amelyek normális embernél és normális állapotban természetesek ... „Sírásásért és temetésért egy kiló kenyeret és 300 rubel készpénzt kértek."

– Háromszáz rubelt a temetésért?

– Igen, és egy kiló kenyeret. De honnan lehet egy kiló kenyeret venni, ha a jegyre kapott nem elegendő, a piacon meg végképp veszett árak vannak? Hát

ezért így szállítottuk el a halottat: lepedőben, kéziszánon, és valamilyen zugba leraktuk. Ezzel kapcsolatban eszembe jut a házkezelőség vezetőjének kötelezettségvállalása (nyilván a rendőrség utasítására történt – bizonyára a rendőrség irányította a házkezelőségeket): „Kötelezem magam, hogy a meghalt egyedülálló polgártársak holttestét nem engedem koporsó nélkül a temetőbe szállítani." Mert gyakran az udvarokban, a padlásokon, a lépcsőkön találtak holttesteket. „K. orvos szerint, a férfiak nyolcvan százaléka meghal." Ez még mindig január közepe. „A tűzifát a fészerekből beviszik a lakásokba, mert a fészerekből elemelik a fát, és a fészert is szétszedik tüzelőnek... Anya mindennap falatokra osztja szét a kenyérfejadagokat..." Ezt már mondtam önöknek. Nos, az egész fejadagot naponta három részre osztottuk, aztán pedig még mindegyik részt el kellett osztani családtagok szerint. „Az utcán egyetlen macska vagy kutya sincs: januárban mindet megették. November elején pedig már papírba csomagolt, döglött macskák hevertek."

– Kidobták őket?

– Akkor még kidobták, de később már nem.

– És a maguk macskáját addigra már megették?

– Még nem... „November elején engedélyt adtak a védőládák szétszedésére, mivel nappal kevés volt a fény, s emiatt erősen romlott az elsötétítés... December és január – a csillagászati méretű halandóság hónapjai: az emberek holtan rogytak össze a házak mellett, az utcán, a munkahelyükön... Éhen haltak az utcán, emberfölötti nélkülözéseket viseltek el – nem volt világosság, meleg, hiányzott a mindennapos komfort stb., főként pedig az elegendő mennyiségű étel – de sohasem lehetett panaszt, sem defe-

tista beszédet hallani . . .” Így jegyeztem fel. S ez valóban így volt: senki egyáltalán nem zúgolódott. Jellemző, hogy a leningrádiak többsége kívánságait az idő múltával mindinkább valóságnak tekintette. Így volt a blokádgyűrű áttörésével, a fejadagok növelésével, az Mga elfoglalásával stb. Itt még számos mozzanatot jegyeztem fel: bezártak a borbélyüzletek, bezártak a mozik, a Komédia színház, a Lenini Komszomol Színház. A Zenés Komédia Színház eleinte esetenkénti előadásokat tartott, de nemsokára teljesen beszüntette működését. A város mozdulatlanná dermedt. „Hirdetés egy üzlet ajtaján: Új koporsó eladó.” Utána az ára, a mérete következik . . . „Január 17. A Pionyerszkaja utcán fürgén rohant egy juhászkutya. A járókelők mohó tekintettel, tehetetlenül néztek utána.” Egyáltalán meglepő volt, honnan került elő ez a juhászkutya, amely ráadásul még olyan fürgén rohant? . . .

– Talán a katonáké volt?

– Igen, talán . . . A kőépületek kiégnek. A tüzek hetekig tartanak. Nem tesznek ellenük semmit: nincs víz, nem működik a vízvezeték. A Karl Liebknecht sugárutat a Blohina – Pionyerszkaja és Vvegyenszkaja szakaszon elöntötte a víz. Majdnem a Tucskov-híd tól, a Pionyerszkajától és a Vegyenszkajától kezdve. A víz ellepte a járdát, a gépkocsik kerékagyig vízben haladnak . . . Egy öregasszony jellemző kijelentése: „Ha a kezembe kerülne az a gazember (Hitlerről van szó), én bezzeg jól megfürdetném!” Maga az öregasszony pedig olyan gyenge és vén, hogy alig tud beszélni. Az összes faházat, a bódékat és a Lenin Stadiont – mind szétbontották, tűzifának . . . Április 15. A remízből kifutottak az első utasszállító villamosok: a 3-as, 7-es, 9-es, 10-es és 12-es vonal járatai.

A Bolsoj sugárúton megindult a nagy utcai óra... Az ősszel kiragasztott „Mindenki a frontra!" plakátokat a „Mindenki a konyhakertekbe!" szövegű plakátok váltották fel... A koporsók eladásáról szóló hirdetések helyébe pedig bútorok, háztartási eszközök, ruhaneműek eladásáról szólóak kerültek... A jegyeket teljesen beváltják, az élelmiszerek azonban egyáltalán nem lettek olcsóbbak (természetesen a piacon), szinte lehetetlen bármit is szerezni, még kevésbé, mint télen... A lerombolt házakat díszletfalakkal álcázzák. A Nyevszkij proszpekt és a Gercen utca sarkán álló, lerombolt házat (egy tudományos intézet épülete volt) igen sokáig mindenféle furnérlapokkal, plakátokkal stb. álcázták. A lerombolt épületek helyén veteményes kerteket létesítenek... No, ezután oldalakon át mindenféle lírai ömlengés következik...

Most Jelena Nyikolajevna Averjanova-Fjodorova naplójából idézünk.

„– Hogyan kezdte el ezt a naplót, és miért?

– Nem kezdtem el... Nem is tudom, mi késztetett rá... Kikísértem egy férfit, aki önként ment a frontra. Azt gondoltam: fel kell jegyezni, hogy s mint lesz... Nos, magam sem tudom...

– Olvassa fel, kérem, azt, amit saját maga érdekesnek tart.

– Hát én ezt az egészet nem tartom már nagyon érdekesnek... Szóval, előbb erről a Fegyáról van szó. Aztán: »Kenyérből már 600 grammot adtak.« Kezdődik a csökkentés. Azután: »1941. augusztus 14. Hozzánk költözött a nagymamám. Tánya néni, a keresztanyám és a nővérem. A jegyeiken kívül nincs semmijük. Tányának van egy kis kásája, vagy két kiló, egy kiló krumplija meg egy kevés cukra, nagy-

mamának pedig semmije. Viszont nekem meg az édesanyámnak van 4 kiló búzadaránk, vagy 3 kiló lencsénk, 4 kiló rizsünk, 2,5 kiló kölesünk, egy kiló zabpelyhünk és még valamink, jó 6 kiló cukrunk (nem: 5 kiló kristálycukrunk), teánk, kávénk, sónk, mustárunk... Minden élelmiszert közös használatra bocsátottunk: közösen főztünk, semmivel sem takarékoskodtunk. 150 rubelért káposztát vettünk, besóztuk és állandóan káposztalevest főztünk, azután pedig kását, és mindennap jóllaktunk. Minden jól ment, ráadásul még a jegyekre is kaptunk élelmiszert. Szeptemberben még tűrhetően éltünk, minthogy ötünknek elegendő ennivalónk volt. Csak hát minden este, 7 órakor, elkezdődött a bombázás. De az óvóhelyre nem mentünk le.«"

Az olvasó bizonyára érzi: „állandóan káposztalevest főztünk", „mindennap jóllaktunk" – micsoda bosszúság és keserűség csendül ki ebből a meggondolatlan tékozlásból! Két-három hónap múlva ez a pazarlás ugyanis már az éhség kínzó látomásaival jár. Ki tudhatta, hová fajul a dolog? Még a húszas évek éhségét átélt, tapasztalt, öreg pityeriek sem sejtették előre, még ők se lehettek annyira körültekintőek.

Jelena Nyikolajevna pedig folytatta naplóját:

„Azután megint Fegyáról esik szó..." Á, megvan: „A tűzhelybe másodnaponként gyújtunk be. Mindnyájan a tűzhelyen főzünk. Petróleumot nem adnak, fával kell tüzelni. Ebből egyelőre sok van. Gondolom, télire elegendő lesz. Többet egyelőre senki sem ad, bár közösségünk öttagú. No, de a háztartásunk úgyahogy mégis megvan, egyelőre jut minden. A továbbiak miatt pedig nem aggódunk. No, jó, remélem, mindenki ellesz tavaszig, később meg majd elválik.

Még élünk. Hiszen ez is nagyon sok. Bombáznak, mégpedig rettenetesen. Sok ház romba dőlt, és persze áldozatok is vannak."

No, és Fegya ... Akár tetszik, akár nem – az első szerelem története elkerülhetetlenül betör a blokádélet hétköznapjaiba. Leningrádban a front és a város annyira összefonódott, olyan szoros szálakkal kapcsolódott egybe, mind a kilencszáz napon keresztül, mint sehol másutt. A frontra gyalogszerrel jártak, s gyalog is jöttek vissza onnan. A város látszott a lövészárkokból, látni lehetett, ahogyan égett, hamvadt. Minden éjszaka messzire világítottak a hatalmas tűzvészek bíborvörös lángnyelvei. Nappal pedig a város kirajzolódó sziluettje – amely ismerős, kedves volt, s amely a legapróbb részletekig emlékezetünkbe vésődött – füstölgött, kormos füsttel pislákolt. A várost belövések, bombázások, tüzek emésztették. A kémények pedig nem füstöltek. Sem a gyárkémények, sem pedig a háztetők hólepte hullámai fölött emelkedő számtalan sok kályhakémény. S a levegő átlátszó, optikailag tiszta volt, úgyhogy messzire el lehetett látni. A város körvonalai még sohasem bontakoztak ki ilyen élesen a sápadt északi égbolton. A város látszott a Puskin környéki peremsávból, a Pulkovó hegyről, Krasznij Borból, sőt még Nyevszkaja Dubrovkából is.

„Október 9. Ma kiutaztam Fegyához, Susari állomásra. Sorjában leírom az egészet, ahogyan történt. Már előző este összecsomagoltam mindent, amit magammal akartam vinni: kötöttem neki egy pár meleg zoknit, fülvédőt, azt kérte, hogy pipát, dohányt is vigyek, és én kenyér helyett mézeskalácsot vettem neki,

600 gramm Egres-cukorkát, cukrot, még egy kis üveg bort is vittem, meg cigarettát, borítékot, papírt – mást nem. Reggel felszedelőzködtem, hatkor elindultam. Bementem Natasáért." A barátnőm volt, mindenüvé együtt jártunk ... „Nagyon sok őrszem mellett haladtunk el – rábeszéltük, vagy rászedtük őket, vagy pedig cigarettát adtunk azért, hogy tovább engedjenek. Egyeseket az aknamezőn átvágva kerültünk el, nem az országúton mentünk, és sokáig haladtunk a mezőn, aztán pedig, már Susari közelében, kimentünk az országútra. De itt a járőrök megint csak nem engedtek át: »Hová mentek, ott már a front van.« És valóban, nagyon derekasan lövöldöztek. Én azonban elhatároztam, hogy nem hátrálok meg, hanem mindenképp továbbmegyek. Natasa azt mondta: »Jól van, gyerünk haza.« Mire én: »Nem, most már majdnem célhoz értünk, nem sok maradt hátra, én nem megyek vissza. Te visszafordulhatsz, de én megyek.«

Kettesben folytattuk az utat. Találkoztunk egy katonával. Segített rábeszélni az őrszemeket, és átengedtek minket. Útközben találkoztunk egy asszonnyal – katonaorvos volt, és éppen abból a szakaszból, ahol a mi fiúink szolgáltak. Ismerte mindkettőjüket. Neki köszönhettük, hogy nemsokára megtaláltuk azt a földkunyhót, ahol ők voltak. Csakhogy nemrég különválasztották őket, Kuzját messzebbre helyezték, Fegya pedig itt maradt. Natasa továbbment, én meg várni kezdtem Fegyát, mert éppen nem volt a helyszínen, ugyanis összekötő volt. A parancsnok elküldött érte egy katonát, engem meg behívott a földkunyhóba, hogy kicsit megmelegedjek, mert odakint hideg volt, én pedig átmeneti kabátban voltam, és átfáztam. Így hát bementem a földkunyhóba. Hamarosan megjött Fegya. Eleinte azt sem tudtuk,

mit mondjunk egymásnak, nem találtunk szavakat. A parancsnok elengedte Fegyát. Azt mondta: »Menjetek, sétáljatok egyet. Miután elkísérted, gyere be hozzám és jelentsd.«

Aztán bementünk egy házba. A háziasszony hellyel kínált, megvendégelt minket. Beszélgettünk. Azután újra elkezdődött a tüzelés. Átmentünk egy földkunyhóba, ott kényelmetlen volt. Aztán én hazaindultam. Mindent, amit hoztam, odaadtam neki. Persze örült nekem és az ajándékoknak is. Szóval, elkísért az első őrszemig. Tovább nem mehetett. Én megint gyalog, az országúton igyekeztem hazafelé. Susariból két órakor indultam el, este hatkor pedig munkába kellett állnom. Az út meg hosszú volt, és el is fáradtam, nehezemre esett a járás. No de sebaj, viszont találkoztam Fegyával. Alighogy a húskombinát közelébe értem, megint elkezdődött a tüzelés, és olyan közel robbantak a lövedékek – hogy valósággal szörnyű volt! Megállni nem lehet – az idő nem vár, félek, hogy elkésem a munkából. Összegörnyedve szaladtam, egészen a villamosig. Kutyául kifáradtam! Már öt után értem haza, és éppen csak ettem valamit, átöltöztem – máris munkába kellett indulnom. Fáradtan érkeztem a munkahelyemre, alhatnékom volt. Nyolckor légiriadó. Lementünk az óvóhelyre, ott elnyomott az álom. Egy kicsit pihentem. De dolgozni azután sem tudtam – annyira fáradt voltam.

Október 10. A tegnapi sétától ma minden porcikám fáj, mintha súlyos terhet cipeltem volna, nagyon fáj! Viszont találkoztam Fegyával! Nem tudom, örül-e vagy nem, hogy minden nehézség és tüzelés ellenére mégis ellátogattam hozzá, én mindenesetre örülök, hogy láttam. Jól néz ki, elmesélte nekem, milyen volt az első ütközet, meg hogy öt napig semmit sem ettek,

az alakulatukat szétverték, már Leningrádba akartak menekülni. Útközben azonban összetalálkoztak a bajtársaikkal, és Susariban maradtak.

Igen, ő tizennyolc éves fejjel annyi mindent élt már át – nem jót, nem könnyűt, hanem nehezet. Korán rájött, hogy az élet nehéz, és most még a háborút és a harcokat is át kell vészelnie. Fiatal, de sok mindent kellett átélnie. Ezért csak még drágább nekem, mert semmi jót nem látott az életben, és megint súlyos megpróbáltatásokat kell elviselnie. A háború! Nekem nincs se apám, se anyám – mondja Fegya –, másoknak pedig van, és senkihez nem jött el senki, de hozzám eljöttél te. Én azt mondtam neki: »Igyekszem pótolni számodra az apádat és az anyádat, a barátodat és a nővéredet, és mindig megteszek neked mindent, ami csak tőlem telik. És az ígéretemet teljesítem . . .« Akkor még azt gondoltam, hogy találkozunk majd, sokáig reméltem. De elesett . . . »Október 11. Fegya arra kért, szerezzek neki egy ötujjas meg egy kétujjas kesztyűt. És én elhatároztam, hogy a gyár révén próbálok szerezni. Az üzemi bizottság segített, nemcsak jóféle, bőrből való, lövészkesztyűt adtak, hanem meleg fehérneműt is, és vasárnap még egyszer elmegyek hozzá, elviszem neki. Jó, hogy gondoskodtak, segítettek nekem mindent megszerezni Fegya számára.«

Ma pénzt gyűjtöttek, hogy ajándékokat vegyenek a katonáknak. Mindenki öt-tíz rubelt adott, én meg számolatlanul harmincat adtam. Hiszen a mi katonáinkról van szó, bennünket védenek.

Október 14. A kenyéradagot ma 500 grammra csökkentették.

15. Megint csökkentették a kenyéradagot: 400 grammra.

16. Ma újra kiutaztam Susariba, Fegyához. Most nehezebb volt. Egyedül mentem – Natasa többé nem akar velem jönni. Elhatároztam, hogy eljutok oda, bármilyen nehéz legyen is."

És eljutott. Hány könyvet írtak, hány példát idéztek a szerelem hősnőiről, s az ember mégis újra meglepődik, amikor ezt a szűkszavú, kegyetlen leírást hallgatja a városból a frontra, a lövészárkokba tett kirándulásokról. Míg csak az éhség meg nem akadályozta ebben. Mert később már nem volt ereje hozzá.

„– A fiúk közül, akik önkéntesnek vonultak be tőlünk, jóformán senki sem tért vissza. A lányok közül néhányan visszajöttek. Őket ugyanis mindjárt Leningrádon túlra irányították. Közülük kettő vagy három jött vissza. Még most is találkozom néha a barátnőimmel.

– És Fegya is a gyárukból volt?

– A mi gyárunkból, ahol akkor dolgoztunk... »1942. január 17. Nehéz idők! Már nyolcadik hónapja folyik a háború Németországgal. Nagyon nehéz leírni mindazt, amit ezalatt átéltünk. Ezek a nehézségek azonban még nem értek véget, de ez most ennek az időnek a legnehezebb szakasza. Leírok néhány tényt. Január 15. Ezen a napon eltemettük a nagymamánkat, és az, amit ezen a napon láttam... Sohasem gondoltam volna, hogy ilyesmi megtörténhet. Koporsó nélkül kellett eltemetni, mert koporsót sehol sem lehet venni, magunk pedig nem vagyunk képesek készíteni, megkérni valakit pedig csak kenyérért lehet. De honnan vegyünk, amikor mi is naponta 350 grammot kaptunk, és kenyéren kívül más...« (Sír.) Nahát. Nem hittem volna, hogy sírni fogok... Nem

baj... »De honnan vegyünk kenyeret, amikor magunk is napi 350 grammot kapunk, és kenyéren kívül más semmi sincs. Már 18 napja élünk puszta kenyéren. Az éhség már negyedik hónapja tart. Mindent megettünk, amink csak volt, közösen, és addig minden jól ment. De most, amikor már semmink sem volt...«

– Továbbra is együtt maradtak?

– Igen. De most aztán a bomlás következik. Amikor már semmink sem maradt, elkezdődik a bomlás, mindenki elmegy. Kettesben maradok édesanyámmal. Igaz, később ő is elment, erődítési munkát végezni, én meg beköltöztem a gyárba, kaszárnyaviszonyok közé kerültem. A legnehezebb időben azonban dolgoztam a gyárban, és legalább otthon laktunk.

– Maga akkor húszéves volt, és az édesanyja?

– A mama ötvenéves volt. Ezernyolcszázkilencvenben született... »Semmilyen élelmiszert nem adtak. A múlt hónapban még adtak valami ennivalót, kenyeret viszont csak 250 grammot«... Szóval, decemberben kétszázötven gramm volt az adag. A blokád idején ez volt a legkisebb munkás-fejadag, aztán háromszázötven gramm lett. De mi munkás-élelmiszerjegyeket kaptunk, mi dolgoztunk... »Az élelmiszer pedig olyan volt, hogy bizonyára még a tizennyolcas éhség idején is egészen...« Nem tudom kibetűzni, mi áll itt... »A kenyér nagyon rossz, különféle keverékanyaggal készül... De most még ilyet sem adnak... Nagymamát szánon vittük a temetőbe, sorban húztuk: én, anya, Tánya néni, Sura. Magunk is alig vonszoltuk a lábunkat. Magam sem tudom, hogyan élünk még mindig ilyen táplálkozás mellett... Az utcán pedig egymás után, szüntelen láncban viszik a halottakat,

legtöbbjüket koporsó nélkül. De ez még semmi. Az még jó, ha a rokonok viszik, de előfordul, hogy egész teherautó-rakomány halottat visznek, valamennyi öltözetlen, mezítlábas vagy szedett-vedett ruhájú . . .« Az utcán szedték össze őket. Megy valaki, összeroskad, meghal – és felrakják a teherautóra. És ott, a temetőben, olyan hatalmas tömegsírok voltak . . . »Hat teherautó és három lovas szekér – ez a szemünk láttára érkezett – tele halottal. Szörnyű látvány! De mennyit szállítottak már el, és nem tudtak még eltemetni! A gyárakból és üzemekből ide küldött munkások (mert nem minden gyár működik) nem győznek gödröket ásni, temetni. Most mindenkit közös sírba, koporsó nélkül, egymás fölé temetnek . . . Egy hónappal ezelőtt, vagyis december 19-én, amikor Kolenykát temettük . . . Sura húgom kisfiát, az unokaöcsémet . . . , . . . akkor a sírok már a temető határán túlra terjedtek, az új parcellákra. Most pedig azokon túl is vannak közös sírok.«

– Ez melyik temető?

– Az Ohta, a Bolsaja Ohta-i. Ma is megvan. Ott nagy tömegsírok sorakoznak. Nagymamát odavittük. Kolenykát pedig még a mi sírhelyünkön temettük el, ahol édesapánk is fekszik, a Georgijevszkij temetőben – ez volt a neve . . . 1942. január 22. Villany nincs, víz nincs, közlekedés nincs. A villamosok nem járnak. Autó csak nagy ritkán halad az utcán. Viszont nagyon sok a gyalogos, szánt húznak, koporsókat, halottakat visznek. Ez az egyetlen közlekedés a városban. Minden üzlet be van zárva, csak a pékségek tartanak nyitva, meg néhány élelmiszerüzlet, de az is üres és sötét. Az emberek mind puffadtak, ijesztő külsejűek, feketék, piszkosak, soványak. Hét hónap telt el. Úgy érzem, mintha hét év lett volna. Mindenki

megöregedett. A fiatalok olyan ijesztőek, öregek lettek, hogy szinte rossz rájuk nézni. Nagyon sok ház romba dőlt. Aki visszatér, aligha ismer rá azonnal a városra. De mindez nem annyira szörnyű, mint az éhség. Mi a legkevésbé erre számítottunk, mégis bekövetkezett... Csak túléljük az egészet! Akkor aztán megbecsülünk majd minden darabka kenyeret – nem úgy, mint azelőtt, amikor néha rá sem akartunk nézni... Most pedig az egész élet a kenyértől és a víztől függ. Akárcsak ma is: víz nem volt sehol – hát kenyeret sem sütöttek. A víztornyot belövés érte, nem kapott vizet a kenyérgyár, egy időre leállt, és négy órát kellett kenyérért sorban állni ebben a dermesztő fagyban!...

1942. február 15. A legnagyobb szerencsétlenség: anyától ellopták a kenyérjegyeket. Hiszen ez maga a halál! Elseje még messze van. Kenyér nélkül lehetetlen élni. Mitévők legyünk? Amikor hazajöttem a munkából, és anya elmondta nekem, jóformán nem is tudtam, mit csináljak. Első dühömben leszidtam, aztán bőgni kezdtem. De hiszen ez nem segít. Kimentünk a piacra. 500 gramm kenyeret vettünk, 150 rubelt fizettünk érte. Még szerencse, hogy valaki eladott. De hát mindennap a piacon vásárolni lehetetlen, ehhez aztán semmilyen vagyon nem elegendő. Jó, ha valami élelmiszert adnak, de ha nem – akkor nagyon nehéz lesz átélni ezt az időszakot. Minden erőmet megfeszítem, elköltöm az összes pénzemet meg a Fegyáét is, csak hogy életben maradjunk. Ha pedig túléljük, akkor aztán újra megkeressük a pénzt. Csak átvészeljük! Nagyon nehéz, de mitévők legyünk? Én nem tudok haragudni anyára. Úgy látszik, ez a mi sorsunk."

A szobában hármunkon kívül ott ül még az asztalnál Jelena Nyikolajevna törékeny testalkatú, öreg édesanyja; szelíd békesség sugárzik belőle. Alakja emlékezetünkbe vésődött: úgy ragyogott, mint az őszi lombkoronájával csillogó fa. Szótlanul, figyelmesen hallgatta, mint gyermek a szörnyű mesét, amely – ő már tudja – mégis szerencsésen végződik . . .

Mindenkinek megvolt a maga megmentője

Sok olyan történetet vettünk fel hangszalagra, amelyből kitűnt, hogyan maradtak életben emberek, akiknek az objektív körülmények következtében meg kellett volna halniuk. Az egyik asszony, Alekszandra Mihajlovna Arszenyeva, így fogalmazta meg ezt a csodát: „Mindenkinek megvolt a maga megmentője." Valóban így volt. Nemcsak abban az értelemben, hogy sokan csupán azért maradtak életben, mert a legnehezebb pillanatban valaki felsegített valakit az utca kövéről, visszaadott egy elveszített élelmiszerjegyet, megosztotta utolsó falatját. Bonyolultabb függőség is létezett.

Az emberek azért maradtak életben, mert erőt adott nekik a szeretet, a kötelesség, a hűség érzése – a hűség gyermekükhöz, egy szeretett emberhez, szülővárosukhoz... Mások megmentése révén önmagukat is megmentették. S még ha összeestek is, utolsó perceikben is felsegítettek valakit. Ha pedig életben maradtak – akkor azért, mert valakinek még nagyobb szüksége volt rájuk, mint saját maguknak. Például A. M. Arszenyeva is emlékszik arra, hogy mai életét azoknak köszönheti, akik megmentették. Nem is egyszer.

„– Ki mentett meg? Nemrég megtaláltam azt az asszonyt, aki úgyszólván a megmentőm volt. Ő juttatott be a Komszomol-ezredbe. Egészen véletlenül találkoztunk: az Altajból utazott fel, hogy találkozzék iskolatársaival.

De ki volt az első megmentőm? Még a nevére sem emlékszem, de azt tudom (egy gyárban dolgoztunk), hogy sofőr volt. Hogy kié, arra most már nem emlékszem, azt azonban tudom, hogy Szásának hívták. Nagyon rokonszenves fiú volt. Egyszer beállított egy asszonyhoz, el akarta vinni onnét az unokaöccsét. Egy kis szeszt hozott, egészen kevés hajdinakását, meg persze néhány fatuskót – fűteni. Hát ülnek az asztalnál, és valamilyen sajtot esznek, olyan volt, akár a szappan. Én meg ott fekszem. Szása rám néz: »Ki ez?« »Eszméletlenül találtuk a bombázás után. Nem tudom, kicsoda.« Én meg ráismertem, és nagyon gyenge hangon megszólaltam: »Szása!« Ő rám nézett, odajött hozzám, és így szólt: »Alekszandra Mihajlovna! Maga az?« Mire én: »Én vagyok, Szása.«

És elment a munkahelyemre (ott mint eltűntet, már töröltek a nyilvántartásból), elment és közölte, hogy hol vagyok. Eljöttek hozzám, aztán pedig szánkón hazaszállítottak; betegállományba helyeztek. Én meg már haldokoltam! Nos hát, derék kolléganőim voltak. Lehúzták a ruhámat (a Nyevszkij proszpekt 12-ből való volt* – aranyszínű, selyem). Hát ezt a ruhát kimosták (addig én meztelenül feküdtem), rám adták, kimosták, rám adták. Mindenki, aki meglátogatott, miért, miért nem, kimosta a ruhámat. Mindig tiszta volt rajtam, nem tetvesedtem meg. A munkahelyemen továbbra is főkönyvelő voltam. De miféle főkönyvelő, amikor csak a kenyéren járt az eszem? Ráadásul a kislányomat is magammal vittem a munkahelyemre."

Hány ilyen eset fordult elő! Külön-külön mindegyik furcsának, véletlennek tűnhetett, de amikor az

* Ismert leningrádi divatszalon.

ember sorjában hallotta őket, akkor lassanként megértette, hogy mi volt mögöttük.

„– Egyszer Lariszával megyek (Lena barátnőm lányával) a Bavarszkij-hídon keresztül, amelyik a Krasznaja Bavarija mellett van, hát odalép egy tengerész és azt mondja: »Nesztek, lányok, fogjátok: Ványa bácsi ajándéka!« – és egy kilós amerikai marhahúskonzervet adott. Mi hazaszaladtunk, és amint volt, hidegen négyesben megettük" – emlékszik vissza Vera Ivanovna Pavlova (Toszno, Bojarova utca 52., 50-es ajtó.)

Az ilyen esetek minden részletükkel együtt megmaradnak az ember emlékezetében. Nekünk is egész életünkre az agyunkba vésődött: a Bavarszkij-híd, ennek az ismeretlen tengerésznek a külseje, aztán, ahogyan ezt a marhahúskonzervet ették, amely talán megmentette mindnyájukat, Lariszát és Kolját is, akik már felnőtt emberek, és saját gyermekeik vannak. S amikor V. I. Pavlova meglátogatja Lena barátnőjét, aki ma már Larisza gyermekeit dajkálja, akkor visszaemlékeznek arra a tengerészre a Bavarszkij-hídon, és ő már az unokák számára is élő alak, bár sohasem látták.

Ugyanígy egy ismeretlen, névtelen katona – nem tengerész – mentette meg *Marija Jersovát*. Ez a katona megjelent nála a poliklinikai rendelésén, és gyomorrontásra panaszkodott. Az orvosnő megkérdezte, mit evett. Ő azt mondta, hogy lóhúst.

„– Én mindig szégyenlős voltam, de most, életemben először, megkértem, nem tudna-e nekem is lóhúst szerezni. Mire ő így szólt: »Mit mond, doktornő? Hát maga megenne lóhúst?« Megkérdezte a címemet, és

egy nagy darab lóhúst hozott. Én meg elfogadtam, aztán megosztottam a szomszédnőimmel."

Jersova csodálkozva mesélte el ezt. Hány év telt el azóta – és mindmáig csodálatos dolognak látszik, s talán még csodálatosabb lett. Azután gondolkodóba esett, és eszébe jutott, hogy hiszen volt még valaki, aki mindenféle ajándék nélkül mentette meg, aki egészen mást osztott meg vele.

„– Én már munkás-élelmiszerjegyet kaptam. Mégis mindenemet eladtam a piacon, amit csak tudtam. Fizetésem ahhoz az időhöz képest egészen tisztességes volt – mégiscsak orvos vagyok. És mindent csak magamra költöttem. A gyermekeimet evakuálták. Mégis majd éhen haltam. Akkor a szomszédnőm mentett meg. Ő már nem él. De a lányával, Allával szoktam találkozni. Egyszer nem mentem munkába – nem voltam képes. Végül a szomszédnőm felfedezte, hogy otthon fekszem, nem tudok felkelni. Nem volt ennivalóm. Egyáltalán nem fűtöttem. Átvitt magához. Egy lakásban éltünk. Polina kissé erősebb volt. Fadarabokat tördelt le valahonnét, hazacipelte, fűtött. A kislány hatéves lehetett. Polina melegben tartott bennünket, teát főzött. Én abban az időben tüdőgyulladást kaptam. Ő meg kiment a piacra, ott a fekete kenyeret fehérre cserélte, vagy valami másra, édes falatra. Egyszer a kislánya otthagyott neki egy darabka fehér kenyeret – nem ette meg. Szerette az anyukáját. És az én szomszédnőm, Polina Georgijevna, sokáig nem ette meg, őrizte ezt a falatot. Aztán mégis megette."

Abból a leningrádi kenyérből senki sem hagyhatott még egy kis darabkát sem emlékül. Bármilyen

drága, bármilyen szent volt is. Mi mégis kérdezősködünk:

– Miért vitte át magához a szomszédnője? Mi késztette erre?

Jersova gondolkodik. Előbb így felel:

– Társbérlők voltunk. – Aztán hozzáteszi: – Jó barátságban éltünk. – Aztán valamilyen fontosabb, lényegesebb gondolatra bukkan: – Ma is jóban vagyunk. Most az én unokáim vannak jóban az ő unokáival, vendégségbe járnak hozzájuk, ők meg eljönnek ide.

Gondolatai mintegy visszanyúlnak ennek a barátságnak a méltóságához, eredetének tisztaságához. A blokád megpróbáltatásai mintegy „megnemesítették" mindkettőjük „családfáját"; a blokád idején tanúsított tisztesség, nemeslelkűség családi büszkeséggé vált. Legalábbis ez figyelhető meg sok törzsökös leningrádi családnál.

A munkakollektívákban, az állandó, összeszokott közösségekben, amilyen például a Kirov Művek, a Közkönyvtár, a Fémárugyár, a rendőrség – a blokádévekhez fűződő hírnév szintén mintegy a tisztesség zálogául szolgált.

A blokádélet felfedte a legtitkosabb, legrejtettebb emberi fogyatékosságokat, amelyeket a közönséges békés élet idején gyakran szép szavakkal, buzgó tevékenységgel, mosollyal, fogadkozással, tetszeni tudással, a társaság lelkének szerepével és más efféle képességekkel lepleztek. De az ellenkezője is előfordult. A hallgatagság, a mogorvaság, a hirtelenség, az udvariatlanság mögött váratlanul micsoda segítőkészség, a gyengédségnek, a szeretetnek, az együttérzésnek micsoda ereje tárult fel!...

Olga Ernyesztovna Mihajlova, az Ermitázs munkatársnője mondja:

„– A blokád olyan erősen egybekötött bennünket, hogy ezt a kapcsolatot mindmáig nem lehet szétbontani. A blokád teljesen feltárta az embereket – valósággal meztelenek lettek. Nyomban látni lehetett mindenkinek a pozitív és a negatív vonásait. A nemes lényeg, a jó tulajdonságok micsoda dús virággal virultak ki! Beszélhetek önöknek Anna Pavlovna Szultan-Sahról, aki a keleti osztályon dolgozik. Mindmáig dolgozik; több mint ötven éve az Ermitázs alkalmazottja. Olyan ember, aki roppantul sokat tett az Ermitázsért. Nos, a blokád idején ő vállalta, hogy gondoskodik az Ermitázs idős dolgozóiról.

– Hány éves volt akkor?

– Középkorú lehetett. (Most több mint nyolcvanéves.) Hogy gondoskodott róluk, mennyire igyekezett életben tartani őket (ez talán hangzatos kifejezés, de mégis ezt kell mondani): meleg teát adott nekik, és újra meg újra meglátogatta őket, ha valaki nem jött munkába – elment helyettük a kenyeret kiváltani, segített egyben-másban. Pedig ő maga sem volt jobb helyzetben, mint a többiek. Semmilyen különleges ellátást nem kapott, dolgozott, mint mindenki. Csodálatos, hogy ma is ugyanilyen maradt, bár első látásra még kissé ridegnek tűnik, nem lehet rögtön megállapítani róla, hogy milyen jószívű ember. Ám, ha valakinek rossz hajlamai voltak, akkor rossz is maradt, sőt még rosszabb lett. A mohó okvetlenül azon iparkodott, hogy más rovására maradjon életben. Aki pedig nem volt önző, az semmiképp sem tett így, hanem az utolsó falatját is megosztotta másokkal."

De térjünk vissza ahhoz a másik, ismeretlen emberhez, aki véletlenül került valakinek az útjába. Ki

volt például az, aki segített *Ligyija Georgijevna Ohapkinának* a munkásnőnek a holmival megrakott szánt húzni, amelyen – ez a legfontosabb – egy élelmiszercsomag is volt, amelyet a férje küldött a frontról? Ligyija Georgijevna Ohapkina története külön lapra tartozik, kár megbontani a teljességét, de nagyon is alkalmas példával szolgál.

Esteledett. Besötétedett. Az asszony egész nap járt, húzta a szánkót, küszöbönálló elutazásával – a túlélést ígérő evakuálással – járó formaságokat intézte, s most haza kellett mennie, a Csajkovszkij utcából a Vasziljevszkij-szigetre.

„– A bőröndöt és a csomagot nagyon nehéz volt vinni, s mindjobban kimerültem. A leningrádi utcákon sötétedés után egyetlen ember sem járt. Az utcák kihaltak, néptelenek voltak, hóvihar tombolt, emiatt még nehezebb volt menni. Az utcákat és a járdákat vastag rétegekben borította a hó. Azon a télen senki sem takarította el. Lábam belesüppedt a hóba, alig vonszoltam. Gyakran megálltam, zihálva lélegeztem. Csuromvizes lettem, éreztem, hogy arcomon és hátamon verejték csorog. Számolni kezdtem a lépéseimet. Egy, kettő, három, egészen tízig – azután megálltam, kifújtam magam. Megint egy, kettő, három, újra megálltam. Fáradt lóhoz hasonlítottam magam, amelyet ostorral csépelnek, de mégsem tud mozdulni. Egyszer, amikor megint megálltam, hogy kifújjam magam, semmiképp sem tudtam továbbmenni. Leroskadtam a poggyászomra, és rémülten töprengtem azon, hogy mitévő legyek. Éjjel egy óra. Az úton teremtett lélek sem volt. A Néva partján mentem, a házaktól elég messze: attól féltem, hogy valamelyik házból, kapualjból kiugorhat valaki, megölhet és elveheti a cso-

magomat. A szegény gyerekeim pedig sokáig sírnak majd, és végül, mert nem értem haza, éhen halnak. Erre a gondolatra elszorult a szívem. Hiszen már reggel nyolc óra óta nem kaptak enni, s most is hideg, fűtetlen szobában, sötétben vannak. Én pedig itt vagyok az utcán, és semmiképp sem tudok eljutni hozzájuk. Mitévő legyek hát? Kopogjak be valahová, kérjek segítséget? Körülnéztem – mindenütt sötét volt. De ugyan ki jönne el velem éjszaka? Akkor már inkább agyonvernek, és elszedik a holmimat. Nem, valahogy egyedül kell továbbmennem. Nagy nehezen húzni kezdtem a szánt. Megint számoltam: egy, kettő . . . Hirtelen ott termett egy asszony, odalépett hozzám, és így szólt: »Segítek!« Megörültem. Megfogta a kötelet és húzta, és rám parancsolt, hogy hátulról toljam. Nem tudtam lépést tartani vele. Egyedül húzta. Aggódni kezdtem, hogy elviszi a szánkót. Rákiáltottam: »Álljon meg, várjon!« – de ő tovább húzta. Utána akartam szaladni, de nyomban elestem. Feküdtem az utcán és arra gondoltam: nos hát, most elviszi a szánt, én pedig megfagyok itt. Odanézek: már el is tűnt. Felkeltem, lassan elindultam, előrenéztem – hát az én szánkóm ott állt, és minden úgy volt rajta, ahogyan azelőtt. Megörültem: köszönöm – gondoltam –, köszönöm! Fogtam magam, és megint egyedül húztam. Eljutottam a Lityejnij-hídig, át akartam menni. Lihegtem, zihálva lélegeztem, csuromvizes voltam, a szívem hevesen dobogott. A hidakat azonban őrizték. Két puskás katona állt ott, és nem engedett át. Hogy kértem őket, hogy könyörögtem, sírtam! De ők csak azt hajtogatták: »Tilos!« Azt tanácsolták, tegyek kerülőt. De arra már nem voltam képes, jártányi erőm sem volt. Itt fagyok meg a szánkó mellett. Tehát az evakuálásunk másodszor is meghiúsul. Először a kis-

fiam tűnt el, most meg én nem bírom tovább. Erőtlenül és magányosan félig feküdtem a szánon – teremtett lélek sem volt az utcán –, a Néva innenső oldalán, gyermekeim pedig a túlsó oldalon voltak. Élnek-e? Talán már meg is haltak, addig kiabáltak utánam éhesen, a hideg sötét szobában? Erre a gondolatra felugrottam, mint akit megmartak. A Néva jegén átvezető ösvényen kell végigmennem. De a hóvihar belepte, és nem tudtam, hol keressem. A szánkót otthagytam a rakparton, lementem, próbáltam néhány lépést tenni, de nyomban térdig süppedtem a hóba. Felkapaszkodtam. Egyszerre csak látom: teherautó jön. Kiabálni kezdtem: »Segítség! Segítség!« Az autó megállt. Megkérdezték, mi a baj. Elmondtam. Katonai gépkocsi volt. Az egyik katona feldobta a szánkómat, engem is felsegített, és elindultunk. Rövid ideig mentünk. Ami a legfontosabb: egy másik hídon átvittek a folyón. Át kellett menniük a túlsó oldalra. Sürgős dolguk volt. Gondterhes arcukból láttam, hogy nem érnek rá velem törődni. Mégis nagyon hálás voltam nekik. Aztán nagy üggyel-bajjal egyedül hazavergődtem, végre hazajutottam. Már éjjel három óra felé járt az idő."

Ligyija Georgijevna Ohapkina egész történetén lényegében az ilyesféle segítségnyújtások, megmentések egész lánca húzódik végig – ez a lánc húzta ki őt a bajból, térítette vissza az életbe.

Mindenkinek megvolt a maga megmentője. A dermesztően hideg utcák sötétjéből bukkantak elő, beléptek a lakásokba, kihúzták az embereket a romok alól. Enni nem tudtak adni, mert maguk is éheztek, de biztató szavakat mondtak, felemeltek, felkaroltak, ke-

züket nyújtották. Abban a legutolsó, végső pillanatban jelentek meg, amikor a falhoz támaszkodó ember már lefelé csúszott, amikor leült a bejárati lépcső fokára, s már nem volt ereje feltápászkodni. Ez az élet és a halál közti különleges határperc volt, az utolsó magányos lehelet pillanata, mint Tvardovszkij írta, ez volt

az a reménytelen gyötrelem,
mely már nyugalomra szólított.

Itt csupán egy idegen valami segíthetett, már csak külső segítséggel lehetett visszatérni, megtartani az embert. Olyan Valaki kellett, aki egy cseppecskét segíthetett, mivel „mindent, ami tőled telt, magad leküzdöttél, és teljesen kimerültél". S a Valaki odajött, feláldozta az erejét, és ez az erő gyakran segítséget nyújtott ahhoz, hogy az illető kivergődjék abból a sötétségből.

„– Nekem a következő eset jut eszembe – mondta Nyil Nyikolajevics Beljajev. – Egy ideig betegállományban voltam – negyvenkettő januárban és februárban. Nappal a rendelőbe jártam. Beleegyeztek abba, hogy munkába mehetek. Kezelni persze semmivel sem kezeltek, csupán kissé összeszedtem magam e napok alatt. A dolog úgy állt, hogy nekem nemcsak meghűléses betegségem volt. Akkor nagyon kínzott a vesebaj. Sáncásás közben a lövészárokban előbb vesegyulladást kaptam, aztán vesekő tetézte a bajt, és vesehurut is kínozott. Ez pedig olyan dolog – hogy ha nem ismerik, akkor jobb, ha sohasem ismerik meg. Szörnyűség. Hát akkor januárban lépett fel először nálam ez a jelenség, és táppénzen voltam. Miután kissé össze-

szedtem magam, elhatároztam, hogy a rendelőből még aznap, mindjárt a munkahelyemre megyek, ellenőrzöm, hogy s mint állnak a dolgok, mert tudtam, hogy ebben az időben jóformán senki sem volt a munkahelyemen. Abban az időben a kollégámmal, Dmitrij Ivanovics Vorobjovval kettesben dolgoztam – derék kolléga volt, már idős ember. És meg akartam látogatni, hogy megtudjam, mi a helyzet, mert egy ember nehezen birkózott meg a teendőkkel.

– Hol dolgozott akkor?

– A Rádióban. Itt van, a mai Malaja Szadovaján. Akkor Proletkult utca volt a neve. Délután három vagy négy óra lehetett. Negyvenkettő februárja volt, február huszonhetedike... De még mielőtt a Moszkvai pályaudvarhoz értem volna, éreztem, hogy nem jutok el odáig. Estefelé olyan fagy támadt, hogy ezt gondoltam: mindjárt összeroskadok, megfagyok. S úgy határoztam, hogy visszafordulok. Megfordultam, túljutottam a Szuvorovszkij sugárúton, és már közel jártam a lakásunkhoz – akkor a Nyevszkij proszpekten laktam, a százötös számú házban. Ez pedig a százegyes háznál történt. A falnak dőltem, hogy kicsit pihenjek. Szándékosan úgy támaszkodtam a falnak, hogy ne essem el. Homokkal és földdel megtöltött vályúk álltak ott, a valamikori kirakatokat védték. Azt gondoltam: egy ideig álldogálok itt, kicsit magamhoz térek, se jobbra, se balra nem eshetek el, mert ezek a falak megtartanak. De aztán éreztem: kár volt megállni. Jobb lett volna, ha összeszedem az erőmet, és valamiképp elvergődöm hazáig. Mert mihelyt megálltam, és megpihentettem a lábamat, püff neki! – az bizony sehogy sem akart továbbmenni! Szóval szomorú töprengések közepette álltam ott. Mitévő legyek? És a legbosszantóbbnak az látszott, hogy a má-

sodik házban laktam! Én a százegyes előtt álltam, tehát elmegyek a százhármas előtt – és a százötöshöz jutok. A Nyevszkij proszpekt azonban sajnos kihalt volt, alig-alig vánszorgott egy-egy disztrófiás járókelő. Szerencsémre azonban odajött egy asszony. Még elég fiatal volt, és szemlátomást jobb erőben lehetett, mint én. »Mi baja, polgártárs?« – kérdezte. »Hogy mi? – feleltem. – Itt állok és nem tudok továbbmenni. Pedig a *szomszéd* házban lakom.«

És ez a körülmény, hogy azt mondtam: »szomszéd házban«, segített. Ha valahol messze laktam volna, az asszony aligha kezd vesződni velem. De mivel csak a »szomszéd« ház volt, ezt mondta: »Nos, megpróbálom elvinni odáig. Van otthon valakije?« Így feleltem: »Az anyámnak otthon kell lennie.« (Akkor még élt az anyám.) És az asszony karon fogott. Én átöleltem a vállát. Hát így lassan, nagyon lassan elvergődtünk a házig. Úgyszólván felvitt a lépcsőn, a harmadik pihenőig. Becsengetett. Természetesen húzós, nem pedig villanycsengő volt. Abban az időben nem volt villany. A maga kezéből egyenest az anyám kezébe adott át. Anyám először megrémült: mi bajom lehet? Azt gondolta, már végem van. De amikor bementem a lakásba, látta, hogy olyan állapotban vagyok, amilyenben ezekben a hónapokban általában voltam. (Ő akkoriban kissé jobb bőrben volt, mint én.) És megörült. Köszönetet mondott az asszonynak. Az ajtó bezárult. Amikor valamelyest felocsúdtunk, észbe kaptunk: hogy lehetséges ilyesmi, hiszen meg sem kérdeztem, ki ez a nő, hová valósi? Helybeli-e? Átutazó vagy állandó leningrádi lakos? Mert később szerettem volna találkozni vele, és valamiképpen meghálálni, amiért valósággal megmentette az életemet. De akkor – őszintén szólva – nem volt valami nagy remény erre.

Ezért azután nem bánkódtam emiatt. Azt gondoltam, biztosan nem maradok életben, vagy talán ő is ugyanolyan helyzetben van, mint jómagam, úgysem láthatom viszont."

Mi lehet egyszerűbb, természetesebb, mint felsegíteni valakit, elvinni hazáig? Ha ma nem teszik ezt, akkor ilyesmi csak valamilyen szégyenletes közöny, érzéketlenség, aljas önzés esetén fordul elő. Senki sem képzelheti manapság, hogy valaki csak úgy fásultan elmegy mellette, nincs ereje, hogy a kezét nyújtsa, lehajoljon. S eszébe sem jut és elképzelni is lehetetlen, hogy valaki segíteni akar, de nem képes. Hogy ez milyen nehéz volt, az nem azoknak az elbeszélése alapján képzelhető el legkönnyebben, akik segítettek, hanem azoké nyomán, akik nem voltak képesek segíteni. Éppen ők tárták fel előttünk, hogy ez a látszólag igen egyszerű nekibuzdulás mennyire meghaladta időnként erejüket. Varvara Vasziljevna Szemjonova, volt villamosvezető:

„– Egy ízben a petrográdi külvárosból jöttem. És egy férfi összerogyott az utcán. Tudják, olyan jó külsejű, magas férfi volt. És ott feküdt. Kiabálni nem tudott, hát csak integetett. Odamentem. No és? Egyedül semmit sem csinálhattam. A járókelők pedig csak jöttek-mentek. Mind olyan ijesztő volt, tudják, hogy őket is bízvást támogathatta volna valaki. Aztán egyszer megyek az utcán – és előttem egy asszony. Ő is összeroskadt. Olyan sovány volt! Ezt valahogy felemeltem. Ő is segített egy kicsit, és hát felemeltem. »Vezess el eddig a kapuig« – kérte. »Nem kedveském! – feleltem. – Köszönd meg, hogy felemeltelek. Magam is mindjárt lerogyok, és engem senki sem emel fel. Én felemeltelek, te meg akkor eredj szépen.« De csúszós

volt a járda! Nemhogy nem szórták fel, hanem a jeget sem gyalulták le. Úgy bizony.

– És hová ment akkor?

– A Kresztovszkij bulvárra. Hiszen akkor mindenki gyalog járt. Miért mentem? Mert elfogyott a tűzifánk. A fivérem pedig szabó volt, és olyan hosszú asztala volt, mint a gyalupad. Olyan vastag deszkából állt. Én meg apránként elvittem a deszkákat. Az unokám is elment, és néhány lécet cipelt haza valahonnan. Fűtöttük a vaskályhát, kétszersültet szárítottunk rajta. Mindenkinek megvolt mellette a helye. Ha az egyik elment, a másik ült oda. És okvetlenül szárítottuk a kétszersültet.

– Miért?

– Azért szárítottuk, mert azt gondoltuk, így valahogy kiadósabb. Levettük a kétszersültté száradt kenyeret, és forró vizet öntöttünk rá, sót, sőt még egy kevés borsot is szórtunk rá, és ezt a vizet ittuk. Aztán megittunk még egy csészealj vizet, és akkor a vízben felduzzadt kétszersültet már második fogásként fogyasztottuk el. És ez annyira szokásunkká vált, hogy a blokád után is így ettünk – előbb tányérból a folyadékot, utána pedig a sűrűjét."

Érzéketlenség, keményszívűség is előfordult, élelmiszerjegyeket loptak, néha kitéptek valakinek a kezéből egy darab kenyeret, kifosztották a haldoklókat. („Halj csak meg, rajta, halj már meg – csak a jegyed add ide szépen!") Előfordult mindenféle, de nem ez a csodálatos, hanem hogy milyen sok embert mentettek meg úgy, mint Beljajevet! Sok ilyen történetet hallottunk. Hány ilyen ismeretlen járókelő volt. Eltűntek, miután visszaadták egy embernek az életét,

elhúzták a halál széléről, nyomtalanul eltűntek, még a külsejük sem vésődött belé a homályos tudatba.

Úgy látszott, ezeknek az ismeretlen járókelőknek nem volt semmilyen kötelességük, sem rokoni érzésük, sem dicsőségre, sem fizetségre nem számítottak. Részvét? De hiszen körös-körül pusztított a halál, és az emberek közömbösen haladtak el a holttestek mellett, csodálkozva saját érzéketlenségükön. A többség így beszél saját magáról: a legközelebbi hozzátartozók, a legdrágább emberek halála valahogy nem jutott el a szívükig, valamilyen védőréndszer működött a szervezetben, amely nem engedte, hogy befogadjon bármit is, hogy reagáljon a bajra. És mégis reagáltak. Egy másik érzés kapott erőre: az állampolgári – és azonkívül a frontváros a kölcsönös segítségnyújtás katonai érzését oltotta az emberekbe. Mindenki bizonyos fokig frontharcosnak érezte magát, s nem csupán az összeszerogyó járókelőnek, hanem mintegy a saját ezredtársának segített. A hadsereg a közvetlen közelben harcolt, valahol a villamosremíznél, és a katonai becsület törvényei a város általános törvényeivé váltak.

„– ... mindegyik lakásban halottak hevertek. És mi semmitől sem féltünk. Azelőtt talán képesek lettünk volna bemenni egy ilyen lakásba? Hiszen iszonyú dolog egy halott ... A mi családunk elpusztult, hát így hevertek sorjában. És mikor vitték ki őket a fészerbe! ..." *(M. I. Babics.)*

„– A disztrófiások nem féltek. A Szépművészeti Akadémia előtt a Névához vezető lejtőn dobálták le a hullákat. Én meg nyugodtan átmásztam ezen a hullahegyen ... Azt lehetett volna gondolni, minél gyengébb valaki, annál inkább fél, de nem, a félelem eltűnt. Mi lett volna velem, ha ilyesmi békeidőben

történik – meghaltam volna a rémülettől. És hát manapság is így van!: ha nem ég a villany a lépcsőházban, akkor félek. Mihelyt jóllaktak az emberek – megjelent a félelem." *(N. I. Laksa.)*

A lélekből fakadó részvét egész maradékát az élőknek adták.

Valamilyen különleges, parancsoló érzés késztette az embereket arra, hogy kezüket nyújtsák azoknak, akik a nemlétbe csúsztak alá. Hazakísérni valakit – ez abban az időben hőstettnek számított. Gyakran ez volt az egyetlen, amit ember emberért tehetett. Ez az önfeláldozás sokszor felemésztette a végső erejét. Ez az egyszerű, szinte legelemibb dolog talán az emberiesség egyik legnagyobb megnyilvánulása volt. Miért tették ezt? Önmaguknak is, önnön lelküknek is, azért, hogy Embernek érezhessék magukat. Azért, hogy helytálljanak, ne hódoljanak meg az ellenség előtt.

Az Ismeretlen Járókelő – a blokád idején megnyilvánuló tömeges önzetlenség jelképe. Ez a legnehezebb napokban, a legnehezebb körülmények között jelentkezett, lényege azonban annál hitelesebb.

A megmentők többsége ismeretlen maradt. Egyesek azonban felidéződtek. Vonásaik gyengén és véletlenül sejlettek fel az elbeszélésekből, amelyek lényegében csupán megemlítették, csak jelezték a sorsot, amely kutatást, részletes ismertetést érdemel.

Nyikolaj Ivanovicsnak hívhatták. A vezetékneve talán Lebegyev. Igen, Lebegyev. A gyermek memóriája megbízhatatlan. Irina Kurjajeva (jelenleg az Ermitázs dolgozója) akkor tizennégy éves volt. Fogalma sincs róla, hány gyermek lehetett ott, abban a gyógyintézetben, amelyet Lebegyev szervezett. Végigjárta a

Dzerzsinszkij kerületet, és összegyűjtötte a kimerült gyermekeket. Szüntelenül közbenjárt, harcolt az érdekükben, hogy valamilyen apró-cseprő pótadagot eszközöljön ki számukra.

„– Mi azért menekültünk meg, mert az unokanővéremmel együtt Nyikolaj Ivanovicshoz kerültünk a kórházba. Ő kivétel nélkül az összes fűthető, meleg helyiséget igénybe vette. Emlékszem, amikor a gyerekek megérkeztek, sokan már enni sem tudtak, annyira kimerültek voltak. Engem az is meglepett, hogy ezek a gyerekek három és fél évesen már egészen felnőttekké váltak... Félelmetes volt. Decembert írtunk, akkor már éhínség volt. Szeptemberben és októberben gyújtóbombákat szórtak ránk. Akkor mi, gyerekek még ügyeletes szolgálatot teljesítettünk a háztetőkön. Könnyen vettük a dolgot. Valahogy inkább csak érdekes volt... Most pedig másvalami következett. Emlékszem, egyszer két ikergyereket hoztak... A szüleik kis csomagot küldtek velük: három keksz meg három cukorka volt benne. Szonyecskának és Szerjozsenykának hívták őket. A kisfiú elvett egy kekszet, a másikat a nővérkéjének adta, a harmadikat pedig kettéosztotta. Csak néhány morzsa maradt, és ő ezeket a morzsákat is a nővérkéjének adta. Az pedig a következő mondattal válaszolt: »Szerjozsenyka, a férfiak nehezen viselik el a háborút, ezt a morzsát edd meg te.« Háromévesek voltak.

– Háromévesek?!

– Alig tudtak beszélni, igen, háromévesek voltak, egészen aprócskák. Amellett a kislányt később elvitték, a fiúcska pedig ottmaradt. Nem tudom, túlélték-e..."

Részletesebb adatokat kellene szerezni erről az emberről – ki volt ez a Nyikolaj Ivanovics Lebegyev? Hogyan tudta mindezt megcsinálni? Össze kell szedni mindazt, ami még nem merült feledésbe: hiszen ez az ember sok száz gyermeket mentett meg.

A különböző elbeszélésekben jó néhány ilyen ember bukkant fel: a kerületi oktatási osztályok munkatársai, orvosok, tanárok, a Komszomol-csapatok, a szociális osztagok tagjai, önfeláldozó harcosok, megmentők, akiknek ezer meg ezer leningrádi köszönhette az életét. Sokan közülük megérdemelték, hogy külön beszéljünk róluk, rájuk vonatkozó anyagokat kellett volna felkutatni, mi azonban csupán a felötlő neveket tudtuk elkapni, hogy legalább így ragadjuk ki őket a feledés áradatából... Különbözőképpen mentettek. Már önmagában a szerény erőfeszítés is segített. *M. A. Selivanova* a háború kitörése előtt örökbe fogadta Valerijt, akiről még külön is szólunk majd. Az asszony a házkezelőségen dolgozott, semmilyen úgynevezett pótlehetősége, kiváltsága nem volt. Volt azonban még egy kötelezettsége, a véradói, amelyet azért vállalt, hogy még valamivel segítse a frontot.

„– Egyszóval így történt. Amikor hazatértem, Valerij persze azonnal odajött hozzám: »Muszja néni! Én ideköltözöm.« »Hát jó, mondtam, gyere.« De ez nem elég. A férjemnek volt egy unokahúga. A Technológiai Főiskolán tanult. Már harmadéves lett, és férjhez ment. A férje mérnök volt, Barnaulba küldték, csak három hónapig éltek együtt. És akkor ezt a Nyinát lövészárokásásra osztották be. A szobámban lakott Valerij (a helyiség tizenkét négyzetméteres volt, kisebb, mint ez) és most Nyina is. Egyébként ő kollégiumban lakott, Lesznoje környékén, de oda már nem vissza, hanem hozzám költözött. Novorosszijszk-

ból származott; olyan széles, kissé nem orosz arca volt, meg vastag, nagyon vastag fekete copfjai. No, és egyszer csak megjelent ez a Nyina – egészen disztrófiás volt, széle-hossza egy, annyira megváltozott, mialatt a lövészárkokban dolgozott. Még beszélni is alig tudott. Mondtam neki: »Nyina, és élelmiszerjegyed van?« Mire ő: »Van jegyem.» »Hát a kenyeret kiváltottad?« »Én három napra előre megettem az egészet, Muszja néni.« Három napra előre! Nekem meg csak a mindennapi adagom volt, én nem engedtem meg magamnak azt, hogy előre kivegyem. Mondtam neki: »Hát jól van, Nyina, vesd le a kabátodat, és maradj nálam.«

Tehát Valerij, most pedig Nyina is. És nekem milyen élelmiszerkészleteim voltak? Mindjárt elmondom. Készleteket nem gyűjtöttem, mint ahogy mások sem. Még helv sem akadt, ahol tárolhattam volna. Egyetlen kombinált szekrényem volt. Mindig könnyelműen éltem – soha semmilyen készletem nem volt. De egyszer, még az első napokban, megyek az utcán, és látom, hogy egy utcai árusnő félkilós csomagokban rizst árul. Vevő egy se volt. Odalépek, és megkérdem: »Kaphatok fél kilót?« Az asszony azt mondja, hogy lehet. Veszek egy fél kilót. Aztán megállok, és ezt gondolom: talán még adna? Nem – gondolom –, a kelleténél többet vennék, másnak pedig nem jutna. Egyszóval, határozottan hazaindultam, és ezt a rizst mint vastartalékot, betettem a kályha mögé, jó magasra és hátra, hogy el se érjem. No, és ez a Nyina, tudják, valósággal meghibbant az éhségtől, nem is tudom, mi történt vele. Mondom neki: »Nyina, én három napig a saját kenyeremet adom neked (mint véradó, munkás-élelmiszerjegyet kaptam, de megosztottam Valerijjel),

kipótolom az adagodat, és mindenből úgy kapsz, mint a többiek.«

– És a véradók kenyéren kívül kaptak még valamit?

– Tudják, abban az időben semmit sem kaptak. Nyina októberben költözött hozzám. Akkor – negyvenegyben általában – semmi egyebet nem adtak, csak munkás-kenyérjegyeket... Hát én így kipótoltam adagját. Nyina állandóan olyan furcsa képpel jártkelt, és arról beszélt, hogy kutyát kellene venni. Mondtam neki: »Ugyan, minek akarsz kutyát venni, Nyina?« »Hát mert meg akarom enni.« Ezért mászkált a piacokra.

Nos, a szomszédnőink öregek voltak, sokat dohányoztak, és őt is rászoktatták. Ezekről a szomszédnőkről is elmondok egyet-mást. Vénlányok voltak. Kenyeret cseréltek füstölnivalóra. Látták, hogy én Valerijjal és Nyinával is megosztom a kenyeremet. Hát azt gondolták, hogy Marija Ananyevnának – mármint nekem – valami különleges tehetsége van ehhez. Anasztaszija Alekszejevna meg is jegyezte: »Milyen körültekintő ez a Marija Ananyevna! Ha tudtuk volna, hogy a véradók munkás-élelmiszerjegyet kapnak, mi is beálltunk volna a véradók közé.« És egyszer valósággal megszeppentem. Volt nekik egy olyan nagy táljuk, külön a kenyér számára; hát rátettek egy icipici darab kenyeret, és ketten odahozták nekem ezt a tálat, egy nagy késsel együtt, és ezt mondták: »Marija Ananyevna, maga olyan jól tud kenyeret osztani. Lena meg én folyton arról beszélünk, mennyire ért maga a kenyérosztáshoz. Hát ossza el nekünk ezt a kenyeret.« Én persze nem árultam el, hogy semmilyen különleges tehetségem nincs az osztáshoz, és így szóltam: »Adják ide.« Fogtam a kést, és szétvágtam:

»Ez reggelre, ez ebédre, ez pedig estére!« »Köszönjük, Marija Ananyevna, nagyon köszönjük!« És elvitték a tálat. Később ezek az öregasszonyok átköltöztek a fivérükhöz a Szovjetszkaja utcába, és ott éhen haltak. Társbérlők voltunk. Derék asszonyok. Barátságban éltünk – öt szobában tizenketten. Soha egyetlen éles szót sem mondtunk egymásnak.

Megint csak: a kenyeret kellett csupán elosztani, három darabkára vágni – ez lényegében csupán jelzés, előzékenység. S ez segített, megmentett a bajtól."

„– No, és Nyinával, tudják, mi történt? A rizsről nem meséltem? Hát egyszer, amikor nálam lakott, megbetegedett... Igaz is, azt nem említettem, hogy a fivérem, aki a feleségével lakott, éhen halt. És hogyan temettem el. Milyen szörnyű volt! Engedelmükkel, talán majd később elmesélem?

– Igen, persze. Előbb Nyináról beszéljen.

– Előbb Nyináról? Hát jó. Nyina a piacokra mászkált, folyton venni akart valamit, én azonban nem tudtam erről. Egyszer ételmérgezést kapott, és majd meghalt: a haja égnek állt, aztán a körme is elkékült. Meghal! Én pedig csak nemrég temettem el a fivéremet. Egy szörnyű temetőbe vitték, a Szmolenszkojéba, ahol annyi hullát láttam! Olyan rémület fogott el, hogy Nyinát is el kell temetnem! Gyomorrontása volt folyvást. Mondom neki: »Nyina, mit ettél? Ki vele, mi bajod?« Mire ő: »Bocsásson meg, Muszja néni, kimentem a piacra, és vettem egy ekkora darabka vajat, és ott mindjárt lenyeltem.« Kiderült, hogy szappan volt, csak a tetejét kenték be vajjal. És ő lenyelte. És most haldoklik! Akkor persze mentők sem voltak. És nekem eszembe jutott ez a rizs, a fél kiló. Orvosság úgyse jöhetett szóba. A beteg halálán van, már

a keze is kék. Én meg fogtam ezt a rizst, és megfőztem. A levét pedig odaadtam Nyinának. Ő megitta, aztán az egész rizst megette. És mindmáig él... Mindjárt megmutatom a fényképét!"

Azok, akik megmentettek másokat, akik aggódtak valakiért, akik segítettek valakinek, akik kihúztak a bajból, és cipeltek valakit, akikre felelősség hárult, akik végső erejükből teljesítették a *kötelességüket* – dolgoztak, betegeket, rokonaikat ápolták – bármennyire furcsa, azok közül többen maradtak életben. Szabály természetesen nincs erre. Meghaltak ők is, s életben maradtak mindenféle szélhámosok. A Kirov kerületi pártbizottság 1942 elején Anna Alekszandrovna Kondratyevát kiemelte, és a kerületi egészségügyi osztály vezetésével bízta meg. N. Sz. Jefremov, a kerületi bizottság titkára arra kérte, hogy mindenekelőtt a bölcsődékre, a gyermekekre fordítsòn figyelmet. Anna Alekszandrovna törzsökös Putyilov-gyári munkáscsaládból származott. Minden rokona a hajdani Putyilov-gyárral, a mai Kirov Művekkel állt kapcsolatban. Összesen – ahogyan kiszámította – több mint háromszáz évet dolgoztak ott.

Kondratyeva a Kirov Művek bölcsődéjével kezdte. Kiderült, valaki megengedte „több munkatársnak, hogy a bölcsőde ellátmányának terhére étkezzen". És az eredmény az lett, hogy a gyerekek éhen haltak, a munkatársak rokonai pedig „étkeztek". S a tüdőbeteggondozóban is sikkasztást fedeztek fel...

Az emberek körében mintegy polarizáció ment végbe. Vagy becsületesen, lelkiismeretesen járnak el, mindennek ellenére, vagy pedig, ha törik, ha szakad, akármilyen módon, a hozzátartozó, a rokon, bárki rovására, de életben maradnak. Igen súlyos próbának volt kitéve valamennyi emberi érzés és tulajdonság:

a szeretet, a házastársi viszony, a rokoni kapcsolat, az apaság és az anyaság.

Különös történetet mesélt el nekünk *Marija Vasziljevna Maskova.* 1941-ben azzal bízták meg, hogy szállítsa a hátországba a Közkönyvtár munkatársainak gyermekeit; az utat azonban elvágták, és ő a gyerekekkel együtt nemsokára kénytelen-kelletlen visszatért Leningrádba.

„– Azok között a gyerekek között, akikkel elutaztam a városból, ott volt az egyik munkatársnőnk kisfia, Igor – elbűvölő, szép kisfiú. Az anyja nagy gyengédséggel, szenvedélyes szeretettel babusgatta. Még amikor a hátországba indultunk, ezt mondogatta nekem: »Marija Vasziljevna, maga is kecsketejet adjon a kicsinyeinek. Én Igornak mindig kecsketejet veszek.« Az én gyerekeim pedig másik barakkban is laktak, én azon voltam, hogy külön semmit se juttassanak nekik, egyetlen grammal se többet, mint amennyi járt. Aztán pedig ez az Igor elveszítette a jegyeit. És már áprilisban történt, hogy egyszer a Jeliszejev-üzlet előtt megyek (ekkor már kibújtak sütkérezni a napocskára a disztrófiás betegek), és látom: ott ül egy kisfiú, ijesztő, ödémás csontváz. »Igor, te vagy az? Mi van veled?« – kérdeztem."

Azután folytatódott a kisfiú és az anya története. Ez csupán akkor érthető, ha tekintetbe vesszük az éhező városban kialakult, igen súlyos helyzetet, amelyet nem mindenki tudott mindvégig kibírni. Annál kevésbé, mert az éhség felemészti az ember izmait és agyát, s ezáltal gyakran az értelmétől is megfosztja. Ez a kisfiú elveszítette az élelmiszerjegyeit, az anyja pedig, aki már szinte beszámíthatatlan volt, elzavar-

ta hazulról. A gyerek elpusztult. Amikor pedig minden visszatért – a jóllakottság, a régi gondolkodásmód, az asszony nem tudott tovább élni. Önkezével vetett véget életének, mert bűntudat gyötörte a kisfia miatt. Az emberi személyiség szétbomlása tragikusan végződött. Kiderült, hogy visszaút már nincs.

Az emberi szenvedélyek skálája a blokád idején rendkívül kiszélesedett – a legsúlyosabb bukásoktól egészen az öntudat, a szeretet, a hűség legmagasztosabb megnyilvánulásáig terjedt.

Akkor tudakozódtunk, *hogyan*, miképpen, milyen módon maradtak életben egyesek, mi segített, akkor lépten-nyomon az derült ki – hogy a család összekovácsolódott, tagjai segítettek egymásnak, kollektívát tudtak egybeforrasztani a hivatalban, az üzemben, akadt valaki, aki megkövetelte, arra késztette a többieket, hogy engedelmeskedjenek a fegyelemnek, nem engedte, hogy elhagyják magukat. Marina Tkacsova anyja például a blokád alatt rendszeresen fogat mosatott a gyerekeivel. Ha fogpor nem akadt – akkor faszénnel tisztítsátok. E család számára sokat jelentett az is, hogy a macskát nem ették meg. Megmentették. Ijesztő külsejű lett, szőre egészen megperzselődött, mert az állat oldalát az izzó vaskályhához dörzsölte. De mégsem ették meg. És ez volt az első dolog, amelyet – az abból az évekből megmaradt, merőben gyermeki büszkeségből – *Marina Alekszandrovna Tkacsova* közölt velünk, amikor elmondta történetét. S az ilyesmi szintén táplálta, fokozta az emberek önbecsülését. A legkülönbözőbb történetekből és esetekből arról lehet meggyőződni, hogy a leningrádiak többségének szeme előtt nem az *életben maradás* módja lebegett, hanem az *életvitel módja.*

Mi élteti az embereket?

Az éhség a leningrádi anyák szeme láttára gyötörte, ölte meg gyermekeiket. S a gyermekek is látták anyjuk kínjait, de talán csak sok év múltán értették meg teljesen, amikor maguk is anyák vagy apák lettek.

Van néhány hangszalagunk, amelyen egyidejűleg és ugyanarra emlékszik vissza anya és gyermeke, aki ma már felnőtt ember. Ilyen közös elbeszélés például *Olga Ivanovna Moszkovceváé* és *Valentyina Alekszandrovna Gavrilováé* (a lányt egyszerűen Váljának nevezzük, bár már régóta felnőtt).

„Olga Ivanovna:

– Tagja voltam a légvédelmi őrségnek, és megengedték, hogy tűzifát szerezzünk. Megkértem az egyik szomszédnőmet, a másikat is, fát gyűjtöttünk – cipelték ők is, én is cipeltem hazáig, azután elmentem őrségbe. Aztán ezt a fát széthasogattuk – és a piacra vittük, ott volt mellettünk a Klin-piac. Nekem nem volt szabad árulni. Válját állítottam oda. Taligán kivittem – nem volt se élő, se holt –, csak hogy ott álljon a fa mellett, s az emberek érezzék, hogy van gazdája. Én meg messzebbről figyeltem. És tudják, egyszer szerencsés napunk volt: odajött hozzám egy asszony és így szólt: »Adok magának egy kiló grízt.«

Válja:

– Kölest, egy kiló kölest!

Olga Ivanovna:

– Igen, azt mondta: »Adok egy kiló kölest. De senkinek se szóljon. A lakásomat nem mutatom meg.

Csak szállítsa a fát a ház elé, és ott rakja le.« Nekem meg a fát is kellett vinnem, meg Válját is cipelnem kellett a szánkón.

– A fát vitte, a kislányt pedig a tetejére ültette? Olga Ivanovna:

– Igen, nem tudott járni. Nos, elvittük. Megkaptuk a kását. De hová tegyük? Válja kiabált: »Elveszik tőlünk, elveszik a kását!« Én azt mondtam: »Jól van no, dugjuk a télikabátod alá.«

Válja:

– Akkoriban ugyanis néha elvették.

Olga Ivanovna:

– Igen, előfordult. Hát én idedugtam a kását a ruhája alá, és azt mondtam: »Ülj fel a szánkóra, vagy inkább feküdj le. Hazaviszlek.« És így vittük haza a kását. Válja pedig roppantul vigyázott rá, ő volt nálunk a gazdasszony. Megjöttem a munkából, levest öntött nekem, és számolta, hány szem kása van benne. Addig-addig számolt, hogy a leves kihűlt. Én sírva fakadtam, hiszen odakintről jöttem, és meleg ételt kívántam, de ő egyre csak számolt: »A doktor azt mondta nekem, hogy se te ne csípjél le az én adagomból, se én a tiédből, hogy egyformán jusson. Akkor életben maradunk.« Tudja, valami volt a fejével, úgy viselkedett, mint aki nem normális.

Válja:

– Igen, nem voltam normális.

Olga Ivanovna:

– Mint aki nem normális: semmire sem emlékezett, az égvilágon semmire.

– És ez melyik évben volt? A Ladoga előtt?

Olga Ivanovna:

– Igen, igen, igen. A Ladoga előtt, akkor még nem dolgoztam a Ladogán. Az Ovodnij-csatorna mellett

volt egy hadiüzem, ott dolgozott a férjem. Hát engem is odavittek őrségbe – akkor már beteg voltam, harmadik osztályú rokkant. Hát innen hoztuk a tűzifát. Ez még a Ladoga előtt volt.

Válja:

– Akkor olajpogácsát is adtak . . .

Olga Ivanovna:

– Nekem volt itthon gyapjúm, harisnyát kötöttem, odaadtam a szakácsnőnek. Amim volt, mind nekiadtam, ő pedig egy fej hagymát, krumplihéjat, élesztőt adott. A héjból burgonyakotlettet csináltam, az élesztőből meg élesztőlevest főztem. Aztán enyvet kaptam. Az enyvből kocsonyát készítettem (közönséges asztalosenyv volt). Én nem tudtam megenni, de Válja megette. Élvezettel ette ezt az enyvkocsonyát.

– És ami a kását illeti, azt az orvos tanácsolta neki a kórházban?

Olga Ivanovna:

– Igen, igen. Beteg volt a tüdeje, állandóan a tüdejével bajlódott. És a kórházban az orvos szójatejet adott neki. Hazajött, és valami kávéfélét csinált. Én azt akartam, hogy ő igya meg, ő pedig azt, hogy én. Ültünk és vitatkoztunk. Válja ezt mondta: »Én nem fogok enni, meghalok – és akkor te is meghalsz. Ha meg én eszem, te pedig nem – akkor te halsz meg, de nélküled én is meghalok.« Kénytelen voltam engedni neki, és mindent egyenlően elosztani. Meg aztán: ezt az élelmiszert ő kapta. Egyszer látom: egy cukorkának a fele megmaradt. Mondom: »Válja, miért nem etted meg?« (Én mindig azt akartam, hogy többet egyen, mint én.) Mire ő: »Nem, nem, mit beszélsz! A cukorkának csak a felét eszem meg. A doktor azt mondta, hogy mindenből egyformán együnk, minden-

ből egyformán. Akkor mind a ketten életben maradunk.«

Válja:

– Ami azt illeti, hogyan lehetett ilyen körülmények között megmenekülni, a leningrádi rádió például állandóan figyelmeztetett: »Ne fogyasszák el egyszerre a százhuszonöt grammos kenyéradagjukat, osszák kétfelé.« Nekem volt erőm ahhoz, hogy kétfelé osszam. Az ablakba, a keret mögé dugtam, merthogy patkányok, egerek mászkáltak. Ez csak eleinte volt így. Aztán pedig már se egerek, se macskák, se kutyák – semmi sem volt Leningrádban. És hát én így tettem: egy darabkát megettem reggel, egy darabkát pedig este. Én megszívleltem azt, amit a rádió mondott.

Olga Ivanovna:

– Volt egy macskakölykünk. Én azt mondtam – vigyétek el valahová. Egyszer beállított a keresztfiam, és így szólt: adjátok ide nekem, én megeszem. Válja pedig sírva fakadt: »Mit beszélsz? Meg akarod enni a kiscicát?« Aztán rábeszéltem a szomszédnőnket, aki kalauznő volt, hogy vigye el. Azt mondtam neki: »Ide hallgass, Kátya, mondd Váljának azt, hogy a kiscicát egy étkezdébe viszed, ott marad, ott enni is kap, aztán visszaadják.« Csakhogy oda nem szabad elmenni meglátogatni. Amikor véget ér a háború, akkor visszahozzuk. Rábeszéltük Válját.

Válja:

– Még arra is emlékszem: nagyon szerettem volna élni. Annyira akartam élni, olyan nagy volt ez az erő, hogy hajlandó voltam megfogadni mindazt, amit mondtak, minden tanácsot, csak hogy életben maradjak! Egyszerűen fantasztikus! Emlékszem még az eladónőre is, aki a fejadagomat adta ki. Előfordult néha, hogy nem kaptuk meg a fejadagunkat: nem volt

liszt, vagy a kenyérgyár valamilyen okból nem készített kenyeret. Még ilyesmi is megesett! De amikor minden rendben volt, és elhozták a kenyeret, akkor igen nagy cipókat hoztak. Legalábbis én úgy láttam, hogy nagyon nagy kenyerek voltak. De fűrészporral készültek. S az eladónő nem tudta késsel elvágni, fejszével hasogatta szét. Erre nagyon jól emlékszem. A péküzlet a mi házunkban volt, a hetvenhatos számú házban. Itt éltük át a blokádot. És hát az eladónő fejszével hasogatta ezeket a kenyereket, hogy leszeljen egy kis darabot – százhuszonöt grammot. Előre nem adtak ki adagot, mert hát Leningrádban kevés lehetőség volt arra, hogy előre ki lehessen adni. És akkor bennem az az ábránd élt: »Mama! Vajon megérjük-e azt az időt, amikor a péküzletben a polcok tele lesznek kenyérrel?« Nem hittem el, hogy eljön ez az idő. Én nem valamiféle zsemlékről ábrándoztam – legalább kenyérrel legyenek tele a polcok. És ezt mondogattam: »Milyen boldogok leszünk, amikor megérjük ezt!« És megértem ezt az időt, láttam a kenyérrel teli polcokat... De mind a mai napig megszárítjuk a maradék kenyeret kétszersültnek, nem dobjuk ki.

Olga Ivanovna:

– Válja azt mondta, nagy bőségben élünk majd, amikor elegendő kenyerünk és sónk lesz (hiszen akkor só sem volt), forró vizet fogunk inni sóval meg kenyérrel!

Válja:

– És még a következő esetet is megjegyeztem. A Varsói pályaudvar mellett laktunk: a Moszkvai-sorompó sok gyár környékén, mellettünk a Badajev-raktárak. Éppen ezért ezt a kerületet nagyon erősen bombázták. A közelben volt a Pulkovo-gyár, és a Moszkvai kerületre zúdult az egész tüzérségi tűz. Mi-

helyt elkezdődött a bombázás, én szerencsésnek éreztem magam azért, hogy a földszinten lakunk, mert a felső emeletekről mind hozzánk szaladtak menedéket keresni. A földszinti lakásokat rendszerint rossznak tartják: homályosak, nyirkosak, a háború alatt azonban ez nagy szerencse volt. Talán ez mentett meg bennünket, mert a házunk második és harmadik emeletét sok találat érte, s akkor a lakók mind nálunk kerestek menedéket. Riadó idején az anyám így öltöztetett fel: lehúzta rólam a kabátomat, és a magáét adta rám, mert az finom szövetből készült, prémgalléros volt, és jóval drágább, mint az én gyerekkabátom. Nyakamba akasztott egy kis zacskót, és abba beletette az én élelmiszerjegyeimet meg a magáéit, és azt mondta: ki tudja, mi történhet, és akkor az első időre, az első hónapra lesznek élelmiszerjegyeid, és eladhatod az én holmimat, a télikabátomat, és úgyahogy eltengődhetsz, vagy talán áttörik a blokádot, és akkor evakuálhatsz, a hátországba távozhatsz..."

Leningrádi asszonyok... Valamivel tovább éltek, mint ameddig tulajdonképpen élhettek, még ha elgyötört szervezetük aztán a halál martaléka lett is. A gyermeke, a férje iránt érzett aggodalom, rettegés, gond „tartotta vissza" – egy napra, kettőre, egy hónapra...

„És, tudják, néha úgy érzem, hogy egyre gyengülök. Kezem-lábam egészen hideg. Uram-teremtőm! Hiszen meghalok! És Vova? És, tudják, felkeltem, és csináltam valamit. Most egyszerűen nem tudom, hogy magyarázzam ezt meg." (Alekszandra Boriszovna Gyen.)

Sokan közülünk csak ennek következtében maradtak életben – a tudomány azon számításai ellenére,

amelyek szerint a mozdulatlanul fekvő ember kevesebb kalóriát veszít, mint az, aki a Néva jegére kúszik vízért, erejét megfeszítve, szánkón tűzifát cipel, és naphosszat sorban áll a fagyban kenyérért a kisgyermeke számára... Itt a tudomány is kénytelen volt felülvizsgálni egyet-mást, vagy pedig felidézni rég elfeledett dolgokat.

J. Sz. Ljapin, a fizikai és a matematikai tudományok doktora, a matematika professzora, aki maga is megfigyelte és átélte mindezt, ezt mondta:

„– Egy mozzanatot mégis megjegyeznék, mert ennek bizonyos szerepe volt számunkra, de sok más ember számára is. Ebben az időszakban beszéltem néhány orvossal, és aztán ők is megerősítették ezt. Hiszen rendesen úgy képzelik, hogy az ember afféle kályha: amint fát raknak rá – ég, ha nincs fa, nem raknak rá, és a fa leégett – akkor a kályha kialszik! Nos, az emberre mindenféle kalóriát raknak rá, ezekből a kalóriákból él, dolgozik. Ha pedig ezek hiányoznak, akkor elhasználódik az, ami a szervezetben felhalmozódott: a zsírlerakódás, az izmok. Mindezt felemészti. Amikor pedig minden »elégett« benne (az energiarendszert bármelyik fizikus ismeri), nem tud mozogni – akkor meghal. Gyakran azonban akkor halt meg valaki, amikor szervezetében még maradt valamilyen kis kalóriakészlet – fizikai, primitív értelemben –: a kályha még működhetett volna, ő azonban mégis meghalt. Az ember ugyanis nem kályha! Az ember nagyon bonyolult berendezés, rendkívül bonyolult. Ebben a tekintetben fontos szerepet játszott az, hogyan viselkedett valaki, mennyire tudott harcolni. Emlékszem, az éhség elején voltak olyanok, akik többé nem mosakodtak, nem borotválkoztak. Ha valamit kaptak a jegyeikre, akkor az üzletben nyomban megették az egé-

szet. Ha három napra adták ki az adagot, akkor az egészet megették egy nap alatt, és aztán semmijük sem volt. És ezek nem undorító, akaratgyenge emberek voltak, nem – normális, rendes emberek. Csakhogy a kályhaelvből indultak ki: az ember mozgása kalóriát emészt fel, ha pedig nincs elegendő kalória, akkor feküdni kell, mégpedig annyit, amennyit csak lehet. Nem szabad az ujjakat sem mozdítani, feküdni kell. És ez tévedés volt, mert az ember nem kályha. Az igaz, ha valaki a szobában jár-kel, még inkább, ha mosakszik, még inkább, ha hideg vízzel – akkor erre kalóriát pazarol. Valójában azonban így marad továbbra is emberi lény, aki valamilyen mértékben funkcionál. Meg kell hagyni, ebben a tekintetben sokan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy szigorú életrendet kell tartani, természetesen az akkori körülményeknek megfelelő életrendet, de ezt aztán pontosan be kell tartani. A blokád legsúlyosabb szakaszában az ebéd forró víz volt, amelybe ötven gramm ehetetlen kenyeret áztattak be. Tányérból, kanállal ették. Azt lehetne gondolni, holmi semmiségről beszélek: vajon nem mindegy, mikor eszi meg valaki a maga százhuszonöt grammját, beáztatja-e a kenyeret, vagy nem, kanállal eszi-e, vagy anélkül. Nem, ez is fontos volt. A normális ember életéhez hasonló ritmust kellett kialakítani. Ezt tudom önmagamról, a hozzátartozóimról, tudom és hallottam az orvosoktól, akik mindezt tömeges mértékben megfigyelhették. Ez persze nem garancia; végeredményben természetesen semmilyen életrend sem használ, ha az ember nem jut táplálékhoz, akkor előbb-utóbb a halál martaléka lesz. Ismétlem, ez nem garancia, de elodázza a pusztulás időpontját. Meg kell mondanom, én a gondolataimat, ér-

zéseimet igyekeztem rendben tartani; hogy annyira elhagyjam magam, mint egyesek tették – ez helytelen és hibás dolog lett volna."

Két napló fekszik előttünk – Pruszovéké, anyáé és fiáé. Az anya, Faina Alekszandrovna naplója különösen érdekes: írója ápolónő, és nemcsak igen tragikus sorsú, színes egyéniség, hanem határozott irodalmi tehetséggel is rendelkezik. Fiának is ő ajánlotta, hogy jegyezze fel élményeit. Amikor a fiút mint orvostanhallgatót behívták, az anya fogott egy vastag füzetet, és így szólt: „Ebbe jegyezd fel a legérdekesebb dolgokat, mert van egy bölcs mondás: 'A kortársak suta feljegyzései is értékesek az utódok számára.' " Fiának *B. D. Pruszov* orvosnak a naplójegyzetei között akadnak olyan oldalak, amelyek szintén a kalóriák problémáját érintik – az élelmiszer- és az úgynevezett „lelki kalóriák" problémáját.

„Édesanyám, Faina Alekszandrovna Pruszova ápolónő volt, s eléggé hosszú szolgálati időre tekinthetett vissza. Valamikor műtősnő volt Grekov professzornál, az Obuhov Kórházban. Azután a Szofja Perovszkaja Kórházban dolgozott, a sebészeten. Édesanyánknak köszönhetjük, hogy életben maradtunk, mert ő tartotta mindnyájunkban a lelket. Nem csüggedtünk el: kezdetleges módon mosakodtunk, valahogyan fürödni is tudtunk. Emellett nagyon érdekes, hogy anyának megvolt a maga elmélete, amelyet, mellesleg szólva, az élet igazolt: ne feküdjetek, ne feküdjetek. Amikor én mint egészségügyi dolgozó, ellenkezni próbáltam: »Mama! Hiszen ha fekszel, akkor kevesebb energiát használsz el, tehát akkor kevesebb táplálék kell.« – ő így felelt: »Paradoxon, de tény: aki jár – az élni és dolgozni fog. Járjatok!« Amikor

végképp elcsigázódtam (ez negyvenkettőben volt), és már az egyetemre sem akartam bemenni, akkor a nővérem és anyám biztatott: »Be kell fejezned az egyetemet. Menj! Ha nem fogsz járni, akkor meghalsz!« És én jártam. Mindennap elmentem a Marsmezőtől a Lev Tolsztoj térig és vissza, és még lakásokra is jártam a betegekhez és a Szofja Perovszkaja Kórházban is rendeltem.

Hát ilyen volt a mi mamánk. Bárki jött is hozzánk, nálunk mindig tisztaságot találhatott. Az asztalt mindig terítő borította. Valahogy mindig vidám hangulat uralkodott. Mindenütt kitakarítva, rend és tisztaság volt. És anyánk tisztasága, fegyelmezettsége ránk is átragadt. Szerintem éppen ez segített életben maradnunk. Anyánk sohasem engedte, hogy elcsüggedjünk. A fejadagot elosztottuk, mindenki megkapta a maga adagját, s amellett anyám és nővérem – mint később bevallották – a legnehezebb időben nekem többet adtak, magam sem tudom, miért. A legérdekesebb azonban a következő: anyám úgy vélte, hogy a szobájában tisztaság van, a padló mindig fel van súrolva, minden ragyog – amikor azonban már feloldották a blokádot, és ő levette az elsötétítő függönyt, amikor újra bekapcsolták a villanyt, ő ránézett a tapétára, és így szólt: »Istenem, istenem! Hát így becsaptam magam! S közben micsoda piszokban éltem« . . ."

Olga Jefimovna Epstejn naplójából:

„*Május 5.* Betegállományban voltam, ma mentem először munkába. A gyárunk új katonai megrendelést teljesít. Kevés az ember. A régi munkások közül jóformán senki sem maradt. Sokan meghaltak, s van egy, aki elutazott... Tanulom az új alkatrészek készítését. Még mindig télikabátban járok. A MEO főnöke új ember, ellenőrök nincsenek. Örülök, hogy a szakképzettségemnek megfelelő munkát kaptam. A jelenlegi megrendelés sokkal érdekesebb, mint a múltkori. Először is az alkatrészek különfélék és jóval pontosabban kell elkészíteni őket, amellett pedig színesfémmel dolgozhatom. Ma olajpogácsa-pástétomot hoztak az étkezdébe, nekem is adtak egy kilót. Azelőtt a számba sem vettem volna, most pedig nagyon ízlik.

Május 13. Elmentem meglátogatni Egyiket.* Este meghallgatom a híreket, azután lemegyek a péküzletbe, kiváltom a 250 gramm kenyeret, és ha van, az olajat is. Rákenem a kenyérre és lakmározom. Azután munkába indulok. Miután visszajöttem, megteázom és lefekszem aludni. Önállóan dolgozom, magam vagyok a művezető és az ellenőr, a segédmunkás és a munkavezető stb. is.

Ma üzemi gyűlést tartottunk. Összegeztük a májusi eredményeket. A feladatot teljesítettük. Engem annak idején a szocialista szerződések megkötésének lebonyolításával bíztak meg, és én sikeresen teljesítettem a feladatot.

Ma orvosi bizottság szállt ki a gyárba. Nálam első

* Hároméves kisfia, aki óvodában volt.

fokú disztrófiát állapítottak meg. Megkezdték a legsúlyosabb disztrófiás betegek kiválogatását, hogy feljavított élelmezésben részesítsék őket. Én nem is álmodom arról, hogy közéjük kerülök. A fogínyem már rendbe jött. Még csodálkoztam is, hogy ilyen könnyen megúsztam a dolgot, és megmaradtak a fogaim. Ma egy-egy liter szójatejet kaptunk.

Június 10. Odajött hozzám a pártbizalmi, és így szólt: »Fogd ezt az igazolást, és menjünk gyorsan az orvoshoz.« »De miért?« – »Feljavított élelmezést kapsz . . .«"

A leningrádi nő elkeseredetten és rettenthetetlen bátorsággal küzdött az éhség ellen. Ez volt az ő frontja. Akik Leningrádban életben maradtak, azok ezt nemcsak a hadseregnek köszönhetik, nemcsak az „Élet útjá"-nak, hanem az asszonyi állhatatosságnak, türelemnek, szívósságnak, a női erőnek és végül az asszonyi szeretetnek is.

Pedig milyen jó lett volna akkor is, ha nem ő a legerősebb és a legszívósabb, hanem „csak a" nő, akit valaki megsajnálhat. Néha már kibírhatatlan volt, hogy folyvást a család legjóllakottabb és legegészségesebb tagjának szerepét kell játszania . . .

„Eszembe jut például a következő eset. Egy időben cukor helyett úgynevezett szójarudacskákat adtak. Nos, abban nem annyira szója volt, mint inkább . . . Magam sem tudom, mi volt benne. Én elosztottam hármunk között. És emlékszem egy vagy két esetre, amikor a magam adagját is nekik adtam, és kimentem a folyosóra. S egyszer kimentem, és sírva fakadtam. Tudják, én általában meglehetősen közömbös vagyok az étel iránt: ha van – van, ha nincs – nincs.

De bezzeg akkor... Mindmáig emlékszem, hogy kimentem a folyosóra, és sírva fakadtam." (Alekszandra Boriszovna Gyen.)

Neki, az anyának, a nőnek, erősebbnek, szívósabbnak, teherbíróbbnak kellett lennie saját magánál.

Leningrádi gyerekek

„– Egyszer kimegyek az udvarunkról, a Vezérkar épülete mellett laktunk, és látom: a kerítésajtó mellett egy kisfiú ül, egészen odalapul hozzá. Úgy láttam, hatéves forma lehet. Megkérdem tőle: »Mit csinálsz itt?« Ő így felel: »Ide jöttem meghalni.« »Meghalni? Van neked eszed? – ha ide tudtál jönni, akkor nem halsz meg! És hol laksz?« »A Mojkán lakom. Nagyon sötét az udvarunk, és a lakásunk is nagyon sötét. Itt meg világos van. (Vagyis a Palota téren.) Azért jöttem ide, hogy meghaljak.« Nos, a kolléganőimmel együtt elvittem magamhoz a Levéltárba. Megitattuk langyos vízzel, kenyérhajat adtunk neki. Meg azt a bizonyos asztalosenyvet. És ő ezt mondta: »Ha életben maradok, mindig ilyen enyvet fogok enni.«

– No, és hány éves volt?

– Azt hittem, hatéves. És kiderült, hogy tizenegy. Megkérdeztem tőle: »De miért jöttél ide? Senkid sem maradt?« Mire ő: »Hát nem érted? Ha maradt volna valakim, nem jöttem volna ide. A papám a fronton van, a mamám meghalt, holtan fekszik. A kishúgom meghalt.« Hát én elvittem a rendőrség gyermekosztályára, és megadtam a címét (a gyerek tudta a címét). Többé semmit sem hallottam róla." (L. A. Manikina elbeszéléséből.)

„– »Leningrádi gyermekek« ... Amikor e szavak felcsendültek, akkor – az Urálban és az Urálon túl, Taskentben és Kujbisevben, Alma-Atában és Frunzéban – az embereknek mindenütt elszorult a szíve. A háború mindenkinek csapás, de különösen a gyerme-

keknek. Ám a leningrádiakra annyi zúdult, hogy mindenki önkéntelen bűntudattal igyekezett legalább valamennyi súlyt levenni a gyermeki vállról, lélekről, átrakni önmagára. »Leningrádi gyermekek« – olyan volt ez, mint egy jelszó. És mindenki segítségükre sietett, országunk bármely zugában ... Egy ideig olyanok voltak, mint minden gyerek, vidámak, leleményesek. Játszottak a repeszekkel, gyűjtötték őket (ahogyan a háború előtt bélyegeket vagy a cukorkák csomagolópapírját gyűjtötték). Kiszaladtak, kiosontak az első vonalba, hiszen a front kőhajításnyira volt. Nagy buzgón homokkal temették be udvarunkban a német gyújtóbombákat, mintha csak szilveszteri petárdák lettek volna.

Ahogy továbbmegyünk az Obrodnij-csatornához – idézi emlékeit Anna Alekszejevna Petrova, volt villamosvezető –, a Novo-Kamennij-hídon, a gyerekek seprűvel seprik bele a bombákat a vízbe ..."

Azután pedig a világ legcsendesebb gyermekei lettek. A leningrádi gyermekek azon a télen leszoktak a csintalankodásról. Sőt nevetni, mosolyogni is elfelejtettek, ahogyan édesanyjuk, nagyanyjuk és ahogyan elsőként elpusztuló apjuk, nagyapjuk is ...

„– Az emberek nem sírtak és nem mosolyogtak, még a gyerekek sem – erre sokan emlékeznek. Mint Olga Bergholc mondta a »maga« leningrádijainak: »... a bánat több, mint a könnyeink«. A mosolyhoz pedig erő kellett volna. De nem volt, nem jutott elegendő erő a munkára, az életre sem ... Amikor elmúlt a halál, az éhség szörnyű tele, egy asszony – éppen valamit mondtak, csináltak a jelenlétében – egyszer csak ezt érezte: »... van valami az arcommal, az iz-

mok valamilyen szokatlan helyzetbe húzódnak . . .« Ez az ember újra elmosolyodott . . .” (Ligyija Szergejevna Uszova elbeszéléséből.)

„– Emlékszem, hogyan álltam sorba kenyérért – meséli nekünk Galina Alekszandrovna Marcsenko, a Leningrádi Akadémiai Kórus énekesnője, de közben szomorúan valahová mélyen önmagába néz, arra a blokád eleji tizenhárom éves Gáljára, aki volt. – Nagy udvarunk volt, aztán vagy másfél háznyit kellett menni, és máris ott volt a péküzlet. (Most nemrégiben benéztem oda, az udvart persze fű nőtte be. A pékségbe is betértem.) Emlékszem, estétől álltunk sorba, néha huszonnégy órákat álltunk sorban, és az égvilágon mindent magunkra húztunk. Anya pedig nem volt képes eljárni, ő valahogy hamarább legyengült. Folyton téglákat melegített nekem, nálunk a kis vaskályhán mindig két-három kis tégla feküdt. Meleg téglát raktam a mellemre, hogy megmelegedjen. Emlékszem: átfagyottan hazavánszorogtam, másik téglát kaptam, és erőre kapva, megint elballagtam a téglával együtt. Emlékszem, anya egyszerűen ezekkel a téglákkal tartotta bennem a meleget. Végül aztán megkaptam a hozzátartozóim százhuszonöt grammos kenyéradagját, és hazamentem.

– Előfordult, hogy nevettek?

– Általában nem nevettünk, ilyen esetre nem emlékszem. Egyáltalán nem beszélgettünk, mert egyszerűen nem volt erőnk hozzá. Nem, arra nem tudok visszaemlékezni, hogy nevettem volna. Állandóan magammal hordtam az élelmiszerjegyeinket, mert anya attól félt, hogy elvesznek: hiszen az maga a halál.

– És sírtak?

– Nem, sírni sem sírtunk, egyszerűen valamilyen

közöny vett erőt rajtunk. Még az óvóhelyre sem mentünk le, hanem csupán bezárkóztunk a lakásba, és sehová sem mentünk.

– Egy asszony nekünk elmesélte, hogy amikor az átéltek után először mosolygott, maga is elcsodálkozott ezen a rég elfeledett izommozgáson. Ön nem emlékszik, mikor mosolygott először?

– A mosolygásra nem emlékszem. Azt hiszem, csak akkor mosolyogtam, amikor a hátországba utaztunk. Talán előbb. Nem, amikor már Zsiharjevóban voltunk."

Alekszandra Alekszandrovna Agronszkaja, a Leningrádi Akadémiai Kórus kottatárának vezetője – kedves asszony, akinek a mosolytól kis gödröcskék kerekednek az arcán – egy csapásra elkomolyodott, elszomorodott, mihelyt a mosolyról kezdett beszélni, amelyből olyan kevés volt, amely oly ritkán ragyogott fel a gyermekarcokon. Ő gyermekotthonban, blokád ideji gyermekotthonban élt (anyját „mozgósították", apja a fronton volt).

„– No és a gyerekek hogyan viselkedtek? Az egyik azonnal megette az adagját, a másik meg eldugta, ugye?

– Tudják, én csak azt mondhatom, hogy mi igen apró falatokban ettünk. Sohasem harapdáltuk a kenyeret, hanem csipegettük, darabkákat csipegettünk le, és a szánkba vettük. És az ebédlőben volt egy nagy szobánk, ahol mi, gyerekek ettünk, az ebédlőben megengedték, hogy sorjában kinyaljuk a lábast, amelyikben a második fogás, mondjuk kása főtt...

– És a sorrendet ki állapította meg?

– A nevelőnő. Sok gyerek volt ott.

– És sorban ment, vagy jutalomképpen?

– Nem, sorban. Tudják, mi nem nagyon rosszalkodtunk. Szerintem nem lett volna miért megbüntetni bennünket, inkább fel kellett rázni. Mindenesetre, amikor iskolába kerültem . . . Hát megjegyeztem az első osztályos tanítónőm nevét: Jelena Ignatyevnának hívták. A kétszázkettes számú iskola volt, a Zseljabov utcán . . . Amikor valamiért először nevettünk az osztályban – bizonyára már negyvennégy végén lehetett, és valamiért az egész osztály kacagásban tört ki – Jelena Ignatyevna ezután végigjárta a szülőket és mindenkinek elújságolta: »A gyermekeik ma nevettek!« Ez volt a legfontosabb közlendő.

– És a gyermekotthon hol volt?

– A Nyekraszov utcában. Kívül valami templomféle épület volt, az udvarban pedig a mi gyermekotthonunk. Az egyik séta közben egy lövedék szétzúzta a gyermekotthont. A gyerekek nem sérültek meg, áthelyeztek minket egy másik helyiségbe.

– No, és ott a gyermekotthonban nem sikerült megnevettetni magukat?

– Úgy gondolom, nem, bár még táncoltunk is. Én például Róka koma voltam . . . Még arra is emlékszem: egyszer előadtuk a *»Hópelyhecskét«*, és én voltam a Hópelyhecske, énekeltem is, de bizonyára nem lehetett nagyon vidám hangulat – én legalább így gondolom.

– És a gyerekek mind magával egykorúak voltak, vagy idősebbek is akadtak?

– Voltak idősebbek, és voltak fiatalabbak is.

– Azután a gyermekotthonból hazatért?

– Igen, a gyermekotthonból a nővéremmel együtt hazatértem.

– És az apja?

– Apám nemrég halt meg. Az egész háborút végigharcolta. Németországban is volt. Azután pedig – ezzel el akarok dicsekedni! – expedíciókon vett részt! Az »Ob« és a »Léna« hajón az Antarktiszra járt. És az Antarktiszon egy zátony most az ő nevét viseli.

– Agronszkij?

– Nem, Pozsarszkij.

– És magának miért van más vezetékneve?

– Mert én férjhez mentem. – Az asszony nevet. Tele vagyunk emlékekkel, de ezek nem valami vidámak. Én akkor még a blokád feloldásának a napját is félelmetesnek éreztem. A húgommal és édesanyámmal együtt éppen otthon voltunk. A város központjában laktunk: a Szofja Perovszkaja utcán. Tudják, itt a Gribojedov-csatorna, minden közvetlen közelben van, ez a város központja. És semmit sem hallottam a rádióban, semmiféle közleményt, sem a húgom, sem én. Anyával kimentünk az utcára, és szembetalálkoztunk anya egyik barátnőjével. Teli torokból kiabált valamit, karon ragadta anyát, futásnak eredtek, én meg a húgommal ott maradtam. És ebben a pillanatban olyan szörnyű robaj támadt! Tudják, a háború idejéből nem emlékszem ilyen szörnyű robajra, sem olyan borzasztó érzésre, hogy valami leomlik . . . Az egész város fényárba borult. És kiderült, hogy ez díszsortűz volt! . . . Én meg a húgom leroskadtunk egy hóbuckára. Valamiféle katonaruhás férfiak húztak ki onnan. Szörnyen sírtunk. Alig tudtak megnyugtatni bennünket.

– Még nem tudták, hogy mi történt?

– Nem értettük meg, miről van szó. Egyáltalán el sem tudtuk képzelni, mi az a győzelem. A gyerekek számára a győzelem akkor szerintem még nagyon elvont fogalom volt. Abban az időben azonban, a blo-

kád feloldásának napján, tudják, már valamivel többet ettünk, már adtak nekünk valamit, például káposztaleveleket, emlékszem, bögrében vittem haza az iskolából ezt a káposztalevelet, olyan volt, hogy meg lehetett enni. Jobban éreztük magunkat. És a blokád feloldása természetesen igen nevezetes nap volt, bár én meg a húgom nagyon megijedtünk."

Megkértük Alekszandra Alekszandrovnát, hogy meséljen még első tanítónőjéről. Említése nem hagyott nyugton. Az a tanítónő a gyermekek első nevetésében eseményt látott. Úgy értékelte ezt mint nagy, talán döntő eseményt. Olyannyira, hogy végigjárta a szülőket. Úgy hordta szét ezt a hírt, mint a legdrágább ajándékot – a gyerekek nevettek! Újra nevetnek!

„– A tanítónő tehát sorra járta a szülőket, és elmondta, hogy az önök gyermeke ma nevetett. Hogyan tudták meg, hogy sorra járta őket?

– A szüleink mondták el nekünk. Én nem ismerem ennek a tanítónőnek a háború előtti sorsát, nem ismerem a háború alatti családi életét. Az a benyomás alakult ki bennem, hogy ő csak az iskoláért és csak értünk élt. Éhesen, fázva érkeztünk az iskolába. Ő pedig lehúzta a felső ruhánkat, mit viselünk alatta. Újságpapírba bugyolálta azokat, akik fáztak, fölébe ráhúzta a ruhát, hogy a gyerekek ne fagyoskodjanak. Ha valaki óra közben sírni kezdett, mindig akadt a zsebében kenyérhéj. A kabátja óriási volt, és a zsebei legalul voltak (talán csak akkor láttam így). Kenyérhéjat adott nekünk, hogy elszopogassuk, és ne sírjunk. Riadók idején összegyűjtött bennünket a folyosón, és valósággal a saját testével takart el. Otthon is igen gyakran meglátogatott. Ha valamelyik gyerek akár csak egy napig nem ment iskolába, ő még aznap

felkereste. Hogyan érezte magát – ezt én persze egyáltalán nem tudom, s azt sem, hogy családos volt-e, vagy egyedülálló, mert ő csak első és második osztályos koromban meg a harmadikban, a tanév elején tanított.

– És a további sorsát nem ismeri?

– Többé nem láttam. Másik iskolába kerültem. Azután, amikor visszatértem a régi iskolámba, ő már nem volt ott.

– És mi a kereszt- és az apai neve?

– Jelena Ignatyevna.

– És a vezetéknevére nem emlékszik?

– Nem."

A gyermekek visszaemlékezései, vagyis azokéi, akik a blokád idején gyermekek voltak, nem hasonlítanak a felnőttek visszaemlékezéseire, bár manapság felnőtt emberek mesélik el ezeket nekünk, akik maguk is szülők sőt nagyszülők lettek.

A gyermekemlékezet rendkívül sokat őrzött meg, s pontosan, színesen hordja magában mindmáig. Egynéhány képet a mai tudat már meg sem tud fejteni. És egynéhány félelem is kevéssé érthető számunkra.

Az akkor hatéves Vitya *(Viktor Vasziljevics Korbunov)* a sok-sok bombázásból erre emlékszik: az óriási szekrény táncolni kezdett a lábain! Meg az, hogy a bombázások után az óvodában üvegcserepek voltak a kis ágyakon.

Vologyát *(Vlagyimir Rudolfovics Gyent)*, aki akkor tizenkét esztendős volt, anyja egyszer kiengedte az utcára sétálni. 1942 februárja volt. Az állandó otthongunnyasztás után a kisfiú kissé tántorgott a friss levegőn. De leginkább a nagy hó rendítette meg, amely magasabb volt, mint ő – a hólepte futóárok, a hóbuckák, a házak hóborította földszintje, a hóhegyek.

És ez nem városi hó volt, hanem tiszta, csillogó, vakító. S harmincöt évvel később, szintén februárban, Kirovszkba utazott sízni:

„– Megyek ott az utcákon – és mi történik velem? Valami furcsa képzettársításom támad. Hát ez a hó! A járdákat persze nem lepte be úgy, mint ahogyan itt volt. Nö de mondjuk, ahol pázsit van, azt embermagasságnál is magasabb hóréteg borítja – itt pedig azóta persze még onnét is egész télen eltisztogatják a havat."

E tiszta hó, e sarkvidéki hótakaró révén hirtelen feléledt benne a gyermekkori, blokád ideji élmény. Ez visszatér, egyszerre csak megmutatkozik jellemében, szokásaiban, álomképeiben. Mindenkinél a maga módján, néha úgy is, hogy az ember maga sem tudja, honnan ered.

A hatesztendős Kolja *(Nyikolaj Viktorovics Hludov)* számára a hó az éhséggel függ össze: „Amikor havazott, nyomban éhes lettem." Ez nála így kapcsolódott össze.

A gyermekemlékezet által kivágott képecskék rendszerint a szivárvány színeiben ragyognak.

„A Finn pályaudvar mellett felkeltették figyelmemet a télen ott parkírozó trolibuszok. Mellettük egy leégett ház volt. A tüzet annak idején oltották, és a vízsugarak a trolibuszok tetejére hullottak, s ott óriási jégoszlopokká dermedtek, amelyek belevesztek a hóbuckákba. A tavaszi nap sugaraiban ezek a jégoszlopok szikráztak és tündököltek, s körös-körül minden valóságos jégbirodalomnak tűnt." *(Ligyija Ivanovna Melnyikova.)*

Az akkor nyolcesztendős Zsannának *(Zsanna Emiljevna Umanszkaja)* pedig a szörnyű hideg jut eszébe a blokádról. Állandóan hideg volt, takaró alatt, bundában – mindenképpen fázott. És még arra a vattapaplan-darabokkal szegélyezett, óriási kosárra emlékszik, amelyben anyja az ebédet hordta. A kenyeret, a kétszáz grammos darabkákat, a bőröndbe dugták, a bőröndöt pedig a dívány alá tették, nehogy azonnal megegyék ezt a kenyeret.

„– Valahogy nem volt se reggel, se este. Semmi sem volt. Úgy éreztem, állandóan sűrű sötétség van. Megtanultam az óramutatók állása szerint felismerni az időt. És, szégyenszemre, még ma is emlékszem arra, hogy csak az az időpont járt az eszemben, amikor anya enni adott. Néha tudtam, hogy ez reggel szokott lenni, néha meg nem tudtam, mivel valójában nem aludtunk, hanem éjszaka valahogy csak szunyókáltunk. Mifelénk azt mondják: a kenyér alszik az emberben. Minthogy pedig kenyér nem volt – nem is aludtunk."

A blokád kínjai közepette, a sok baj, nélkülözés, szörnyűség, halál között a gyermekek sorsa volt a legfőbb tragédia. Róluk gondoskodtak mindenekelőtt a városi intézmények és maga a lakosság is, az ő szenvedésük, helyzetük volt a leggyötrelmesebb fájdalom mindenki számára. És a gyermekeket, a gyermekit még a felnőttek éhségtől elhomályosult tudata is rendszerint szentként óvta.

„– Az élelmiszert a raktárból egy asszony szokta hozni szánkón. Mindig magával vitt két tizennégy éves fiút is. Egyszer rám került a sor. A raktár a Nyevszkij-kapun túl volt. Oda-vissza gyalog mentünk. Oda könnyűszerrel, vissza pedig a szánkó kötelébe kapaszkodva. Egyikünk mindig hátul ment, és figyelt. Az egyik döccenőn a szán oldalára dőlt, s a szó-

jacukorkák kihulltak a dobozból, és szétszóródtak a havon. Az arra haladó járókelők egy pillanat alatt szoros gyűrűbe sereglettek körénk. A szállítónő hadonászni, jajveszékelni kezdett, a kiáltozásából megértették, hogy ezt a cukorkát gyermekotthonba viszik; s mi, a két nyápic legényke is igazolásul szolgáltunk. Az emberek körülöttünk tülekedtek, széttárták karjukat, szemük égett, de senki nem hajolt le. Mi pedig összeszedtük a cukorkát, beraktuk a dobozba, felszedtük a zacskókat, megigazítottuk a szánt, és továbbindultunk. Az emberek pedig még sokáig néztek utánunk." (Alekszandr Ivanovics Ljubimov.)

A gyerekek olyanok voltak, mint a kis öregemberek: mosolytalanok, hallgatagok, bágyadtak, mindent megértők és semmit sem értők. A németek, a háború, a fasiszták valahol ott vannak a városon túl, maga a blokád is elvont fogalom maradt a hat-nyolc-tízéves gyermekek számára. Konkrétum volt viszont a sötétség, az éhség, a sziréna sivítása, a robbanások – érthetetlen, miért zúdult mindez az emberekre? Hová tűnt az étel, hová tűntek a hozzátartozók? A háború nem öltött testet emberekben, ellenségben, rendőrökben, idegen beszédben, mint – mondjuk – a megszállt területeken. Most a kicsikről beszélünk, az idősebbek gyorsan felnőtté serdültek. Az apróságok gyermekkora azonban megtört. Ezek a kis öregek azután nem is tudtak oly könnyen visszatérni az életbe, a gyermekkorba, saját magukhoz.

Nyina Vasziljevna Kovaljova, igen impulzív, eleven, elgondolkozó, megfontolt asszony, úgy mesél kislánykoráról, hogy az ember önkéntelenül meg szeretné védeni kíméletlen emlékezetétől azt a hajdani kislányt.

„– Hány éves volt akkor?

– Hat. Anya rám adott mindent, ami csak akadt. Emlékszem, valamilyen rongyok, kendők voltak rajtam. Sőt nagykabátból is jó pár volt rajtam.

– Bizonyára hideg volt, meg azért is, hogy a holmit magával vigye?

– Nem tudom, miért csinálták ezt. Emlékszem, valahogy tehetetlen voltam. Szerintem ennek a sok rongynak csak egytized része voltam én magam. Arra emlékszem, hogy lovas kocsin mentünk, aztán betértünk valahová. Egy irhabundás férfi megállította a járműveket. Azt mondta: »Hová mentek? Ott már németek vannak!« És mi visszafordultunk. Azt hiszem, anya ott volt mellettem. Ezt kérdezgette tőlem: »Nyina! Akarsz enni?« Én szörnyen éhes voltam, de nem tudtam megmondani. Valahol belül kiáltottam: »Anya, éhes vagyok!« De nem tudtam kimondani. És olyan szörnyű volt, hogy a nyelvem nem forgott.

– De miért nem tudta kimondani?

– Úgy éreztem, hogy a nyelvem egészen meglágyult, mint a vatta, olyan lett. Egyébként moccanni is képtelen voltam. Valóságos hulla voltam. A bensőmben pedig egy hang ezt kiáltotta: éhes vagyok!... Azután még egy epizódra emlékszem, amikor már az Urálba vittek bennünket. Hogy hová kerültünk, arra nem emlékszem. Csak arra, hogy én valamiféle sarokban ültem. És mézeskalácsot osztottak közöttünk. Nem keresztben, hanem hosszában törték szét, hogy egész mézeskalácsnak lássék, ne pedig félnek... Szóval ezt a mézeskalácsot adták és folyton kérdezgették: »Ízlik?« Én pedig nem értettem. Emlékszem, csak ültem, és fontolgattam: mi az, hogy ízlik, nem ízlik? Mi az, hogy valaki éhes vagy nem éhes? Esküszöm, ott ültem a sarokban, és ez a gondolat motoszkált a

fejemben: mit jelent az: »Nem vagy éhes?« ... Aztán a következő epizódra emlékszem az Urálból. Amikor a gyerekek mind aludtak, én kiszaladtam a mezőre. Mindenki azt mondta: ott terem a kenyér. Én pedig szó szerint értettem ezt. Azt gondoltam, egy kis gödröt kell kiásni – s máris találok egy friss cipót. Kiszedem és jóllakom. Ott ültem és ástam, egyre csak ástam. Mély gödröt ástam, de kenyér nem volt sehol! Én pedig bőgtem! És – emlékszem – arra jött egy igen magas bácsi: »Mit csinálsz itt?« – kérdezte. Azt feleltem, hogy kenyeret ások. És tudják, vagy jó emberek lehettek, vagy csak nekem tűnt úgy, de egy idős ember felemelt, a vállára ültetett, és elvitt valahová. Emlékszem – egy sötét szobába kerültem. Krumplit adott nekem, és sokáig mesélte, hogy a gabonát előbb el kell vetni, aztán megterem, aztán learatják, a lisztet megőrlik, aztán megsütik. Akkor lesz belőle kenyér ... És, emlékszem, az óvónőnk kövér volt. Néha a hasához szorított, és egyre csak simogatott. Én pedig nem értettem meg az egészet, általában roppantul bárgyú lettem. Még amikor iskolába kerültem, akkor is nehéz felfogású voltam. Sokáig ilyen maradtam.

– És az édesanyja hol volt?

– Nem is tudom. Amikor átszállítottak bennünket a Ladogán, és autóba (vagy lovas kocsiba, nem emlékszem) ültettek, úgy rémlik, anya már nem volt velem. A nővérem beteg volt. Emlékszem, kórházban feküdt, a kórteremben. Szerintem tüdőbaja lehetett. Egy-egy kanál kristálycukrot és egy darabka vajat adtak neki. De nem tudott enni. Én pedig az ágy alá bújtam, és ő etetett engem. Emlékszem, a neki járó adagot mindig nekem adta, én meg lenyaltam a kanálról.

– A nővére az ágy alá dugta a kanalat?

– Igen. Én pedig ezt mondogattam: »Válja, mikor kapsz megint?«

– Sokáig feküdt? A maga kórterme közel volt?

– Nem, én nem feküdtem ott. Nem tudom, mi lehetett ez. Arra emlékszem, hogy a nővérem ágyban feküdt, és neki cukrot meg vajat adtak. Ő nem tudott enni, én pedig az ágy alatt voltam, és az egészet lenyaltam. Aztán meg – mennyire buta lettem! Emlékszem, amikor már visszafelé tartottunk, Váljával vonaton utaztam. Úgy féltem a vonattól! Erőnek erejével cipeltek be a kocsiba! Szörnyen féltem a mozdonytól, a gőztől, a füsttől. Válja így szólt: »Oda nézz, ott van a mama, kijött eléd.« Válja idősebb volt. Ha én hatéves voltam, akkor ő kilenc lehetett. Ő már értelmes korban volt. Én pedig ... én már elfelejtettem a »mama« szót. »Ott jön a mama.« Én meg elléktem anyát és így szóltam: »De hát hol az én mamám?« Mire Válja: »Hát ő-az! Itt van!« Én pedig igen sokáig nem fogadtam el őt. Annyira nem fogadtam el, olyan gonosz voltam, hogy amikor már iskolába jártunk, és nekem ellenőrző könyvet vagy füzetet adtak, hát akkor én kettest írtam be saját magamnak, odacsempésztem anya elé, és lopva figyeltem. Mi lehetett ez? Nem éreztem, hogy megtaláltam a mamát, hogy nekem is van anyukám.

– És ő jól bánt magával?

– Persze hogy jól. Hiszen annyi mindent élt át, szörnyű helyzetben látta a gyermekeit, azt gondolta, hogy már elveszítette őket. Hogyan is lehetett volna rossz hozzánk? Nagyon szenvedett, de a szenvedése nekem szinte örömöt szerzett. Nem tudom, miféle dolog ez? Manapság már meg sem tudom érteni az akkori gonoszságomat. És sajnálom. Hiszen egészen megváltoztam. Akkor pedig valami szörnyű teremtés

voltam, sokáig semmit sem fogtam fel. Emlékszem például, hogy a számtantanárnő egyszer a legegyszerűbb számokból álló, kis feladatot próbált a fejünkbe verni. Egyre csak ismételgette, de én nem értettem! Még húszig sem tanultam meg számolni. Nem tudom, mi lehetett ez? Szörnyű gyerek voltam.

– És most hol van az édesanyja?

– A mama nyugdíjas. Apa is nyugdíjas. Betegek. A mama különösen. Apa valamivel jobb erőben van, mégiscsak férfi.

– És az édesanyja gyakran emlékszik vissza a blokád ideji Leningrádra?

– Tudják, nem szokott visszaemlékezni rá. Mi nem kérdezősködünk, ő pedig nem beszél róla. Egyszer megpróbáltam: »Talán elmesélnél valamit?« Ő azonban – valósággal rám förmedt: »Nem, nem akarom!« Háborús filmeket egyáltalán nem néz meg. A »háború« szót most sem tudja elviselni, és hallani sem akar semmiről.

– Mondjon valamit a győzelem napjáról, kérem.

– Elmondtam, mire emlékszem. A háború végén szójalisztből sütött túrós lepényeket kaptunk. Emlékszem a győzelem napjára, ahogyan a Pjatyi Uglovnál lezajlott. Ez a Razjezdnaja és a Marat utca kereszteződése. Kusza zene harsogott, az ablakokból gramofonok ordítottak. Már tavasz volt. Temérdek ember. Azt megjegyeztem, hogy két katona egy nagy perecet vitt, óriási fehér perecet. Szerintem igazi perec volt. Mindenki dobált valamit rájuk. Egy erkélyről virágok meg valamilyen papírdarabok hullottak alá. Nekem pedig semmi sem volt a kezemben, csak ez az egy túrós lepény. Odamentem, és odaadtam annak a katonának, aki a perecet vitte.

– És ő elfogadta?

– Arra nem emlékszem, hogy elfogadta-e vagy sem, én virág helyett adtam – ajándékba."

A gyermekkórházból Irina Kurjajeva emlékszik egy kislányra. Már haldokolt, amikor beszállították. A kislány idősebb volt nála.

„– Azt mondta nekem: edd meg, kérlek, a kenyeremet (ugyan mennyi lehetett? Az adag: 125 gramm volt), én úgysem érem meg a holnapot. Mellettem feküdt. Az ágyak nagyon közel álltak egymáshoz, hogy n inél többet lehessen beszorítani. Emlékszem, egész éjjel nem jött álom a szememre, mert ezen töprengtem: elvegyem a kenyeret, vagy se? Mindenki tudja, hogy ő már nem képes enni. Ha elveszem ezt a kenyeret, akkor azt gondolják, hogy elloptam. Szörnyen éhes voltam. Kemény harcot vívtam önmagammal: hiszen az a másé. Nem is vettem el a kenyeret. Hát most, amikor azt mondják: az éhes embertől minden kitelik, lophat is s a többi s a többi – akkor én visszaemlékszem a magam gyermekkori érzéseire, amikor mégsem tudtam elvenni a másét, bár nekem adták. Az a kislány pedig valóban meghalt, és ez a kenyérdarab ott maradt a párnája alatt."

Ez a rejtett vita minduntalan kicsendül a legkülönbözőbb elbeszélésekből. Lényege nagyjából két véleményben foglalható össze: egyesek, mint Irina Kurjajeva, úgy vélik, hogy az ember erősebb az éhségnél, és semmilyen körülmények között sincs joga megfeledkezni saját méltóságáról, megszegni az emberiesség, a tisztesség, a becsület törvényeit. Nem bocsátanak meg azoknak, nem mentik fel azokat, akik kenyeret

loptak, kenyeret vettek el hozzátartozóiktól, szélhámosságra, ravaszságra vetemedtek. Jómaguk úgy álltak ki minden megpróbáltatást, hogy nem botlottak meg, és nem vették el a másét, s mintegy jogot szereztek az ilyen igényességre. Mások, akik szintén érezték az éhség kínjait, azt látták, hogy az éhes ember nehezen tud felelni a cselekedeteiért.

Ez a polémia azoknak a vitáknak az egyike, amelyek a formális logika segítségével nem oldhatók meg. Éveken, nemzedékeken keresztül tartanak, húzódnak, s ennek során visszatükrözik az emberi lélek különféle alkatát, akaratának, állhatatosságának, neveltetésének, de talán még valamilyen, számukra ismeretlen tulajdonságainak is változatos sokféleségét.

... Később még egy esettel találkoztunk, amely hasonlított ahhoz, mint amikor először nevettek egy osztályban. Majdnem ugyanolyan történet, mégis más. Ezt a másodikat is felelevenítjük. A kettő között nehéz a választás.

1942 késő őszén történt. Egyes iskolákban elkezdődött a tanítás. Abban az iskolában, ahová Irina Kurjajeva járt, csak egy osztályra való gyereket gyűjtöttek össze – tizenheten voltak.

„– Ellógtunk az óráról. Hirtelen kedvünk támadt, hogy egy csínyt kövessünk el. Az ajtót azonban bezárták, hogy ne mehessünk ki az utcára. Hát mi feltörtük a hátsó ajtót, és elszöktünk az óráról. S éppen a mi kerületi oktatási osztályunk vezetőjébe botlottunk. Ránk szólt: azonnal menjetek vissza az iskolába! Mert lövöldöztek, és nekünk nem volt szabad az utcán járnunk. Különben sem volt semmi keresnivalónk az

utcán. Visszatértünk az iskolába, odamentünk a tanulmányi vezetőhöz – és ő hirtelen sírva fakadt.

... Most már értem, hogy a tanárok örültek, mert ez volt az első gyermeki csínyünk, a gyerekek lassan visszatértek a rendes kerékvágásba – így értették, amit tettünk, és ez roppantul jólesett nekik."

Ez a két epizód hasonló is meg nem is. Az elsőben nevetés van, a másikban pajkosság: a tanárok reagálása különböző, de az *esemény* felfogása egyforma. Mindegyik esetnek megvan a saját jellegzetessége, s az a maga módján figyelmet érdemel. Mások az árnyalatok, mások az érzések és a körülmények. Tehettük volna azt, hogy egyvalamit kivegyünk belőlük, és emellett az egész képet szegényebbé tegyük? Valahányszor korlátokat szabunk magunknak – nem nyerünk, hanem csak veszítünk, veszítünk ...

Egészen 1941. december 7-ig uszályokat húzó vontatóhajók hatoltak be Leningrádba a Ladoga-tavon keresztül. A front Katonai Tanácsa akkor már teljes erővel dolgozott a jövendő „Élet útjá"-nak megszervezésén. S végül a friss jégen megindultak, hosszú sorban húzódtak a lovas szekerek, utánuk pedig a teherautók, Leningrád egyre több kenyeret kapott. A jegyekre ezentúl már nem 125 grammot adtak, hanem 150, 200, aztán pedig 300 grammot. A kenyeret a hóviharokon keresztül áttörve, a jégtáblák közti réseket, töréseket elkerülve szállították az autók Kobonából. Az ország mindent oda adott Leningrádnak, amit tudott. Lisztet szállító szerelvények, ajándékokkal megrakott szerelvények, partizán-szekérsorok haladtak. Visszafelé pedig a teherautók anyákat vittek el Leningrádból, gyermekeikkel együtt. A legnyomorúságosabb helyzetben levőket. Húszezer katona, tiszt,

önkéntes munkavállaló szolgálta ki az „Élet útjá"-t. Mindent megtettek, amit csak tudtak, és még azt is, ami a mindennapos életben lehetetlen. Ezeknek az embereknek a hősiessége a Nagy Honvédő Háború történetének egyik legszebb lapja. Hősök voltak – mindegyik megint csak a maga módján, a maga külön, egyedül rá jellemző hősiességével.

„– Valamennyien nagyon féltünk attól, hogy ott pusztulunk a jégen. Miért? Mert attól féltünk, hogy felfalnak a halak. Azt mondtuk, hadd találjon el egy lövedék inkább a szárazföldön, ott szaggassanak apró darabokra, csak ne a jégen. Én különösen féltem. Gyáva voltam. Nem titkolom. Gyáva. Féltem, hogy felfalnak a halak! És azóta is félek a víztől. Fruska koromban pedig egészen jól úsztam. Valamikor sportoltam . . . De aztán, a jégút után – félni kezdtem a víztől. Máig nem tudok kádban ülve mosakodni. Okvetlenül tus alatt kell állnom. Félek a víztől."

Így beszél önmagáról Olga Nyikolajevna Melnyikova-Piszarenko, a Harci Vörös Zászló Rend egyik első kitüntetettje a Leningrádi Fronton, az a harcos, akiről annak idején Fagyejev és Szimonov is írt tudósításaiban. Az ember hallgatja ezt a pici-pici aszszonyt (ide kívánkozik a kettőzés), és elhiszi, hogy rettegett, ahogyan elhiszi az érdemrendjét is (szám szerint a harmadik leningrádi nő volt, akit ezzel tüntettek ki), és az „Élet útján"-n elkövetett hőstettét.*

„– Az evakuálás január második felében kezdődött. Először a súlyos sebesülteket vitték el. Igen szörnyű volt ez a szállítás, amikor gyermekekre, beteg nőkre

* Mi akkor találkoztunk Olga Nyikolajevna Melnyikova-Piszarenkóval, amikor az „Élet útja" múzeumban dolgozott.

került sor... Ez aztán valóban értékes, becses teher volt – hiszen ezek legyengült, éhes emberek voltak! Olyan ijesztő külsejűek, annyira soványak voltak, hogy takarókba és kendőkbe bugyolálták őket – mindenfélébe, ami akadt, csak hogy átjussanak ezen a jégúton. Hajnaltájt pedig, amikor a Ladoga-tavon keresztül haladtak, nagyon siettek a sofőrök, hogy minél gyorsabban megtegyék ezt a harminc-harminckét kilométert – hajnaltájt mindig találtunk öt-hat kis holttestet. Kimerült kisgyerekek voltak. Mert képzeljék csak: a teljes sebességgel haladó járműből a gyerek kipottyant az anyja kezéből. Igyekeztünk megtudni – kinek a gyereke? Kibontottuk, de sem cédula, sem más egyéb nem volt ott. Nyolchónapostól egyéves korig – gyerekek, kisfiúk és kislányok.

– Az anyjuk nem tudta tartani őket?

– Értsék meg, az anya a karjában tartja a kicsit. Tegyük fel, a kocsi megdöccen egy jégbuckán, és az anya gyengesége miatt a gyereke kirepül a kezéből. Mert annyira gyenge volt: majdnem harmadfokú, sőt talán valóban harmadfokú disztrófiában szenvedett az az anya. Hiszen egyik sem tudott önállóan feljutni a teherautóra, hogy átszállítsák a Nagy Földre. Néha pedig egész autóoszlopok gyerekeket szállítottak – csukott gépkocsik, autóbuszok. Ezek már óvodás vagy iskolás korúak lehettek. És bár azok az autók csukottak voltak, nem fűtötték őket. Nagyon hideg volt bennük. Nem úgy, mint manapság, amikor az autóbuszokat és a trolibuszokat is fűtik. És hóvihar, hóförgeteg idején gyakran eltömődött a hűtő, úgyhogy a víz szempillantás alatt megfagyott. Hogy ezt a hűtőt a nyílt jégmezőn felmelegítse, a sofőrnek másfél, sőt esetleg két órát kellett fordítania. És még jó, ha sátor közelében állt meg, akkor mi a gyerekeket bevittük a sá-

torba, orvosi segítségben részesítettük, enni adtunk nekik. Vagyis mit adtunk? Egy-egy darabka – egy ötvengrammos – kétszersültet. Meg édes teát. És ha láttuk, hogy a kicsi rosszul érzi magát, akkor mindent elkövettünk, hogy eljusson a Nagy Földig. Néha injekciót kellett adni – kámfort juttatni a szervezetükbe, hogy kis szívük tovább működjön.

Az én sátramban februárban az Urál vidékéről való szibériaiak dolgoztak: amolyan öles termetű katonák – az én szanitéceim. S ezt mondták: »Olga Nyikolajevna, hiszen ezek a gyerekek halottak!« Mire én: »Nem, ezek élnek, még ver a szívecskéjük, élnek.« A szemük pedig csupán azért látszott annyira élettelennek, mert nagyon legyengültek. Gyakran előfordult, hogy ezeknek a gyerekeknek az arcocskáján szőrszálak nőttek.

– Mint az öregek arcán?

– Bizony. Éppen ezért kis aggastyánoknak neveztük őket. Amikor ezek az apróságok a sátorba kerültek, hiányzott belőlük az erő, az akarat, és nem is mozogtak (nem ám úgy, mint a mostani gyerekeink). Megesett, hogy megfogtam a kis kezüket – vékony, igen vékony bőr borította, amelyen át valamennyi csontot meg lehetett számlálni. És amikor a sofőr bejött, és közölte, hogy a kocsi készen áll, újra be lehet rakni őket az autóbuszba – akkor ezek a gyerekek, tudják, olyan ellenállást fejtettek ki! Nem akartak eltávozni a jó melegből. Érezték, hogy itt figyelmet tanúsítottak irántuk, egy darabka kétszersültet, édes teát adtak nekik. Ellenálltak. Nos, mi meg rábeszéltük őket: még jobb helyre kerültök, levest kaptok, puha zsemlét, ott gyógyítani fognak titeket, és még melegebb lesz. Jó dolgotok lesz ott. »Mi egészen Kobonáig elkísérünk titeket« – mondtam. És néha el

is kellett kísérni a teherautókat, hogy megnyugtassuk az apróságokat. Amikor látták, hogy mi is velük tartunk, megnyugodtak. A szemecskéjük pedig annyira élettelen volt – tudják –, egyáltalán nem is csillogott, élettelen, szinte üvegszem, ha ezzel a kifejezéssel élhetünk. Amikor a kétszersültet osztották, akkor egy pillanatra felcsillant, de aztán ez a csillogás valahogy egy pillanat alatt kihunyt."

Ez a legkisebb gyerekekre vonatkozik, akik még semmit sem fogtak fel, nem értettek meg, s akik közülük életben maradtak, ma semmit sem tudnak elmesélni. Nem emlékeznek rá. Abban az életkorban voltak, amikor az ember még emlékezet nélkül él. Ha manapság felötlenek is előttük kisgyermekkoruk homályos képei – jelentéstartalmukat nem tudják megfejteni.

Mindabból, amit meghallgattunk, szalagra vettünk fel, néhány történet kivált jelentőségével és az elbeszélő jó memóriájával, az éveken keresztül megőrzött érzések igazságával. És elsősorban *Marija Ivanovna Dmitrijeva* elbeszélése. Igaz, Marija Ivanovnát látni kell, amint mesél, vagy legalább a hangját kell hallani, hogy az ember a blokáddal kapcsolatos történetének egész mélységét átérezze. De miután önök az ő elbeszélését nem hallgatják, hanem a feljegyzett szöveget olvassák, akkor legalább valamit el kell mondani róla.

Ez a meghízott és természetesen (a háborús fényképhez képest) megöregedett asszony: a megtestesült jóság. A cselekvő jóság. És elbeszélése szintén cselekvés, amely roppant lelki odaadást követel. Ő úgy látja, úgy érzi a harmincöt évvel ezelőtt történteket, hogy mintegy újra részt vesz mindenben, amit elmesél. És

önök már nem az elbeszélést hallgatják, hanem szinte vele s az ő önvédelmi alakulatának tagjaival együtt sietnek barakkról barakkra, az egyik tűzvésztől a másikhoz, haláltól halálhoz . . .

Marija Ivanovna Dmitrijeva, a Kirov kerületi önvédelmi csoport és lakásbérleti szövetkezet vezetője ma is szám szerint emlékszik valamennyi objektumára.

„– Körülbelül decemberben történt, vagy januárban? Tél volt. Erős fagy. Belövés kezdődött. A tűz nagyon heves volt. Sokáig tartott, amíg elvergődtünk odáig. A Svecov utcába igyekeztünk, ott egy ház belövést kapott, a negyvenhetes, szemközt és még közelebb pedig a harminchatos számú. Hát mi rohanunk. A harminchatos ház. Itt észre sem lehet venni semmit. A lövedék valahogy az ablakon át hatolt be. És kiderült, hogy átvágott az ablakon keresztül – az üvegek persze kitörtek –, és a lakás belsejében robbant. És megölt egy lányt. Őt már csak visszafelé menet vettük észre. De már úgyis halott volt. A szoba közepén térdelt, egy szál ingben. Nyilván felugrott, el akart futni, de nem sikerült. És a gránát letépte a fejét. Csak hajszálak hevertek mindenütt. A lány talán tizennyolc éves lehetett. Bejutottunk a negyvenhetes számú házba. Körülbelül éjjel egy óra volt, talán már kettő felé járt az idő. Bementem, kiabáltam – sehol senki sem válaszolt. Az ablakok nem voltak világosak, a lépcsők sötétek. Nos, nekem zseblámpám volt, a kabátom gombján lógott, de épp akkor az is rosszul világított. Felmentem az első emeletre. Kiáltottam – de sehol senki sem válaszolt. Így hát benyitottam az első ajtón, amelyre az első emeleten rábukkantam. Nem emlékszem, előbb bevilágítottam a zseblámpámmal, vagy valami fény égett ott? Nem tudom ponto-

san megmondani. Csak kinyitottam az ajtót, és ez a Kátya Gyomina, fiatal teremtés, a díványon ült, a kályha mellett (egy kerek kályha állt ott). Az egyik karján kisgyermek, háromhónapos lehetett, vagy még kisebb, a másik karján pedig – végigfeküdt az ölében – egy másik, kisfiú, négyéves forma. Odamentem, megnéztem, kérdezgetni kezdtem – de hát a fény gyenge volt! Ekkor a zseblámpával rávilágítottam. Hát látom, hogy az asszony fejének a felét leszakította egy repesz – úgy bizony! Halott. A gyerek pedig, aki két- vagy háromhónapos lehetett, nem tudom – *élt!* Képzeljék el! Hogyan maradhatott meg? De az a három-négyéves kisfiú (nagy, jó növésű gyerek) halott. Mindkét lába és a dereka is cafatokban.

– A lövedék kívül robbant?

– A lövedék a ház előtt robbant fel, a repeszek pedig a födém és az ablakfélfa között hatoltak be. Gyomina pedig itt ült – és vége volt! Aztán hallottam, hogy még valaki jött. Kinyitottam az ajtót, kikiáltottam: »Ide jöjjön!« És már nem emlékszem pontosan, valamilyen asszony lépett be. Elmondta, hogy a negyvenes házat is találat érte (az szemközt volt). Ott azonban nem okozott nagy bajt. Valaki könnyebben megsebesült, de áldozatok nem voltak. Ennek a Kátyának a férje a fronton szolgált . . . Nos hát – várunk reggelig. Reggel pedig értesítettem a helyi légvédelmi szervezetet, a Vöröskereszttől is kijöttek. Elvitték, elszállították őket – kit hová.

– És azt a kisgyereket hová adták be?

– A kisgyerek sokáig nálunk volt: működött itt egy ügyeletes átvevő állomás, amolyan bölcsődeféle, itt . . . az utca nevét már elfelejtettem – a Baltyijszkaja és a Svecov utca között. Sok gyereket adtunk ott le.

– És ott is tartották őket?

– Igen. Egy időt ott töltöttek, azután továbbküldték őket. Hiszen sok gyerek maradt a városban, nagyon sok. Ki a nagymamával maradt, ki valamilyen nénivel. Sokan voltak. Ha mindent elmesélnék – kész rémregény. Hogy miféle emberek akadtak. Nem is emberek, hanem talán csak emberkülsejű lények."

Egyik-másik történet hatásának az ereje természetesen az elbeszélő tehetségétől függ. De még az igazságtól is. „Ha mindent elmesélnék . . ." Dmitrijeva elmesélt mindent, amire emlékezett.

„– Volt például egy kisfiú a harminchatos számú házban. Anyja geológus, és valahol ott maradt, ahol dolgozott. Ő meg a nagyapjával élt. Szép kisfiú volt. Ma is emlékszem rá. Magamhoz akartam venni. De nem volt erőm hozzá, mert sokat dolgoztam. Hiszen én gyakran nem tartózkodtam s nem is aludtam otthon.

– Bocsásson meg, maga nem volt férjnél?

– De igen. A férjem a fronton harcolt.

– És gyerekei nem voltak?

– Voltak, az édesanyámmal együtt evakuáltak. Én egyedül éltem itt. De szeretem a gyerekeket, ezért sajnáltam őket annyira. Amellett olyan értelmes, szép kisfiú volt. Gondoltam – ezt az emberkét fel kell nevelni. Nem tudtam, mennyire legyengült. A nagyanyja meghalt. Hogy az anyja hol volt – ezt nem lehetett tudni. Apja nem volt. Én itt teljesítettem ügyeletes szolgálatot, ő meg az irodában lakott nálam, itt aludt.

– Hány éves volt akkor?

– Nyolc-kilenc éves, de már teljesen értelmes. Hát egy éjszaka aztán önmagáról mesélt. Az utolsó éjsza-

kán. Amikor reggel bementem – holtan feküdt. El tudják képzelni! Én még az este vittem neki kenyérhéjat, a saját adagomból törtem le: jegyei sem voltak. Én azon az estén ügyeletes voltam, és elbeszélgettünk. Még azt is gondoltam, hogy kimerült, aludni akar, mert nem ült, hanem feküdt. Pedig nyilván elfogyott az ereje. De nem nyafogott, nem panaszkodott semmire. Meg is kérdeztem tőle: »Aljosa, mégis hogyan történt?« Mire ő: »Hát így, Marija Ivanovna. Én azt gondoltam, hogy jó asszony, hiszen a nagymamám életében gyakran járt hozzánk az a néni. Amikor pedig nagymama meghalt – magához vett, és a jegyeinket is elvette.« »A holmitokat is elvitte?« – kérdeztem. »Mindenünket elvitte. Aztán meg azt mondta, hogy nem tud törődni velem.« Egyszóval felszólította a fiút, hogy menjen el. Hát én nem gondoltam, hogy emberek képesek ilyesmire ... Hát ezért jött el ide a gyerek, a ház elé. Mitévő lehettem? Hiszen akkor még nem sokat tehettünk. A hónap közepén jegyeket sem adtak volna. Csak a hónap elején lehetett valamivel a segítségére lenni ... Igaz is, egy másik eset is előfordult: amikor egy kitett gyereket találtam.

– Közvetlenül a háza elé tették ki?

– Dehogy a ház elé – az ajtóm elé, a lakásom elé! Ez így történt: éjszaka is a körzetet jártuk, az volt a feladatunk, hogy elkapjuk a rakétajelzőket. Bizottságokat alakítottak nálunk erre. Többek között engem is felkértek. Hát szóval, éjszaka jártunk. Reggel meg ezt mondták nekem: »Menjen, pihenjen. Tizenkettőig nem kell munkába állnia.« Hát én hazamentem. De előbb benéztem az irodámba, hogy megtudjam – mi újság? Vízforralót állíttattam fel a magatehetetlenek számára, akik járás közben összerogyhatnak. Odavitték őket, és meleg vizet adtak nekik. Ez talán jelen-

téktelen segítség, de legalább valami, legalább egy kevés volt. Nos hát, ott emberek voltak, asszonyok, akik vállalkoztak erre."

A forró víz: nagy segítség volt azok között a viszonyok között. „Vizet forralj zubogóra – nem víz az már, de leves" – írta Oleg Sesztyinszkij, a költő.

„– Hazafelé tartottam, fel a lépcsőn. Senkivel sem találkoztam. Nappal volt. Bemegyek a lakásba. A konyhában tűzhely volt. Egy marék rőzse vagy tűzifa – már nem emlékszem –, hogy meg lehessen melegíteni a teát. Egyszer csak hallom: valahol a lépcsőn sír valaki. A mi lépcsőházunkban pedig már egyetlenegy gyerek sem maradt. Hát ez meg micsoda? Gyerek? Hallgatóztam. Talán macska? Nem, hiszen az összes macskát már régen megették. Kimentem. Az ajtóm előtt egy gyerek ült, és amolyan durva fekete posztóba volt tekerve, amilyenből a vasutasok köpenye készül. A fejére valamilyen rongyot csavartak. És egészen be volt bugyolálva, a szeme sem látszott ki. Ő sírt. Odamentem. Minden másról megfeledkeztem. A karomba vettem a kicsit, és hazavittem. A tűzhelyben fel volt szítva a tűz, már melegedett. Hát odatettem egy széket a tűzhely elé, és kibontottam a gyereket. Kisfiú volt. Jóformán alig beszélt. Nagyon rosszul beszélt: »Kisfiú, hol a mamád?« »A mama megmeghajt.« Tehát meghalt. »Nyenya, Nyenya elszaladt.« »De hol van az a Te Nyenyád?« Hát a kicsinek fogalma sem volt semmiről, a címét sem tudta. Szintén helyes kölyök volt; fekete szemű, nagy növésű. Mitévő legyek? Hát én nyomban odaraktam egy vízzel teli vödröt, és megmosdattam. Iszonyúan piszkos, elhanyagolt volt. Megmostam. Amikor ettem, neki is

adtam. Munkába kellett mennem. Magammal vittem. Telefonáltam Ivan Vasziljevics Kotyelnyikovnak, a kerületi bűnügyi nyomozó hatóság főnökének. Ő egész életében a mi kerületünkben dolgozott. S én is egész életemben a Kirov kerületben laktam. Hát mondtam neki: »Ivan Vasziljevics, ez meg ez történt. Mit kezdjek vele?« Mire ő: »Hát aztán? add be ide hozzánk.« Én azt mondom: »Add be! De hiszen ott nem veszik be minden nélkül, csak úgy, valamilyen beutaló is kell. Én meg milyen írást mutathatok fel?« Ő ezt feleli: »Igen, egy idő óta valóban megkövetelik ezt, mert előfordult, hogy egyesek a saját gyerekeiket vitték be. Várj csak. Mindjárt küldök beutalót egy katonával.« Nálunk meg volt néhány asszony, akik a gyerekeket a gyűjtőközpontba szokták vinni. Más feladatokra nem alkalmaztuk őket, de erre még képesek voltak. És az egyik ilyen öregasszony, Usztya – a vezetéknevére már nem emlékszem (azután hamarosan meghalt) –, szóval, ez az Usztya elment a katonával együtt. Átadták a kicsit. Volt még egy ilyen eset, a Svecov utcában történt, azt hiszem, az ötvenhatos számú házban – ez később teljesen romba dőlt. Ott az egyik lakásban a lakók szintén nem adtak magukról életjelt. Földszinti lakás. Mert hiszen kevesen maradtak a házakban. Odamentem. De nem egyedül, hanem két embert vittem magammal: hiszen ki tudja, mi lehet ott, jóformán senki sem lakik már ott, a ház egészen romos. A szoba be volt zárva. Sokáig vesződtünk vele. A házmesterné egy csomó kulcsot hozott, és nekiláttunk, hogy kinyissuk. Végül kinyitottuk. És mit láttunk, milyen kép tárult elénk? Szóval kinyitottuk az ajtót – ágy állt ott, s egy fiatal anya feküdt benne holtan; Belovának hívták. A férje a fronton volt. A kisgyermek pedig – talán másfél éves lehetett

– élt. És az anyja testén mászkált, s közben a mellét a szájába ráncigálta, szopni akart. Borzasztó! Nos, mit szólnak hozzá?! Hát ilyen kép tárult a szemünk elé. Mitévők lehettünk volna – ezt a gyereket magunkhoz vettük."

Szakítsuk félbe egyelőre Marija Ivanovna elbeszélését...

Az éhség és a gyerekek, a blokád és a gyerekek – ez a legnagyobb bűn, amit a fasiszták Leningrád, a leningrádiak ellen elkövettek. Miközben éhséggel gyötörték s pusztították a gyermekeket, az értük fakadó szánalom érzésével kínozták a leningrádiakat, arra számítva, hogy Leningrád védői vagy mind meghalnak vagy pedig feladják a várost – feladják a keleti front egész északi szárnyát.

Ivan Vasziljevics Kaljagin-nak, a Kirov kerületi helyi légvédelmi szervezet ténykedéséről szóló elbeszélésében – ő maga e szerv parancsnoka volt – akad egy epizód, amelyben szinte összpontosul minden szörnyűség és az anyai fájdalom...

„– Emlékszem egy esetre, amikor azt jelentették, hogy itt, a Traktornaja utcán, az egyik lakásba lövedék csapott be, de nem robbant fel. Nos, elküldtem oda egy tűzszerészt. El is indult. Megérkezett. Aztán telefonált, hogy nem tudja a lövedéket elvinni. »Hogyhogy nem tudod elvinni?« »Nem tudom. Jöjjön ide személyesen.« Odamentem. Beléptem a szobába. A padlón egy nő feküdt, s magához ölelte a lövedéket, sálba bugyolálta (a lövedék még meleg volt), és nem adta oda. Nem adta oda a lövedéket! Megpróbáltuk tisztázni, mi történt. Kiderült, hogy ennek az asszonynak a csecsemőjét a hátországba szállították. Egy nő-

rokona a nagy felfordulásban rémületében felkapta, és magával vitte a kicsit. Az anya pedig itt maradt. Amikor meglátta ezt a lövedéket, azt hitte, hogy az ő gyereke. Egyszóval már nem volt beszámítható . . ."

Amikor a Nagy Földre kerültek, azonnal felismerték őket: ezek leningrádi gyerekek!

És nem ismertek rájuk.

Öreges arcocskájukról, járásukról ismerték fel őket, de mindenekelőtt a szemükről, amely *mindent* látott! Látta mindazt, amit a leningrádiak „titkoltak a Nagy Föld elől . . ." (Olga Bergholc.)

Az ismerősök vagy rokonok, amikor hozzátartozóikkal találkoztak, gyakran nem ismertek rájuk. Mint az a katona (erről szó esik Ligyija Georgijevna Ohapkina feljegyzéseiben, sőt verseiben is), aki felugrott a Cserepovecbe érkező autóra, ránézett a feleségére, a kisgyermekeire, és már le akart szállni: nem ismerte meg őket! Amikor pedig hívták „Apuka!" – ő még egyszer szemügyre vette őket és . . . „valamiért levette a sapkáját".

Galina Alekszandrovna Marcsenko csak a blokádba zárt Leningrád elhagyása után értette meg, milyen lehet ő a „normális szem számára":

„– A vologdai terület valamelyik falujába kerültünk. És kiderült, hogy a mellettünk levő faluban élnek a szomszédnőm rokonai. Az ő kislányuk pedig valamikor járt Leningrádban, és hozzánk is ellátogatott. S amikor most megérkeztünk, és ő beszaladt hozzánk, így szólt hozzám: »Nagymama, hát Gálja hol van?«

– Ezt magára értette, tizenhárom éves korában? Úgy volt öltözve?

– Úgy voltam öltözve, no meg csupa csont és bőr lehettem. »Klánya – feleltem – én vagyok Gálja.« Ő pedig elbőgte magát: »Nem ismertelek meg!« . . ."

„– Emlékszem, egyszer valamilyen furcsa zaj hallatszott az udvaron. Megkérdeztem édesanyámtól, mi az, és ő azt felelte, hogy semmi vész, csak deszkákat szakítanak le a kerítésből. Kiderült, hogy a légvédelmi ágyúkat próbálták ki. Ez a háború legelején volt. Ez hát az első gyermeki benyomásom a háború elejéről."

Zsanna Emiljevna Umanszkaja meséli ezt, aki jelenleg az Akadémiai Kórusban énekel.

„– Az utcára nagyon-nagyon ritkán jártam ki. Láttam a hóborította várost, a szörnyű rendetlenséget az utcákon, a hullahegyeket. Anyám igyekezett valamiképp elterelni a figyelmemet. Egy ember haláltusáját is láttam: a földön csúszott-mászott, nem tudott felkelni, kaparta a falat. Szörnyű volt. Gyermeki képzeletem számára azonban ez valamiképpen nem keltett olyan nagy rémületet és kétségbeesést, mert akkor mindez egyszerűbbnek látszott. Most már, érett ésszel, az ember persze megérti, mennyi borzalmat kellett akkor átélnie. Emlékezetembe véződött például egy blokád alatti újévi fenyőfaünnep. Talán ez érdekes lesz. Én akkor kisgyermek voltam. Tragikus nap volt – január tizenegyedike, apám halálának napja.

– Hol halt meg?

– Otthon. Behívót kapott, a frontra. Tartalékos tiszt volt, a magasabb parancsnoki állományhoz tartozott, addig pedig lövészárokásáson dolgozott. Ott igen súlyos lehetett az élelmezési helyzet: apa egészen fel-

puffadtan jött haza. És amikor erre a behívóra jelentkezett a kiegészítő parancsnokságon, közölték vele, hogy a frontra már nem mehet, alkalmatlannak minősítették. És valahogy gyorsan, nagyon gyorsan (én legalább így gondolom) kidőlt a sorból a Leningrádban maradt valamennyi férfi (ez éppen az első tél volt, negyvenkettő első hónapjai). Apa pedig – anya elől titokban – nekem adta az összes nyomorúságos kenyérfalatkát, ami neki jutott. Nekem pedig nem volt még annyi eszem, hogy visszautasíthattam volna. Egyszóval, apa saját magát lopta meg. Már állandóan feküdt, nem kelt fel, és egyre csak rajtam próbált valamiképp segíteni, az én életemet valahogyan megőrizni. Most mindez már érthető!

– Nem emlékszik, miről beszélt magával?

– Erre nem emlékszem. Keveset beszélt. »Vigyázz a mamára« – mondogatta. »Fogadj szót neki, ne búsulj, ha valami történik« – mondta néha. Én azonban nem értettem, hogy minek kell történnie. Január tizenegyedikén pedig valamiképpen jegyet kaptam a fenyőfaünnepre. Hogyan – erre már nem emlékszem. Nyilván, mert első osztályba jártam. Egyedül mentem el. Azt mondták nekünk, hogy egy zacskót kell varrnunk. Ezt a bundánk alá húztuk, hogy senki se lássa, amikor hazavisszük az ajándékot, mert hát mindenféle ember akadt, és olyanok is voltak, akik az éhségtől egészen eldurvultak, s nem mindenki tudott uralkodni magán, nem mindenkiben maradt meg a tisztesség és az emberiesség érzése. Mindenféle dolog előfordult. És úgy emlékszem, mintha ma volna: ott ültünk mi, csupa cingár, kicsiny, elcsigázott gyerek és egy nem kevésbé kimerült bűvész – lötyögött rajta a zakó, nyaka sállal volt átkötve. Valamilyen bűvészmutatványokat próbált nekünk bemutatni. És a gye-

rekek egykedvűen üldögéltek. Aztán nem állták meg, és valamelyik megkérdezte: »És ebédet mikor kapunk?« Olyan kevés gyerekes tulajdonság maradt bennük. Nos, adtak valamiféle ebédet. Az akkori viszonyokhoz képest fényűzőnek éreztük. És ajándékot is adtak. Nem tudom, mi volt: alma, keksz, valamiféle cukorka. Én az ajándékot bedugtam a zacskóba – és a télikabátom alá rejtettem. De ha valaki megfigyelte volna, akkor észreveszi, hogy az arcomra világosan rá van írva, hogy szörnyen vigyázva viszek valamit, ujjaim rákulcsolódnak erre az ajándékra, arckifejezésem ijedt.

Az ajándékot szerencsésen hazavittem. És amikor nagy nehezen megmelegítettük a teát, szó szerint egy szál gyertyán, anya így szólt: »Menj, keltsd föl apát, nagyon mélyen alszik. Ünnepünk lesz, tartsuk meg most az új évet.« (Semmink sem akadt, amivel az új évet ünnepelhettük volna, amikor az beköszöntött.) Nekem úgy tűnt, hogy apa valahogy nagyon furcsán, kitakarózva, elterpeszkedve fekszik. Pedig mindig arra kért: »Zsanulja! Gyűrd alám a paplant, mert nagyon húz az ablakból.« Én odamentem: »Papa, papácska, papa, papácska!« De rám sem hederített! Felkiáltottam, odahívtam anyát. Ő így szólt: »Nyugodj meg, nyugodj meg! Apa alszik.« És elvitt onnan. Apa pedig, miért, miért nem, a másik szobában feküdt, már korábban oda kéredzkedett, talán érezte, hogy közel a vég, és átvitték oda. Én akkor nem fogtam fel, nem értettem meg ezt, sőt meg sem kérdeztem, miért fekszik a másik szobában. És így arra a megállapításra jutottam, hogyha a nők vannak az egyik szobában – a férfiaknak a másikban kell lenniük. Egyszóval meghalt. Meghalt az egyik szomszédunk is. Egyesült erővel kicipeltük őket a konyhába, takaróba

csavartuk. Álló hónapig feküdtek a konyhában, mert ahhoz már nem volt erőnk, hogy elvigyük őket. Most is csodálkozom azon, hogy egyáltalán nem féltem a holttesttől. Semmilyen rémületet nem éreztünk, és mihelyt bármilyen nesz hallatszott a lakásban, kiránszorogtunk a konyhába, hogy megnézzük: nem ébredtek-e fel? Mert a leningrádiak többsége szentül hitte, hogy sokan csak letargikus álomba merültek, gondolták, ilyesmi az éhségtől előfordul. Hátha alszanak? Hátha felébredtek? Semmiképp sem akarózott beletörődni a halálba. Csodák azonban nyilván nem történnek! Gyakran benéztem a konyhába. A mama odaengedett, mert én semmiképp sem reagáltam arra, hogy apám halott, nem értettem meg, hogy meghalt, azt gondoltam, csak elaludt, azt gondoltam, majd felébred.

– Tudott akkor a letargiáról?

– Igen, tudtam, hogy létezik letargikus álom. Anya magyarázta meg nekem.

– De ő maga nem hitt benne?

– Nem. Ő tudta, hogy apa meghalt."

Az ember nem tudja elfelejteni azt az újévi fenyőfaünnepséget, az elcsigázott gyerekeket és az ugyanúgy elcsigázott felnőtt bűvészt. Trükköket mutat, a kisgyerekek pedig egykedvűen ülnek a teremben. És mindenki, a bűvész és nézői egyaránt, az ebédről ábrándozik. Semmivel sem lehetett elszórakoztatni őket, illetve elterelni figyelmüket az evésről.

Az 1942-es újévi fenyőfaünnepségekre sok akkori tanuló emlékszik. Az abban az időben szokásos, iskolai ünnepség volt például *Leonyid Petrovics Popov* iskolájában. Popov ma mérnök és mellesleg szólva, rendkívül nagy segítséget nyújtott számunkra az anyag összegyűjtésében.

„Ott ültünk az osztályban. Az ablakok el voltak sötétítve, a folyosók is. Osztályok szerint szétosztottak bennünket. Amikor beléptünk, műsoros előadás volt. Erre nem emlékszem. De arra emlékszem, hogy a fenyőfán nem égtek gyertyák, és alkonyi fény szűrődött be.

Nemrég a lányommal együtt elmentem ebbe az iskolába, fenyőfaünnepre. Odaálltam az ablakhoz, és igyekeztem emlékezni . . . Azt tudom, hogy ott ültünk, de hogy miféle műsor volt, erre egyáltalán nem emlékszem – cseppet sem figyeltünk rá. Télikabátban ültünk, aztán átmentünk az ebédlőbe. Én akkor a hatodik osztályba jártam, az iskola a jelenlegi Metalliszt sugárúton van, a Gigant mögött. A meghívókat január 5-ére küldték ki.

A háború előtt öt osztályt végeztem. Negyvenegynegyvenkettő telén egyáltalán nem tanultam. A kis kályha mellett üldögéltem a légoltalmi parancsnokság szobácskájában (anya légoltalmi parancsnok volt). Valaki pedig (a nevére nem emlékszem) megkeresett engem és Avrid Kaumant, a pajtásomat. Együtt mentünk a fenyőfaünnepségre. Mindkettőnk anyja otthon maradt, és aggódtak értünk. Reggel indultunk el. Három óra tájt megebédeltünk ott. Riadó volt, leküldtek a pincébe. Sokáig álldogáltunk a pincelépcsőn. Aztán sötétedni kezdett. Úgy gondoltuk, nyilván hazamehetünk már. Hát felmentünk, bár a riadót még nem fújták le. Bementünk az ebédlőbe. A pedagógusok mécsessel jöttek, az egyikük, Sarkova – ő most a jaroszlavli területen lakik – volt az első tanárnőnk. Az asztalok között jártak-keltek, és ügyeltek arra, hogy mindent megkapjunk. Mi pedig nyugodtan, csendben ültünk. A fenyőfaünnepség már korábban véget ért a

díszteremben. Nagy fenyőfa állt ott, a pedagógusok díszítették fel.

Az ebédlőben levetettük a télikabátunkat. Káposztalevelekből főtt levest, kis húskotlettet kaptunk, káposzta körítéssel, a harmadik fogás pedig esszenciából készült gyümölcskocsonya volt. Megebédeltünk, gyorsan megettünk mindent, utána az osztályokba mentünk. Mindegyik osztály a maga tantermébe. Ott szinte tapogatózva – mindenkinek gondosan kiszámolták – személyenként tizennyolc, csokoládéval bevont mazsolát osztottak ki. Ki-ki ellenőrizte: tizennyolc mazsolaszemet! Eldugtuk, úgy határoztunk, hogy egyetlenegyet sem eszünk meg itt, hanem hazavisszük. Ez már este hat óra felé volt. Az anyák szörnyen aggódtak. Hiszen elvehették tőlünk az ajándékot, összeverhettek bennünket. Kettesével-hármasával hagytuk el az iskolát, és szinte tapogatózva osontunk haza. A pajtásom anyja és az enyém is nagyon örült, hogy megjöttünk, és még ajándékot is hoztunk."

Popov nem emlékszik arra, hogy miféle műsor, milyen fenyőfaünnepség volt, de a csokoládéval bevont, tizennyolc szem mazsolára emlékszik. Azt lehetne gondolni, minden világos. De van valami, amire az ember önkéntelenül felfigyel: ezek a gyerekek mind pontosan tudták, hogy nem fordítottak figyelmet a bűvészre, a műsoros estre, a fenyőfaünnepségre. Közömbösségükre, nem gyerekes viselkedésükre emlékeznek, mintegy utólag eszmélnek rá erre az oly nagy fáradsággal megrendezett fenyőfaünnepségre és erre a bűvészre is, mindarra, amit akkor nem fogtak fel, ami szinte nem létezett számukra, és mégis: *volt.*

Marija Ananyevna Selivanova ma egyes-egyedül él, és talán ezért emlékszik ilyen élénken „fogadott fiára", Valerijra. A gyerek még a háború előtt elhagyta az anyai házat, ahol állandó részegeskedés folyt, azután kedves nevelőanyját, Marija Ananyevnát is elhagyta, később pedig – immár örökre – a Leningrádi Frontra szökött.

Ez a lenyűgöző külsejű – még akkor is, ha gyerekkori fényképről néz ránk – fiú, ez a leningrádi Gavroche, Marija Ananyevna elbeszéléseiből olyan elevenen, olyan élénken jelenik meg előttünk! Semmiképp sem akar ott maradni, feloldódni a megnyugtató „senki . . . semmi . . ."-ben. Ő, éppen ő, élni akar valamennyiünk emlékezetében, a szívünkben. Élni! Így hát tárjuk ki szívünket és emlékezetünket e leningrádi kisfiú előtt is!

„– Nálunk Konanovics volt a gazdasági vezető – nem nagyon tanult ember. Júliusban hívatott. Akkor jelentették be a jegyrendszer bevezetését. Én segítettem neki az élelmiszerjegyek szétosztásában. És egyszer amikor hazaértem, már az udvarból észrevettem: itt van Valerij. Kinézett az ablakon és kiszólt: »Muszja néni! Jó estét! Itt vagyok.«

– A maga fogadott fia volt? Megint visszajött?

– Igen, mi a háború előtt adoptáltuk, és minden rendben volt. Közvetlenül a háború előtt azonban a gyerek hirtelen eltűnt. A férjemmel együtt sokat bánkódtunk emiatt. Amikor pedig kitört a háború – a mi Valerijünk betoppant . . . Anyja alkoholista volt, a Nyevszkij proszpekt környékén laktak. Miért lett gyerekfejjel tolvaj? Volt arrafele egy ilyen kis tolvajbanda, ő pedig a befolyásuk alá került, s azért vették be maguk közé, mert a szeme éles volt. Mindjárt meg-

mutatom a fényképét. Olyan szórakoztató, vidám kölyök volt. Az iskolában azt mondták róla: vagy nagy betyár lesz, vagy híres ember. Egyszóval, nagy örömet szerzett nekem: »Muszja néni! Itt vagyok.« Mondtam neki: »Hát jó. De mit kezdjek veled?« Ő meg ezt a feltételt szabta: »Juttasson be, Muszja néni, kérem, az iparitanuló-iskolába, abba, amelyik itt van az András-székesegyház mellett. Csakis abba!« A középiskolából kicsapták a csínyjei miatt – nagy kópé volt. Akkor két tanárnőt fogadtunk melléje. Az egyik minden tárgyból foglalkozott vele – öregecske volt, több mint hetvenéves lehetett; a másik pedig – diáklány, ő számtanra tanította. A háború előtt a fiú eljárt hozzájuk, órákat vett, míg csak meg nem szökött. Hát ez a két tanárnő el volt ragadtatva tőle: olyan tehetséges gyerek, négy hónap alatt az egész évi tananyagot átvette! És most beállít, és kijelenti: én iparitanuló-iskolába megyek. És mindössze tizenkét éves volt. Felkerestem Anaskint, az intézet igazgatóját, ő közölte: »Nem vehetjük fel – túl fiatal, igazolás kell az iskolából.« Ő pedig iskolába nem járt. Akkor én elmentem Marja Konsztantyinovnához, és elmondtam, hogy be kell íratnom Valerijt az iparitanuló-iskolába, adjon igazolást arról, hogy a gyerek az iskolában mindent annak rendje-módja szerint elvégzett. Kiadta az igazolást, és hitelesítéssel is ellátta. – És – képzeljék – többször is elmentem ebbe az iparitanuló-iskolába, de mindig csak elutasítottak. Már valósággal sírva magyaráztam: »Nem édes fiam. A férjem önkéntesnek állt. Miből fogunk élni? Nagyon kérem, vegyék fel.« És sok-sok járkálás után egyszer hazamentem, Valerij már az ajtóban fogadott, és azt mondtam: »Hát köszönd meg nekem, Valerij: felvettek az iparitanuló-iskolába.« Szenvedélyes kölyök volt, és tudják, hogyan

fejezte ki a hálá ját? Hasra vágta magát a földön, és megcsókolta a lábamat! Máig sem felejtem el, menynyire örült.

Szóval, Valerijjal kettesben éltünk. Majdnem sarkig érő köpenyt kapott – kis termetű volt, hiszen tizenkét éves lehetett, oda pedig nagy fiúk jártak. Egy ízben a műhelyfőnök levélkét küldött nekem: beszélnie kell velem. Hát bementem. Azt mondja: »Az ön fiának valósággal arany keze van, csodálkozunk, milyen gyorsan és jól sikerül neki minden. De tudja (és kihúzta az asztalfiókot – az meg tele volt pénzzel!), mi elvesszük a kölyköktől a pénzt. Az ön fiától is. Szokott neki pénzt adni?« »Ugyan, honnan volna nekem pénzem? Nincs pénzem.« »Hát akkor tegye el, hatvan rubelt vettünk el tőle.« Kiderült, hogy azok az anyák, akiknek a gyermekeit evakuálták, gyakran az üzletben felejtették a retiküljüket és még az élelmiszerjegyeiket is – az iparitanuló-intézetből való fiúk pedig összeszedték. Valerij egyszer így szólt hozzám: »Muszja néni, nekem olyan remek összeköttetéseim vannak! Akar kását, halat?« »Honnan lehetnek neked ilyen összeköttetéseid?« – kérdeztem. Ő meg vállat vont: »Vannak. Én mindent el tudok intézni!« Egy ilyen lurkó ilyesmit mond nekem: »Én mindent elintézek!« Megkérdeztem tőle: hogy lehetséges ez? Hiszen manapság mindent jegyre adnak. És visszautasítottam. Egyszer meg beállított, s azt mondta (általában jól forgott a nyelve, még Hlesztakovon is túltett): »Muszja néni! Képzelje: bemegyek a tejboltba, és ott dolgozik Nyusa néni, a mamám barátnője. Megkérdi tőlem: Valerij, hogy kerülsz ebbe a kerületbe? Én itt lakom Muszja nénivel – feleltem. – No, és hogyan élsz? Talán ide fogsz járni hozzám tejért? Hozz magaddal üveget, én pedig teletöltöm tejjel . . .« Én meg

gyanútlanul adtam neki egy fél literes üveget. Ő elhozta a tejet, és majdnem az egészet meg is itta. Egyszer meg – akkor már piros szövetből széles vállapokat készített magának (hiszen mégiscsak kis kölyök volt), övszíjat fűzött a derekára, és kardot is csinált fából, háborúsdit játszott a kölykökkel az udvarban – azt mondtam neki: »Valerij, gyere haza, ki kell mosnom a nadrágodat. Vegyél fel másvalamit, amíg kimosom.« Fogtam a nadrágot – hát a zsebében tejjegyek voltak. Ezekre a jegyekre kapta a tejet, ennyi az egész! Gyermek-tejjegyekre! Odahívtam, és így szóltam hozzá: »Valerij! Gyermek-tejjegyeket találtam nálad. Hogyan válthattál ki gyermektejet? Van neked lelkiismereted, vagy nincs? Hogy becsaptál! Hogyan élhetek veled ezután?!« Összerezzent, és így felelt: »Jaj, Muszja néni, magával sehogy sem lehet zöld ágra vergődni.« »Ilyesmi soha többé ne forduljon elő!« – mondtam. – »Tudod, milyenek a kisgyerekek, mit jelent számukra a tej – a jegyek pedig nálad vannak.« »Találtam.« »És ha találtad. Ezek gyermek-tejjegyek.«

Beköszöntött a tél. Valerijnak volt egy pajtása, a földszinten lakott, amolyan tizenhat éves forma legényke. Mondtam a fiúnak: »Valerij, milyen jó volna, ha átmennétek a Néva jobb partjára. Ott állítólag még van krumpli a földeken, káposzta is akad. Hozhatnál káposztát, és valamit csinálnánk belőle.« Mire ő: »Rendben van, Muszja néni, kérem, elmehetek. Megbeszélem Koljával.« És vasárnap reggel elindultak. Zsákot adtam neki. És tudják, mennyire emésztettem magam, mert akkor ágyúzás kezdődött. Gondoltam: mit tettem? Káposztáért küldtem egy gyereket – és ott ágyúznak. Szidtam magamat. Nem találtam a helye-

met. Már öt óra, hat óra, hét óra volt – és ő nincs sehol. Nos, gondoltam, miattam pusztult el Valerij. És kilenc óra tájt egyszerre csak beállított. És olyan volt, tudják, akár a Télapó – azzal a zsákkal. És úgy hétrét görnyedt, úgy ballagott, mint egy jámbor zarándok. Mondtam neki: »Valerij, hát te élsz!« »Igen – felelte. – Nehéz volt. Motorcsónakon keltünk át, az öt rubelre nem volt szükségem (én adtam neki öt rubelt), tessék, itt van, Muszja néni.« Elvettem az öt rubelt. A fiú öt fej káposztát hozott. Én aztán ezt a káposztát besóztam. Egyszer lefekvéskor a gyerek például ezt mondta: »Muszja néni, ma nálunk gyűjtöttek a Vörös Hadseregnek. Huszonöt rubelt kellett adni.« Én meg szinte rémülten gondoltam: honnan van neki huszonöt rubelje? Hiszen én nem adok neki. Tehát lopta. Tehát valóban tolvaj maradt. Hallgattam. Egyszerűen képtelen lettem volna kimondani: elloptad és odaadtad a Vörös Hadseregnek . . .

Itt a rakparton (a Bolsoj sugárút mellett laktunk) volt valamikor az »Arany horgony« vendéglő, most pedig ez ennek az iparitanuló-intézetnek az étkezdéje lett. És Valerij egyszer azt mondta nekem: »Muszja néni, holnap a gyerekeknek huszonöt gramm csokoládét adnak – ekkorka darab csokoládét. De tudja, én nem szeretem ezt a csokoládét. Odaadhatom. Maga pedig szójaliszt rudacskát kap, én meg szörnyen szeretem a szóját. Ne cseréljük el?« Őszinte szívből örömet akart szerezni nekem. Egyszer azonban valóban meghökkentett: hirtelen beállított (és milyen kiéhezett volt! Bár négyszáz gramm kenyeret kaptak, nem tudott jóllakni, olyan kicsi, éhes volt, és már a háború előtt egészen kimerült a sok lótás-futástól – nem tudni, merre járt) –, hát szóval bejött a szobámba, és így szólt: »Mindjárt mutatok valamit.« Az inge alá nyúlt,

és előhúzott egy papírba göngyölt kis csomagot: »Muszja néni, el sem hiszi, mivel kínálom meg mindjárt! Vacsorára egy-egy *fehér* pirogot kaptunk. És én elhoztam magának, Muszja néni. Hozzá se nyúltam a piroghoz.« El tudják képzelni, milyen szíve volt ennek a kölyöknek, ennek a kis tolvajnak?! Mondtam neki: »Felezzük meg.« »Nem, nem, Muszja néni, én csak magának hoztam.« És valóban őszintén csinálta ezt! Ezzel a piroggal két megállónyi távolságot tett meg ez az éhes kölyök. Milyen ember lehetett volna belőle, ha nem pusztul el! Ez az eset valósággal megrendített... Egyszer csak eltűnt, nincs sehol, nem jön haza éjszakára. Bementem az iparitanuló-intézetbe: »Mondják meg, kérem, hol van Valerij? Talán elküldték valahová?« Azt felelik: »Tudja, Valerij néhány kölyökkel együtt – azok nagyobbak, tizenhét-tizennyolc évesek – a frontra szökött.« Így hát elszökött, és én soha többé nem láttam Valerijt.

– Ez negyvenkettő elején történt?

– Igen, még negyvenkettő telén. Többé nem láttam. A háború után is kerestettem, de eredménytelenül. A frontra szökött, eltűnt. Talán ágyútűzbe került, igen sokan vonatra szálltak, a vonatokat pedig lőtték, bombázták, s minden elégett. Így tűnt el Valerij. Ma is sírok, ha eszembe jut."

És még két év volt hátra...

Elmúltak a blokád leghosszabb hónapjai – az 1941/42-es tél és 1942 tavasza. Ezek ragadták el jobbára azoknak a leningrádiaknak az életét, akik a városban vagy valamivel később már az evakuációban haltak meg.

Leningrád nehezen lábalt ki a télből, a hidegből és az éhségből, mégis kilábalt. Most a tavaszi járványveszélyt kellett elkerülnie – el kellett takarítani az utcákról a holttesteket, a szemetet, mindazt, amit az éhség és a kimerült emberek tehetetlensége télen ott hagyott, el kellett takarítani – kimerülten, erőtlenül. A leningrádiak úgy indultak a város megtisztítására, mint a fronton a rohamra. Meg kellett tisztítani a házakat, az udvarokat, a lakásokat, nem volt szabad a gyógyíthatatlan, súlyos disztrófiától tavasszal vagy nyáron meghalni, és nem volt szabad engedni, hogy mások meghaljanak. Ekkor új veszélybe kerültek, a város ostromára számítottak. És a kegyetlen éjszakai és nappali belövések, a „területre" vaktában szórt, meg a villamos-megállókra, kórházakra, filmszínházakra zúdított, célzott lövések igazolni látszottak ezt...

„Igen, ezen a télen a halál nézett velünk farkasszemet, sokáig és merőn nézett – mesélte Olga Bergholc az életben maradt leningrádiaknak saját magukról, ahogyan a krízisről szoktak mesélni annak aki már túljutott rajta, de nem tudott bennünket megbűvölni, ahogy az óriáskígyó teszi kiszemelt áldozatával: megfosztja akaratától, és legyűri. A fasiszták, akik a halált küldték ránk, megint elszámították magukat."

A város úgy érezte magát, mint egy igen súlyos betegségből kilábalt ember: gyenge volt, de hihetetlen lelkierő és élni akarás feszítette.

„Egészségügyi nővérként dolgoztam a Bolsaja Puskarszkaja sarkán levő, 68. számú evakuáló kórházban – írja nekünk Vera Ivanovna Pavlova Tosznából. Sem víz, sem világítás nem volt, s majdnem mindenki már hasmenésben szenvedett az éhezéstől. És egy ilyen kórteremben a csaknem haldokló betegek egyszerre felkiáltottak: »Győztünk, gyerekek, hurrá, hurrá!« 1942 áprilisában lehetett, szerintem április 15-én. És mindenki, ahogyan csak tudott, az ablakhoz vánszorgott. »Hurrá! Győzelem!« Kiderült, hogy egy villamos csengője csilingelt, mert az egész télen a Bolsoj sugárúton veszteglő kocsi megindult. Ha látták volna, micsoda öröm kerekedett! Az erősebbek ezt mondogatták: »Ez már győzelem!« – s meggyőzték a többieket, magyaráztak . . ."

Egyes feljegyzésekből és naplókból kicsendül az 1942-es nyári napok elragadtatott ujjongása, amikor a napfény, a kései meleg áradata zúdult a városra, az ágakon zöld levélkék jelentek meg, és a fű kisarjadt a felszaggatott földből.

Éppen ilyen, mindent feledő, gondtalan öröm olvasható ki a tizenkilenc esztendős Galina Babinszkaja naplójából:

„*1942. június 27.* A város – mennyire szeretnék írni róla, a mi Leningrádunkról! Az, aki ezt a telet nem itt vészelte át, nem érezte, nem viselte el valamennyi nehézségét saját magán – az nem értheti meg,

mennyire örülnek a leningrádiak, amikor szülővárosuk újjászületését figyelhetik. Beszélni szeretnék erről, vég nélkül szeretnék beszélni, erről az életbe való visszatérésről. Jelenleg a város újjáéledése minden apróságon különösen szembetűnik. Az idegen szem nem veszi észre, az olyan szem, amely nem látta Leningrádot télen.

Az utcák és a sugárutak teljesen tiszták, zaj és csengetés veri fel őket. Milyen kellemes ezt a csengetést hallani, miközben az ember otthon ül az ablaknál, és dolgozik. És így, csengetve suhannak el a tisztaságtól csillogó ablaküvegek mellett a villamosok. Csupán néhány vonalon van forgalom, de mégis igazi villamos. A villamos sok életet mentett meg! Azelőtt az ellenkezőjét mondták. Igen, számunkra érthető ez a kifejezés: a villamos sok életet mentett meg!

A megállóknál tömegek. Az utcákon elfoglalt emberek sürögnek-forognak. De csinosan öltözött nők, férfiak, asszonyok, kisgyerekek is láthatóak. A színház előtti kis parkban különösen elegáns tömeg verődik össze: divatos frizurájú, szép cipőt viselő nők, elegáns ruhájuk a szivárvány színeiben pompázik, kitisztított öltönyt, mutatós cipőt hordó férfiak. De főként katonák. Néhány lányon kivételesen jól áll a köpeny – s valamennyi egészséges, pirospozsgás, vidám teremtés.

A mozik és a színházak pénztárhelyiségeiben, a Zenés Komédia Színházban sorok állnak. Az előadások kezdete előtt jókora tömeg verődik össze: azok a balszerencsés emberek, akiknek nem jutott jegy. A Pionír Palota kertjében Klavgyija Sulzsenko és Vlagyimir Koralli dzsesszhangversenye. Megnyílik az Üdülőpark. A filharmónia hangversenyeket rendez. Az utcákon kis csoport áll a kifüggesztett, legújabb újság

előtt. Az emberek bemennek az iparcikk- és az élelmiszerüzletekbe. Az eladónők tiszta fehér köpenyt viselnek. A polcokat tiszta fehér függönyök takarják. Az élelmiszereket mindenki időben és sorbanállás nélkül megkapja. Az utcasarkokon pedig cipőtisztítók ülnek. A fodrászüzletek tele vannak hölgyekkel, akik manikűröztetni és daueroltatni jöttek – és az üzleteknek saját petróleumuk van! . . ."

Hát így fogadták az életet a blokád telének elmúlta után! Ezekben az elbeszélésekben minden túlfokozott. De ez a túlzottság, ez az ujjongás, meghatottság, ez a csak jót látni és találni vágyás nem annyira 1942 tavaszát és nyarát mutatja meg, hanem inkább az elmúlt tél kegyetlenségét, az átéltek embertelen szörnyűségét.

Csoda volt, hogy megtisztították a várost, hogy az elgyengült kezek fel tudták emelni a feszítővasat, be tudták nyomni a fagyos földbe az ásót, meg tudták mozdítani a talicskát. Manapság, a távolból, mindez természetesnek látszik. Az emberek kimentek a házból, napról napra kijártak az udvarokba, az utcákra, a terekre, letördelték a jégkérget, eltakarították a piszok-, hulladék- és szennykupacokat, elszállították, megtisztították, lemosták . . . Olyasféle volt ez, mint a mostani áprilisi kommunista szombatok. Akkor azonban a munka eredményei még a leningrádiak körében is csodálkozást keltettek. Nem tételezték fel, hogy meg tudják csinálni ezt, hogy megbirkóznak vele. A kerületi pártbizottságok titkárai, a kerületi végrehajtó bizottságok elnökei tudták, hogy ezt el kell végezni, de arról fogalmuk sem volt, hogy a csontig aszott, gyengeségtől lankadt, kísértethez hasonló emberek miképpen birkózhatnak meg majd – kézi erő-

vel, mechanizmusok, gépek nélkül – ilyen óriási munkával.

Majdnem mindenki akkor átélte a blokádot, féltő gonddal őrzi azt az igazolványt, amelyet azoknak adtak, akik részt vettek a város kitakarításában.

Milyen volt az élet 1942 nyarán a városban?

A város melegedett. Az emberek ott álltak, ültek a napsütésben, igyekeztek átmelegíteni csontig átfagyott testüket. A hideg lassan, nagyon lassan vonult vissza. Júniusig a házak falai még hideget leheltek. A nap egyúttal fény is volt, amelytől elszoktak. Az emberek élvezték az élénk fényt, kitárták a furnérlemezekkel beszegezett, takarókkal, rongyokkal borított ablakokat. A nap kíméletlenül megvilágította a szobák belsejét. Kormos falak, mennyezetek. El nem tüzelt bútorok roncsai. Tüzelő céljára felszaggatott parkett. Kis vaskályha. Rongyok az ágyakon, a díványokon. Piszok, piszok, szenny, törmelék, üveg- és edénycserepek – a bombázás nyomai . . . A könyvespolcok kiürültek. A veszteség és a halál nyomai mindenütt előbukkantak. Hogy milyenek voltak a lépcsőházak, az udvarok! A tetőket átlyuggatták, kiégették a gyújtóbombák, átszakították a repeszdarabok. Valamennyi ablakból vaskályhák csövei meredeztek. A hó alól előbújtak az üszkös házak romjai, vázai . . .

Az embernek körül kellett nézni, hogy meglássa önmagát, és elborzadjon. Ez szükséges volt.

A város újjáéledt. Valahonnan erő támadt. Tűzifát, tőzeget gyűjtöttek a villanytelep számára. Eltűntek a vízért álló sorok, működni kezdett a vízvezetékhálózat, nem mindenütt ugyan, de azért a házak sorra vizet kaptak, legalább a földszinti lakások. Kinyíltak a fürdők, a mosodák. Cipőtalpakat kezdtek készíteni. Ócska autó- és repülőgépkerék-gumikból préselték

őket. Felújították a ruhákat, télikabátokat, öltönyöket varrtak. Sok mindent tettek. A belövések azonban folytatódtak. Meg a bombázások is. Az élelem nem volt elegendő. A szűkös fejadagokon élő, kimerült szervezet nem tudta teljesen visszaszerezni elveszített erejét, bár jóval többet adtak, mint télen. 1942. február 11-től kezdve a leningrádiak élelmiszeradagja már a következő volt: a munkások 500 gramm, az alkalmazottak 400 gramm, a gyermekek és az eltartottak pedig 300 gramm kenyeret kaptak, megkezdték a kása, a teavaj osztását; és ez mégsem volt elegendő, az élelem kevés volt, vitaminokra, zöldségre is szükség lett volna . . .

„– Az udvarunkban álló fán megjelentek az első levélkék. És az ablakból egyszerre csak észrevettem, hogy egy ember odalépett a fához, letépett és a szájába dugott néhány levelet, azután kinyitotta az aktatáskáját, és kezdte beledobálni a leveleket . . . Ez a fa most is ott áll udvarunkban, a házfal mellett . . ." *(Vera Jakovlevna Bokina.)*

A parkokban és a kertekben egyetlen pitypangot sem lehetett látni. Leveleiből levest főztek, húsos, nedvdús gyökereiből lepényt készítettek. A pitypangért egyre messzebb kellett kiutazni – Ugyelnajába, Ozerkiba. A tizenkét éves Marina Tkacsova ismeretség révén jutott be az állatkertbe, hogy ott pitypangot szedjen. Nem tudja elfelejteni azt, hogy 1942-ben, nyár elején, ott látott először élő vízilovat. Éppen az egyik szomszédasszony – aki meghívta a kislányt – mentette meg az állatot (lévén állatgondozó a víziló-házban). Ez is egy az igaz leningrádi legendák közül – Marina Alekszandrovna azonban, sajnos, részleteket nem tud. Csak a maga rémüldözésére és el-

ragadtatott örömére emlékszik, ahogyan elment a ketrec mellett, és megérintette a vízilovat, meg arra emlékszik, hogy azután a szomszédasszony kivitte a fűre, a pitypangokhoz. S még arra is emlékszik, hogy arra ment egy női alkalmazott, és mérgesen dohogott valamit erről a pitypangról, amelyet az idegenek hordanak szét. Bizonyára az állatkert vadjainak érdekeit tartotta szem előtt.

„A piacokon már különféle füveket árusítottak, száz gramm sóskáért 30–40 rubelt kértek, vagy pedig kenyeret kellett adni érte. Én csalánt vettem, és levest főztem belőle, legközelebb pedig paréjt főztem. Hogy mire kényszeríti az éhség az embereket – egyszer láttam, amint egy szolid, elegáns hölgy egyszer csak lehajol, és a füvet csipegeti, a szájába tömi, akár egy kecske." (Olga Jefimovna Epstein naplójából.)

Az emberek fürdőbe jártak mosakodni, rendbe hozták magukat, kitakarították a lakásukat, felásták a konyhakerteket, tűzifát gyűjtöttek – fokozatosan felkészültek a következő télre.

1942 júliusában *L. M. Filippova* olyan ajándékot kapott, amely számára a legdrágább volt: egy csomag paréjt. Ez abban az időben becses ajándéknak számított, itt azonban az is fontos, ami az ajándékozás előtt történt. Ljubov Mihajlovna még ma is izgatottá válik, amint ez az eset szóba kerül. A dolog pedig így történt. Télen levelet kapott a frontról. I. K. Kovbász írta, akivel együtt dolgozott a városi Komszomol-bizottságban. Azt kérdezte, hogyan lehetne segíteni a feleségén és a lányán. Filippova maga is 200 gramm kenyeret kapott – ugyan mit tehetett volna? De roppant energikus és fegyelmezett asszony volt,

nemhiába vezette ezekben az években mindvégig az Állami Közkönyvtár pártszervezetét.

„– Gondoltam, elmegyek Popkovhoz, a városi tanács vébéelnökéhez, Pjotr Szergejevicshez. De hogyan jutok be hozzá? Felhasználom a képviselői igazolványomat. Hiszen nem magamért megyek, hanem segítséget kérni. És valóban kiutalást állítottak ki a tambovi hűtőház címére: adjanak ki kétszáz gramm kétszersültet, egy kis tábla csokoládét, szárított burgonyát meg valamilyen kásafélét. Én kora reggel kerestem fel Popkovot a Szmolnijban, onnan pedig elmentem a hűtőházba. És olyan boldog voltam, hogy ennyi mindent kaptam! Csak még életben találjam Kovbász rokonait! (Ilja Kirillovics Kovbász egy zászlóalj politikai biztosa volt.) Eljutottam a Névához. Már beesteledett. Hogy megrövidítsem a távolságot, nem a hídon mentem keresztül, hanem a Néva jegén át, volt egy ösvény, amely az Alekszandrovszkij-kerthez vezetett. Szörnyű hóvihar kerekedett! És tudják, ez volt a legborzasztóbb pillanat az életemben. Csomag van nálam, benne csokoládé, a Néva jegén megyek, és már-már összeroskadok. Csak hogy meg ne egyem! Ezt az érzést most semmilyen szavakkal nem tudom tolmácsolni. Szörnyű história. Csokoládé és szárított krumpli volt nálam, és nekem el kellett vinnem . . . Értik? Megyek a Néva jegén, hóvihar tombol, azt gondolom, már nem jutok el a célomig. Magam sem tudom, hogy nem őrültem meg akkor. És én mégis megyek, megyek, megyek. Itt van a Lenin utca. Megtalálom azt a bizonyos házat. Felballagok a második emeletre. Keresem a szobát, amelyben laknak (társbérleti lakás volt). Belépek. És egy csapásra megkönnyebbültem, hogy sikerült eljuttatnom a csomagot.

– Önmagával nehezebb volt harcolni, mint a hóviharral?

– Ezt nem lehet elmondani. Szörnyű volt. Amikor átléptem a lakás küszöbét, megkönnyebbültem attól, hogy mégis elhoztam a csomagot. Éppen olyan éhes, éppolyan beteg voltam, mozogni sem bírtam, de már boldog voltam. Gondoltam: csak éljenek! Beléptem – az egyik oldalon ágy, a másik oldalon is ágy. Megkérdeztem: »Kszenyija Petrovna? Ljuszja?« Válaszul Kszenyija Petrovna gyenge hangja és a kislány erősebb hangja hallatszott. »Üdvözletet hozok apától!« Hát, tudják, mi volt ott! Nemcsak azért voltunk boldogok, mert sikerült leküzdeni a nehézségeket! Én előszedtem a soron következő széket meg néhány, megmaradt könyvet, befűtöttem a kis vaskályhába, vizet tettem fel forralni. Ők persze felkeltek. Leültünk a kályha mellé. Ők kínáltak, s én már restelkedés nélkül ettem, mert hát éhgyomorral nem jutottam volna el a Lenin utcától a Közkönyvtárig. Ez nagyon szerencsés eset volt. És szerencsére mindketten életben maradtak. Aztán sikerült elküldenem őket a Nagy Földre, evakuáltattam őket, szintén a városi pártbizottság útján. S akkor kaptam a legdrágább ajándékot a blokád idején. Hazamentem, hát egy óriási csomagot találtam Ljubov Mihajlovna Filippovának címezve. Pontosabban: ez tavasszal volt, amikor ők már talpra álltak és erőre kaptak. Azután küldtem őket a hátországba. Azt a kis élelmiszeradagot megosztották, és mind a ketten életben maradtak. És már a Kresztovszkij-szigeten laktak, úgy-ahogy talpra álltak, paréjt szedtek, és negyvenkettő tavaszán egy nagy csomagot hoztak nekem, meg egy megható hangú levelet. Micsoda kotletteket készítettünk abból a paréjból! Micsoda lakomát csaptunk! Hiszen ők már

mind a ketten szinte haldokoltak – a kislány és Kszenyija Petrovna. És úgy vélem, mégis csak az az élelmiszeradag mentette meg őket, amelyet én akkor elvittem nekik, s ők lassanként megették. Még valamilyen pitypangra is emlékszem, amelyet szintén ettünk. A legfontosabb azonban: a paréj. A pitypangból saláta készült, a paréjból pedig kitűnő kotlettet lehetett csinálni. Pompás ajándék volt!"

Z. A. Ignatovics meséli:

„– Az első tavasszal, negyvenkettőben, mihelyt a fű kisarjadt, az emberek szinte állattá változtak: mindenféle füvet letéptek és megettek. Leningrádban egyetlen fűszál sem maradt a kerítések tövében. Egyszer kimentem az egyik munkatársnőmmel, Szofja Hatanovával a Botanikus-kertbe, meg akartuk beszélni az ottaniakkal, hogy mindenféle füvet küldjenek el hozzánk vegyelemzésre. Hiszen tisztázni kellett, hogy melyik fű mérges, és melyik nem. A Botanikus-kert kapuja lakatra volt zárva. Becsengettünk. Amikor beléptünk, hát embermagas angyalgyökért láttunk! Istenem! Arra kértek, várjuk meg a tudományos munkatársat. Mi pedig enni kezdtük ezt az angyalgyökeret – és nagy élvezettel ettük.

– Az angyalgyökér – fű?

– Fű. A levele a sárgarépáéhoz hasonlít. És alaposan belaktunk ezzel az angyalgyökérrel. Senki sem nyúlt hozzá, sehol egy lélek, s mi ettünk. Amikor odajött hozzánk Nyikityin – mi, persze feszengtünk. Megállapodtunk, hogy ők majd elküldenek hozzánk füvet vegyelemzésre. Megkérdeztük: szabad-e angyalgyökeret szednünk? Ő így felelt: »Hiszen ez gyomnövény.« Mire én: »Sebaj!« És mi ketten megtömtünk

vele két táskát, és visszamentünk a laboratóriumba. Jóllaktunk, boldogok voltunk. Olyan élvezettel ettük ezt a gyomnövényt; fülig belaktunk angyalgyökérrel!"

„1942. június. Szervezetünk napról napra gyengült, bár a kenyéradagot növelték, én már napi 400 grammot kaptam, de csak még éhesebb lettem ... A bombázások, belövések, légiriadók folytatódtak, de jó volt, hogy melegedtünk a napocskán, akár a legyek ...

1942. július. Az utcán meleg van. A fák zöldek, a fű kisarjadt. Anyával és másokkal együtt a temetőbe mentünk, valamilyen gyökeret gyűjtöttünk, megfőztük és megettük. Csalán és fű alig akadt, mivel az éhes emberek mindent összeszedtek már ennivalónak ..." (Julija T. naplójából.)

Az idő tájt Julija T. pénztárosnőként dolgozott egy étkezdében. Amikor munkájáról beszél, megemlíti, mi volt akkor az étlapon, s milyenek voltak a körülmények:

„200 grammos jegyre szárított tengeri káposztából főtt levest és élesztőlevest adtunk, kását adtunk, ráadásul pedig olajpogácsa-felfújtat a számozott jegyekre.

... A tányérokat kinyalják ... Este a levágott jegyeket százasával papírra ragasztottam fel ... De először nem volt mire. Nem volt papír. Újságra vagy régi kottára ragasztottuk fel, amit valaki hozott."

Ahány elbeszélés, annyiféleképpen a többitől eltérően érzékeli 1942 tavaszát. Az emberek különbözőképpen lábaltak ki a blokádgyűrűben eltöltött télből, különbözőképp éledtek újjá. Nem mindenki szerezte vissza a hitét.

Érdekes volt elővenni azt a naplót, amely vala-

mennyi közül a legteljesebb: hogyan fogadta G. A. Knyazev a maga „kis körében" 1942 tavaszát és nyarát. Feljegyzéseiből fáradtság érződik; állandóan bátorítja, biztatja magát, de ez egyre nehezebben sikerül.

„1942. május 26. Uhtomszkij fiziológus, akadémikus egészségi állapota rossz. Elhanyagolt skorbutja következtében gangréna kezdődött nála. Az orvosok reménytelennek tartják állapotát. Kracskovszkij akadémikus egészségi állapota folyton változik – imbolyog, akár a gyertya lángja. A napokban konzíliumot tartottak nála. A város legjobb orvosai ügyelnek rá.

Június 3. Levéltárunk mellett összetörtek egy kaput tűzifának . . . Egyes »vadászok« kifűrészelik a padlás gerendáit . . . A leningrádiak mindennapi élete számára a legszörnyűbb kérdés: hogyan vészeljék át a következő telet?

Június 12. Szemem láttára pusztul éhen Matrjona Jefimovna, volt háztartási alkalmazottunk, akit ideiglenesen felvettem. Eltartottnak járó élelmiszerjegyet kap. Ma egészen elfeketedett az arca. Bevallotta, hogy az éhezéstől hasmenése van."

Knyazev teljes erejéből igyekszik megőrizni tárgyilagosságát. Gondosan feljegyez minden jó dolgot, mindenféle sikert, az élet újjászületésének ismertetőjeleit.

„Június 22. A Rumjancev téri parkban az ágyásokban kicsíráztak a veteményes . . . Mostanában egyáltalában nem találkozom halottakat szállító járművekkel – sem kézikocsival, sem autóval. Valószínűleg nem abban az időben viszik őket, amikor én a hivatalba megyek. Jó néhány olyan embert látok – fiatalab-

bakat is –, akik nagy üggyel-bajjal mozognak, sőt, egyesek a házfalba fogóznak.

Házunkkal szemközt, közvetlenül a parton, a nők továbbra is futóárkokat ásnak.

A városban, legalábbis az én szakaszomon, az én kicsiny körömön belül, nagy tisztaság van; mindennap felseprik az utcát. A házmesterek egytől egyig nők. A Képzőművészeti Akadémián ma egy mázoló beüvegezte az egyik ablakot.

Június 28. Nagyon zaklatott vagyok. Szevasztopol környékén szüntelenül elkeseredett harcok dúlnak... Tovább írjam-e a naplójegyzeteimet? Nagyon is nyomasztóakká válnak.

Számunkra, kortársak számára, nem látható minden, az pedig, amit látunk, talán egyáltalán nem az, aminek be kell vonulnia a történelembe. Szükségesek-e az olyan feljegyzések, mint az enyémek, nem nagyon egyoldalúak, szubjektívek-e?... És én mégis tovább írok. Már számtalanszor kifejtettem, hogy én a nagy események kortársaként, nem pedig aktív résztvevőjeként készítem ezeket a feljegyzéseket. Kötelességem elvégezni a magam dolgát, és el kell végeznem – addig kell jegyzeteket készítenem, ameddig képes leszek írni.

M. F.* katasztrofálisan fogy. Nincs elég élelmiszerjegyünk. Nem kapunk fejadagot. Feketeáron pedig semmit sem tudunk vásárolni. Összeszorítom a fogamat, és farkasszemet nézek a sorssal...

Kénytelen voltam félbeszakítani az írást. Lövedékek szálltak el süvöltve, sivítva a háztető fölött, és valahol a közelben robbantak. Odamentem az ablakhoz. Az udvarban levő kiskertben gyerkőcök turkál-

* M. F. – Marija Fjodorovna: G. A. Knyazev felesége. Az ő szívessége folytán olvashattuk el elhunyt férje naplóját.

nak a homokban, valaki korsóval a kezében megy. Fényesen süt a nap, az ég majdnem felhőtlen. M. F. szerencsére éppen az imént hazajött. Együtt vagyunk. Ugyan miért aggódjam? Folytatom.

Megint szörnyű gondolataim támadnak ... Nehéz helyzetbe kerültünk fejadag híján. M. F. rosszul érzi magát.

Harcolok. És harcolni fogok. Most elindulok, hogy ellenőrizzem az ügyeletes szolgálatot a levéltárban. Kötelességemet mindvégig teljesítem ..."

1942 tavaszát és nyarát G. A. Knyazev és a tizenkilenc esztendős Galina Babinszkaja különféleképpen érzékelte. Eleinte úgy látszik, mintha két, teljesen különböző városról volna szó. Vagy a blokád más-más időszakáról. De mihelyt az ember alaposan átgondolja, szemügyre veszi – kiderül, hogy nem cáfolják egymást, sőt nem is mondanak ellent egymásnak. Ez is, az is – igaz. Minden attól függött, ki nézte, milyen szemmel. Néhány különböző képet kell egymásra rakni, hogy megjelenjék előttünk az 1942. évi, lassan újjáéledő Leningrád, ahol még meghaltak azok, akik képtelenek voltak kiheverni a disztrófiát, és ahol a kertekben, a parkokban, a sétányokon minden talpalatnyi földet veteményeskertnek ástak fel, műveltek meg. Meg lehet érteni Galina Babinszkaját, amikor minden apróságot eltúlozva látott. Két-három szembejövő, szandált és nyári ruhát viselő nő már esemény, reménység, szerencsés előjel volt. A cipőtisztító ember elragadtatást keltett. S meg lehet érteni G. A. Knyazevet, aki jól tudta, hogy a blokád folytatódik, Leningrádot továbbra is közvetlen közelből árasztják el tűzzel az ellenséges lövegek, s következik a blokád második tele, az erő pedig fogytán.

És D. Lozovszkaja, tizennégy éves iskolás lány hangulatát is meg lehet érteni: olvassunk bele naplójába:

„*Június 21.* Holnap lesz a háború évfordulója. Ma négy órán át algebrával foglalkoztunk, de nem tudom, mi lesz a vége, attól félek, hogy megbukom. Ebéd után moziba mentem, a »Másenyká«-t láttam. Azt mondhatom, ez a film semmi különös, nem több... Annyira félek az algebrától, el sem tudom mondani.

Június 26. Vége a megpróbáltatásoknak! Irodalomból jót, mértanból négyest kaptam. Nagyon örülök, mert tegnap, tanulás helyett, Aszjával sétálni mentem. Egyébként a Pionír Palota kertjébe nagyon rendes fiúk járnak, Roma és Ljova. Együtt voltak Aszjával egy üdülőben. Mind a ketten nagyon tetszenek nekem. Általában remek fiúk: műveltek, udvariasak, jól öltöznek, semmi kivetnivaló sincs rajtuk... Reggelire két, szójából sütött kenyeret kaptunk gyümölcskocsonyával, egy pohár édes kávét és 100 gramm kenyeret. Nagyon ízletes volt. Ebédre borsóleves volt, valamilyen hal, metélttésztával, harmadik fogásként pedig egy kis pohár gyümölcslé meg 200 gramm kenyér. Vacsorára szójából készült felfújtat adtak paradicsommártással, egy pohár édes teát (szaharinnal) és 100 gramm kenyeret."

És emellett másvalami. Marija Ananyevna Selivanova odaadta nekünk a fényképét. Megmutatta, és maga is megrémült:

„Nézzék meg, milyen a hajam és az arcom – szakasztott mint egy halotté. Lám, micsoda copfjaim voltak, az éhezéstől pedig lassanként kihullott a ha-

jam. Meg is mondtam a barátnőmnek: levágom a hajamat, mire kell nekem. Nem volt szappan, semmi sem volt... Ez negyvenkettőben, ősz felé lehetett. Utoljára kibontottam a hajamat, és akkor ő lefényképezett. Figyeljék csak meg, milyen ijesztő az arcom."

A sok tanúvallomás közül nemcsak a hasonlókat válogattuk ki, hanem a különbözőket, nem egyezőket, ellentmondóakat is. Nem akartuk kiszűrni belőlük az átlagost. Az átlagos nem egyenlő az igazzal.

Mind a négy evangélium ugyanazt beszéli el. Négy szerző egy és ugyanazt a sorsot, ugyanazokat az eseményeket írja le, de mindegyik a maga módján. S ha ezeket a műveket úgy fogadjuk el mint irodalmi alkotásokat, akkor ez a kérdés merül fel: miért létezik egymás mellett ez a négy elbeszélés? Miért nem gyengül, nem csökken az olvasó érdeklődése egy-egy evangélium végén? Minden következő egyre kevesebb információt, egyre kevesebb újat nyújt. A szerzők ismételnek, bár mindegyiknek megvan a maga sajátossága – a saját stílusa, a maga tényei, látásmódja. És mégis, ez a négy elbeszélés együttvéve értékesebb, mint külön-külön. Valamilyen szilárd egységet alkotnak, valamennyi ismétlés ellenére, a különféle értelmezések ellenére... De talán éppen ennek következtében? Mintegy támogatják, segítik, megvilágítják egymást – s az egyik nem zavarja, hanem megerősíti a másikat. Miféle kölcsönhatás megy végbe közöttük? Ez a titokzatos, bonyolult kölcsönös befolyásoltság nem fér bele az ismert irodalmi törvényekbe. Amikor Renan a négy evangélium és a számára ismert, egész, erre vonatkozó irodalom alapján próbálta megírni a *Jézus életé*-t, akkor olyan mű született, amelyből

hiányzott a művészi erő. Ugyanilyen sors érte utol L. N. Tolsztoj *Evangélium*-át is, amely valamiféle összefoglaló, pontosabb alkotás kívánt lenni. Ez a példa tanulságos számunkra . . .

A halhatatlan, örök Marija Ivanovna!

Marija Ivanovna a lakásbérleti szövetkezet dolgozója pedig – emlékeznek rá, az önvédelmi csoport parancsnokára? – voltaképpen még mindig ott van, a maga „lakótömbobjektumai" mellett... És memóriája ma is a házak és a barakkok között csapong, s bennünket is odacipel magával, ahol nagy robajjal és füst közepette lövedék robbant, vagy ahol – éppen ellenkezőleg – gyanús csend volt, vagy ahová a családja hallgatása miatt aggódó frontkatona levele ügyében sietett...

M. I. Dmitrijeva manapság kertészkedéssel foglalkozik, látogatóba várja nyárra a kisunokáit („két csodaszép iskoláslány!"), leveleket ír a lányának, aki repülő-férjével Északon lakik, a helyi újdonságokat tárgyalja meg a szomszédasszonyokkal... Blokádemlékezete azonban a legcsekélyebb ösztönzésre is visszaröppen *oda*, a „lakótömbobjektumokhoz."...

„– Itt nálunk heves tűz volt, a Svecov utca harmincnyolcas számú házat érte. Illetve így történt: eleinte – nekünk legalábbis úgy rémlett – heves tüzet zúdítottak ránk, amikor pedig »katyusákat« helyeztek el itt, akkor aztán amúgy igazában elkezdődött... Van itt egy fémhulladék-feldolgozó üzem, iparvágányt építettek hozzá, és ott állították fel a »katyusákat«... Gyorsan kigurították, a célra irányították őket, tüzeltek. Aztán elmentek – mi meg ott maradtunk. És a németek minket lőttek. Úgy tüzeltek, hogy a házak teljesen romba dőltek. Ez a dolog, ha nem tévedek, körülbelül március hónapban történt. Nappal volt.

Emlékszem, már megreggeliztem, elindultam az irodába. Vad tüzelés kezdődött. Eljutottam az irodáig. És nem emlékszem, ki kiáltott fel akkor: »Marija Ivanovna! Romba dőltek a házak!« Egy lövedék a harminchármas számú házba talált. Bizony, nehezen lehetett megközelíteni. Elindultam. Elindultam, és eljutottam oda. Elég messze volt, a Tyentyelevka mellett, a ház az út mentén állt. Megkérdeztem, bementem. Hogy miféle stílusú épület volt, nem tudom – mindkét oldalt szobák, a középen pedig átjárófolyosó. Mintha építők laktak volna ott, vagy valami efféle.

– Munkásszállás?

– Igen, mint a munkásszállás. És nem lakások voltak, hanem csak szobák. Ezen kívül egy hosszú folyosó. A ház egyemeletes. Nos hát, én végigmentem a földszinten – sehol senki. Bekopogtam itt is, ott is, minden zárva. Akkor felmentem az emeletre, ott meg egy közfal szét volt verve. A ház ugyanis fából épült, és amikor a lövedék a felső födém sarkába vágott, a gerendák úgy felágaskodtak, akár a kártyalapok. De csak az egyik sarokban, másutt minden rendben volt.

– De azokban a bezárt szobákban, ahová bezörgetett, ott talán emberek voltak?

– Én is ezt gondoltam, csakhogy senki sem válaszolt. Aztán, amikor már visszafordultam (a tüzelés azonban még nem ért véget, s a repeszdarabok süvítve csaptak be a házba), és kifelé tartottam, valami állati üvöltést hallottam – nem emberi hang volt, hanem mint amikor vadállat üvölt, amellett heves, erőteljes. Megálltam. Aztán kimentem az utcára, és felnéztem: melyik szoba lehet az, és mennyire romos? Hallgatózni kezdtem: honnan hallatszik ez a hang? Megállapítottam, hogy éppen egy szétrombolt lakás-

ból. Felmentem, odaléptem az ajtóhoz, s füleltem, mi van itt. Az ajtó azonban olyan szorosan be volt zárva, hogy még egy cseppet sem lehetett megmozdítani. Ekkor odaszaladt hozzám egy kamaszfiú, tizenöt-tizenhat éves lehetett. Nagyon szeretném megtalálni, viszontlátni, Jurij Lebegyev a neve. Megjegyeztem. A szülei már régen a hátországba költöztek. Bátyja, aki pilóta volt, a frontra ment – mindezt tőle tudom. Jurij pedig vasutasiskolába járt. Az emeleten laktak (az ő szobájuk is teljesen elpusztult). És a fiú most betoppant valahonnan. (Később, amikor az iskolájukat evakuálták, Jurij gyakran eljött hozzánk segíteni – oltotta a gyújtóbombák okozta tüzeket, meg mindenféle mást is csinált.) Nos hát, megkérdeztem tőle: »Ugyan hol kiabálnak? Ki lakik itt? Valamennyi ajtón bezörgettem – de mindegyik zárva.« Ő így felelt: »Hiszen ez Duszja!« A gyerek a ház minden lakóját ismerte. »De hogyan jutunk be? – kérdeztem. – Az ajtó nem enged.« Erre így szólt: »Várjon csak, Marija Ivanovna, azonnal jövök.« Amolyan fürge, cingár legényke volt. A túlsó oldalra került: innen tüzeltek, ő meg a másik oldalon megkerülte a házat és közölte: »Bemászom ezen a lyukon, amelyet a lövedék vágott.« Én óva intettem: »Vigyázz, óvatos légy: repeszdarabok lehetnek ott.« Átmászott. És kikiáltott: »Marija Ivanovna, itt vagyok!« Az ajtót semmiképp sem tudtuk volna kinyitni. Kiderült, hogy a becsapódó lövedéktől ráborultak a bútorok. Volt ott egy nagy ruhásszekrény, és az dőlt rá az ajtóra. Nos, Jurij félretolta ezt a szekrényt, kinyitotta az ajtót, és én bementem. Hát ott, tudják, valóságos mész- és krétaporfelhő gomolygott! Mert az egész vakolat lehullott. Kupacokban állt a vakolat! Nos, amikor egy kicsit leülepedett, észrevettem, hogy egy

ágy van ott. Egészen elborította az omladék, aztán meg dívány vagy pamlag is állt a szobában – az is teljesen elborítva. És mindenütt deszkák hevertek szanaszét. Várj, Jurij – mondtam –, ne mozdulj. Mert valamilyen vinnyogást hallottam, amolyan vinnyogásfélét, talán macska szorult az omladék alá. Mondtam: »Várj, Jurij, óvatosnak kell lennünk.« Nos – és akkor hirtelen megint üvöltés hallatszott! Egy nő ordított, aki eszméletlenül, sebekkel elborítva, az ágy alatt feküdt! Valahogyan az ágy alá szorult. Amolyan alacsony vaságy volt, és ő alápréselődött.

– Talán elbújt a belövés elől?

– Talán bemászott, de inkább a légnyomás taszíthatta oda. És megint felordított, ugyanolyan szörnyű hangon. Csak ezért vettük észre, hogy van ott valaki. És akkor hirtelen megint vinnyogás hallatszott – mint a macskakölyök hangja. Nem is tudtuk, hogyan fogjunk hozzá. »Jurij, lehetőleg minél óvatosabban járj – mondtam –, mert agyonnyomhatod.« Tudják, lábujjhegyen lépkedtünk a padlókockákon, a vakolatkupacokon keresztül.

– Amelyek az ágyon hevertek?

– Nem, az ágyra nem léptünk rá. Ezek a padlón voltak. Aztán, szóval az asztal következett . . . Középen állt, de semmi sem maradt belőle, csak a deszkák. Odaléptem, s ahogy megfogtam, hát a középső deszka magától felemelkedett. Csodálkozva vettem észre (becsületszavamra, magam sem tudom, hogy nem némultam meg mindjárt!): mintha egy gyerek feküdne ott. De piszkos, valahogy csupa agyag meg mészpor, és nedves!

– Meztelen volt? Újszülött?

– Igen, persze hogy újszülött, az imént bújhatott ki az anyaméhből. És tudják, maga után vonszolta

a köldökzsinórt. Az anyától, az ágy alól, ezen az egész omladékon keresztül . . . Borzalmas volt! Soha az életben nem láttam ilyesmit. De akkor – magam sem tudom, hogyan – nyomban feltaláltam magam. »Jurij, keress vizet – mondtam. – Vizet és ollót!« Jurij elszaladt. Futott, futott (az ő lakásuk is az emeleten volt), és ezzel tért vissza: »Marija Ivanovna, ollót nem találtam. Kést hoztam meg ezt a kancsót, fenyőpárlat van benne.« »Nos, ezt bizonyára forralt vízzel öntötték fel. Semmi vész.« Az ágyon pedig, tudják, olyan szép kötött takaró volt. Nos, én ezt kirántottam az omladék alól, és a szegélyét letéptem, hogy átkössem a csecsemő köldökét. Az egészet kiráztam – más választásunk nem maradt, semmi más nem akadt. Odamentem, ezt a takarót ráborítottam a kicsire – és átvittem őt a sarokban álló ágyra. Bebugyoláltam a kicsit. Az vinnyogni kezdett. Fuldoklott a piszoktól, sírni nem tudott, hát – tudják – csak vinnyogott, mint egy macskakölyök. »Nos, a köldökét elkötöttem – mondtam –, most el kell vágni, hogy ne vonszolja maga után a köldökzsinórt.« De azt sem tudtam, mennyit hagyjak meg belőle. Bizonyára úgy nyolc centit hagytam meg.

– Azelőtt sohasem segédkezett szülésnél?

– Sohasem, ugyan hogy is lett volna módom ilyesmire! Nem segédkeztem, sőt soha nem is láttam ilyesmit. Nos, késsel levágtam a köldökzsinórt. Átkötöztem.

– És Jurij segített?

– Jurij pedig ezt mondta nekem. Amikor rászóltam: »Most kihúzzuk onnan a beteget« – ő így felelt: »Marija Ivanovna, szégyellem.« »Mit beszélsz! Hiszen két életet mentünk meg! És te szégyenről beszélsz! Hát akkor mit szóljanak az orvosok? Mi ütött beléd?

Semmilyen szégyenről nem akarok hallani!« És a fiú nekilátott, hogy segítsen. Szóval, bebugyoláltam a kicsit, aztán megkértem Jurijt: »Most önts nekem vizet!« Ő pedig öntött a kancsóból. Én becsavartam ugyan a csecsemőt, a takaró egyik végét azonban kint hagytam (hiszen az hosszú volt), és ő éppen erre a végére öntötte. Nekiláttam, hogy megtisztítsam a csecsemő száját, hogy lélegezni tudjon. És akkor aztán igazi hangon sírni kezdett. Mert addig fuldoklott a piszoktól. Az ágyon megtisztítottunk egy kis helyet. Letettük a csecsemőt. Elhallgatott. »Nosza, húzzuk ki az anyát.« De hogyan? Kiderült, hogy amolyan nagydarab, erős asszony volt, amellett a copfja kibontva, kifonva; térden alul érő, hosszú haja volt – szép szőke haja. Istenem! Húztuk, egyre csak húztuk kettesben. Az asszony feje pedig csupa seb volt, nyilván repeszdarab találta el. És a haja rátapadt, véresen, piszkosan. És mihelyt megmozdította a fejét, heves fájdalmat érzett: ezért kiabált. Mondtam a fiúnak: »Tudod mit, Jurij, megbocsátja majd nekünk, ha élve marad. Vágjuk le, hogy ne zavarja.«

– A haját?

– A haját. És én késsel levágtam azt a véres fürtöt. De a többit meghagytam. Azt pedig, ami odatapadt – levágtam. »A kórházban majd megmossák« – mondtam. Nos hát, kihúztuk az asszonyt. Kihúztuk – de eszméletlen volt. Csak nagy ritkán ordított fel, tudják, egyenesen tigrishangon. Borzalmas volt! És mi odahúztuk a díványhoz. Ezeket a padlókockákat, tudják, mind eltakarítottuk onnan. Most már akadálytalanul jártunk, mert megtisztítottuk magunknak az utat. Odacipeltük a díványhoz, de sehogy sem tudtuk ráfektetni. Az egész piszkot magával vonszolta. A méhlepénye nem távozott el, egyáltalán nem, értik?

»Jurij, tartsd. Egy kicsit felemeljük. Csak tartsd, dugd alá a térdedet. Én pedig megpróbálom megfordítani.« Mégis lefektettük! De alighogy sikerült lefektetnünk, és még felszedegettük a holmit, egyszerre csak egy lány szaladt oda. »Marja Ivanovna – kiáltotta –, Marja Ivanovna! Hát maga él?« A riadóról egészen megfeledkeztünk. Hiszen az nem ért véget, torkolattüzek villantak, repeszdarabok süvítettek! Muszja volt – a vezetékneve Szmirnova. A harminchatos számú házból. A lakás ajtószámára nem emlékszem. Fiatal kislány, bizonyára olyan korú, mint Jurij, talán tizenhat éves lehetett. Mondom neki: »Élek, Muszenyka, élek.« És még ezt is hozzátettem: »Azonnal autót kell hívnunk. Menj vissza a telefonhoz. Óvatosan haladj!« »Én óvatos vagyok. De maga még óvatosabb legyen, hiszen a német folyton idepörköl!« Aztán meg közölte: »Marja Ivanovna! Még a hatvanhetes számú ház is romba dőlt a Tyentyelevkán, egyetlen lövedék találta telibe, és összedőlt egy kályha.« Ott meg csupa beteg feküdt, s az a nagy, gömbölyű kályha a lábukra esett! Valamennyien meghaltak. Mondtam a kislánynak: »Muszja, nekünk itt kell mindent elintéznünk. Hívj autót. Mondd meg, hogy szülő nőről van szó, akkor gyorsabban kijönnek.« Hát valóban nagyon gyorsan jöttek, még amúgy igazában rendet sem tudtunk csinálni, máris megérkezett az autó. Átadtam mindkettőjüket.

– Sem a vezeték-, sem a keresztnevére nem emlékszik?

– Az asszony keresztneve Duszja volt. De a vezetékneve? Ha megtalálja ezt a Jurijt, Lebegyevet – ő biztosan tudja. Hiszen egy házban laktak. Ő odafent az első emeleten lakott. Ő jól tudja. Talán ilyesmi, hogy ... Nem, nem akarom kimondani, mert még el-

ferdítem, inkább nem mondok semmit. Később érdeklődtem. Illetve, hogyan is történt? Nem érdeklődtem, hanem egyszer behívtak a Kultúrházba (ez bizonyára már két évvel az egész után lehetett, a háború után). Szóval hívattak a Kultúrházba, és arra kértek, meséljek el néhány epizódot. Gyorsírónők jegyezték. S amikor befejeztem, hozzátettem: »Bizony nem is tudom: megnézni is elfelejtettem – hogy kisfiú vagy kislány volt-e. Nagyon sajnálom. És azt sem tudom, hogy él-e.« Akkor felállt egy asszony, és így szólt: »Marija Ivanovna! A kisfiú él, és az anyja is él. Amikor kijött a kórházból, szobát utaltak ki nekik. Sokáig feküdtek a kórházban, valahol a Petrográdi kerületben, a Csornaja Recska környékén.« Hát én nem találtam meg őket. Folyton írni akartam a jószolgálati irodának – ők talán rájuk akadtak volna.

– És Jurij hová tűnt aztán?

– Jurijról sem tudok. Amikor minden véget ért, nyoma veszett. Bizonyára lakást kaptak. Jurij Lebegyev a neve. A bátyja: pilóta. Apját és anyját evakuálták."

Amikor a bűnök súlyától összeomlott a létre sem jött „ezeréves birodalom", és a fasiszta Berlint közvetlenül fenyegette a bekerítés és az ostrom – a kishitűeket és sopánkodókat korholó Hitlernek egyszerre csak eszébe jutott Leningrád. Himmler pedig, aki a „Visztula" hadseregcsoport parancsnoka lett, körlevélben példaként idézte Leningrádot a lakosok magatartására, a város védelmére, arra, hogy bevehetetlen erődöt hoztak létre. A körlevél ezzel a mondattal végződött: „A lakosság gyűlölete teremtette meg a védelem legfontosabb mozgatóerejét."

Milyen „tudományos" hidegvérrel igyekeztek ők

megfojtani, kiirtani, eltörölni a föld színéről Leningrádot! De nem sikerült. Most pedig a saját fővárosukat kellett „tudományosan" (a leningrádi tapasztalatok figyelembevételével) megmenteni. Csakhogy az ő kannibáli „tudományuk", legkörültekintőbb parancsaik sem ott, sem itt nem tudták megoldani a feladatot, nem tudták győzelemre vezetni őket. Több kellett, mint ez az erkölcstelen rettegés a leszámolástól, mint a rettegés a saját életükért. Olyasvalami kellett, ami erősebb mindenféle parancsnál, az éhség minden kínjánál. Ami erősebb a rémületnél és a halálnál is. Éppen az, ami a leningrádiakat éltette, ami a szovjet emberek akaraterejét és hősiességét táplálta Moszkva alatt, Szevasztopolban és Sztálingrádban, a partizánharcok színteréül szolgáló vidékeken és köztársaságokban: s ez a nagy, magasztos emberi igazság és az utolsó leheletig vívott harc jogossága.

Marija Ivanovna, a halhatatlan, örök Marija Ivanovna nem adta meg magát. Azok adták meg magukat, akik bombákkal, lövedékekkel igyekeztek megölni őt, akik a beomlott házak falai alá akarták temetni, akik éhhalállal, hideggel, kimerültséggel, reménytelenséggel akarták elpusztítani. De ő győzött, meg az a névtelen kisfiú, aki úgyszólván a halál birodalmában született.

Az élet győzött.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Pécsi Szikra Nyomda 79-1361 Pécs, 1979
Felelős szerkesztő Lőrincz Anita • Műszaki vezető Sebestyén Lajos • Tipográfus Kovács Gábor • Fedéltervező Urai Erika
Kiadványszám 4305 • Megjelent 16 (A5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból szedve • MA 3557

ISBN 963 271 098 3
ISSN 0324–797x